

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**SİYASETNAMELERE GÖRE KARAHANLILAR VE
GAZNELİLER DEVLETLERİNDE HUKUK ANLAYIŞININ
TEMELLERİ**

Özgür ŞAHİN

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

EYLÜL- 2019

ankara

IBM

**SİYASETNAMELERE GÖRE KARAHAHLILAR VE GAZNELİLER
DEVLETLERİNDE HUKUK ANLAYIŞININ TEMELLERİ**

Özgür ŞAHİN

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

EYLÜL 2019

Özgür ŞAHİN tarafından hazırlanan “Siyasetnamelere Göre Karahanlılar ve Gazneliler Devletlerinde Hukuk Anlayışının Temelleri” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ /~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK

Tarih, Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Başkan : Prof. Dr. İlhan ERDEM

Tarih, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye : Prof. Dr. Mustafa EKİNCİKLİ

Tarih, Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

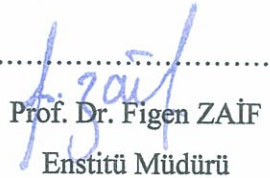

Tez Savunma Tarihi: 11/09/2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

.....
Prof. Dr. Figen ZAFİF

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Özgür ŞAHİN

11.09.2019

SİYASETNAMELERE GÖRE KARAHANLILAR VE GAZNELİLER
DEVLETLERİNDE HUKUK ANLAYIŞININ TEMELLERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Özgür ŞAHİN

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Eylül 2019

ÖZET

Siyâsetnâmeler Türk tarihi açısından oldukça önemli kaynaklar arasındadır. Onlar dönemlerindeki hemen hemen her alanla ilgili bizlere ayrıntılı bilgiler verirler. Ayrıca siyâsetnâmeler Türk tarihinin anayasaları olarak da nitelendirilebileceğinden özellikle hukuk alanıyla ilgili zengin bilgilere sahiptirler. Bu bağlamda siyâsetnâmelerde özellikle Karahanlılar ve Gazneliler ile ilgili oldukça fazla malumat bulunması çalışmanın merkezine bu iki devletin oturmasına sebep olmuştur. Nitekim hem Karahanlılar hem de Gazneliler devlet teşkilatlanmasında diğer Türk devletlerinin birer yansımasıdır. Bu nedenle de çalışmada Siyâsetnâmeler temel alınarak Karahanlılar ve Gazneliler Devletleri örneğiyle Türk hukuk anlayışının temelleri ele alınmaya çalışılacaktır.

Bilim Kodu : 112405
Anahtar Kelimeler : Siyasetname, Hukuk, Adalet, Kanun
Sayfa Adedi : 157
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK

THE BASIS OF UNDERSTANDING OF LAW IN THE STATES OF KARAHANIDS AND
GHAZNAVIDS ACCORDING TO POLITICAL TREATISES

(M. Sc. Thesis)

Özgür ŞAHİN

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL FOR ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

September 2019

ABSTRACT

Political treatises are among the most important sources in terms of Turkish history. They give us detailed information about almost every field in their periods. In addition, because the political treatises can be described as constitutions of Turkish history, they have a rich knowledge of the law. In this context, the fact that there is a lot of information about the Karahanlılar and Ghaznavids in the political treatises has led to the presence of these two states at the heart of the study. As a matter of fact, both Karahanids and Ghaznavids are a reflection of other Turkish states in state organization. For this reason, in the study, the foundations of the understanding of Turkish law will be studied with the example of the Karahanids and Ghaznavids States based on the political treatises.

Science Code : 112405
Key Words : Political Treatise, Law, Justice, Code
Page Number : 157
Supervisor : Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK

TEŞEKKÜR

Bir tarihçi çırağı olarak tarih Őuurumun Şekillenmesinde ve yüksek lisans tezimin yazımında her türlü bilgi ve desteğinden faydalandığım tez danıŐmanım Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK ve mezunu olduğum Gazi niversitesi hocalarıma, ayrıca akademik anlamda kendimi geliŐtirebilmem için her türlü sıkıntıya katlanarak benden maddi ve manevi anlamda tüm desteğini esirgemeyen sevgili eŐim Dilek ŞAHİN'e en içten teŐekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	x
1. GİRİŞ	1
2. KARAHANLILAR VE GAZNELİLER HAKKINDA	13
2.1. Karahanlıların Kökeni	13
2.2. Karahanlıların Siyasi Tarihi.....	16
2.2.1. Karahanlıların Samaniler ile ilişkileri	17
2.2.2. Karahanlıların Gazneliler İle ilişkileri	18
2.2.3. Batı Karahanlı Devleti	19
2.2.4. Doğu Karahanlılar Devleti.....	20
2.3. Gaznelilerin Kökeni ve Siyasi Tarihi	21
2.3.1. Hindistan Seferleri	23
2.3.2. Oğuzlarla Münasebetleri.....	24
3. HUKUK VE ADALET KAVRAMI ÜZERİNE.....	25
3.1 Hukukun Dalları	28
3.1.1. Özel Hukuk	28
3.1.2. Kamu Hukuku	29
3.2. Hukukun Gerekliği Üzerine	30
3.3. Hukukun Tarihsel Gelişimi	34

3.4. Türk Hukuk Tarihine Genel Bir Bakış	42
3.4.1. İslamiyet Öncesi Türklerde Hukuk.....	45
3.4.1.1. Asya Hun Devletinde Hukuk	46
3.4.1.2. Göktürklerde Hukuk.....	48
3.4.1.3. Uygurlarda Hukuk.....	49
3.4.1.4. Moğollarda Hukuk	51
3.4.2. İslamiyet Sonrası Türklerde Hukuk.....	53
3.4.2.1. Selçuklu Devletinde Hukuk	58
3.4.2.2. Osmanlı Devletinde Hukuk.....	59
4. KARAHANLILAR VE GAZNELİLERDE HUKUK ANLAYIŞI.....	63
4.1. Siyâsetnâmelere Göre Karahanlılarda Hukuk Anlayışı	63
4.1.1. Karahanlılarda Anayasal Anlayış ve Hukukun Üstünlüğü.....	64
4.1.2. Karahanlılarda Ceza Hukuku ve Toplumsal Hayatın Düzenlenmesi	73
4.1.3. Karahanlılarda İdare Hukuku ve İdare Anlayışı.....	76
4.1.4. Karahanlılarda Vergi ve Gider Hukuku Anlayışı.....	82
4.1.5. Karahanlılarda Medeni Hukuk ve Sosyal Hayat	83
4.2. Siyâsetnâmelere Göre Gaznelilerde Hukuk Anlayışı.....	85
4.2.1. Gaznelilerde Anayasal Anlayış ve Hukukun Üstünlüğü	87
4.2.2. Gaznelilerde Ceza Hukuku ve Toplumsal Hayatın Düzenlenmesi	93
4.2.3. Gaznelilerde İdare Hukuku ve İdare Anlayışı	95
4.2.4. Gaznelilerde Vergi ve Gider Hukuku Anlayışı	106
4.2.5. Gaznelilerde Medeni Hukuk ve Sosyal Hayat.....	108
4.3. Dîvânü Lügati't-Türk'te Geçen Hukuk Kavram ve Terimleri ile Eserin Yansıttığı Hukuk Anlayışı	109
4.3.1. Ceza Hukukunu İlgilendiren Kelimeler ve DLT'de Ceza Hukuku	110
4.3.2. İdare Hukuku ve İdare Teşkilatı ile İlgili Kelimeler ve DLT'de İdare Hukuku	117
4.3.3. Medeni Hukuku İlgilendiren Kelimeler	124
4.3.4. Ticaret ve İş Hukukunu İlgilendiren Kelimeler.....	132
4.3.5. Savaş Hukukunu İlgilendiren Kelimeler	136
4.3.6. Ceza Muhakemelerini İlgilendiren Kelimeler	141

5. SONUÇ.....	145
KAYNAKÇA.....	149
ÖZGEÇMİŞ	156

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.g.e.	Adı geçen eser
A.Ü.	Ankara Üniversitesi
b.	Beyit
CMK	Ceza Muhakemeleri Kanunu
çev.	Çeviren
çvr.	Çeviren
DLT	Dîvânü Lügati't-Türk
DTCF	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Hızr.	Hazırlayan
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
SBF	Siyasi Bilimler Fakültesi
TCK	Türk Ceza Kanunu
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türk Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
Vol.	Volume/Cilt
Yay.	Yayın/Yayınevi
yy.	Yüzyıl

1. GİRİŞ

Toplumlar hayatta kalabilmenin yolunun gruplaşma ile olabileceğinin farkına vardıkları zamanlardan itibaren biraraya gelme ihtiyacı hissetmişlerdir ve uzun dönem içerisinde ortak paylaşımlarda bulunarak “*milliyet*” duygusunun ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Bu uzun dönem içerisinde kendilerine has değerler yaratan milletler de diğer milletler arasında erimeden varlıklarını devam ettirebilmenin ancak mensubu buldukları topluluğun değerlerine manevi bağlılık ile gerçekleşebileceğini kavramışlardır. Bu durumu özümseyemeyen milletlerin ise tarih sahnesinden çekildikleri görülmektedir.¹ Bu anlamda da bu milletlerin öncelikle kendi yapılarına has kural ve kaideler ortaya koydukları anlaşılmaktadır.

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren toplumu oluşturan insanların ve hatta devletlerin uyması zorunlu olan ve uyulmadığı takdirde müeyyidesi olan belirli kuralların varlığını görmekteyiz. Bu kurallar yazılı hale getirilebildiği gibi, Türk toplumunda uygulanan “*Töre*” şekliyle veya günümüz Birleşik Krallığının anayasasında olduğu gibi yazısız kurallar olarak da var olabilmıştır. Bu noktada milletlerin, yaşam şartları, coğrafi şartlar gibi birçok etmen ile nevi şahsına münhasır hukuk kuralları meydana getirdikleri izlenmektedir. Türk toplumu da uzun tarihi içerisinde geçirdiği değişim ile birlikte farklı hukuk sistemleri ortaya koymuş ve uygulamıştır.

Çalışmada ise “*hukuk*” “*kanun*” ve “*adalet*” gibi kavramlarla birlikte bahsi geçen kuralların; toplumu meydana getiren insanların; yöneten-yönetilen veya ekonomik-bürokratik konumu göz önünde bulundurulmaksızın herkese eşit şekilde uygulandığını ifade eden “*hukuk üstünlüğü*” kavramı da ele alınmıştır. Çünkü tarihin en önemli sorunlarından biri, hukuk kurallarının varlığından çok, bu kuralların herkese aynı şekilde ve aynı adalet anlayışı içerisinde tatbik edilmesi olmuştur. Günümüzde genel kabul gören düşünce, anayasa ve hukuk üstünlüğü gibi kavramların Batı merkezli olarak ortaya çıktığı görüşüdür. Nitekim hiç kimse tarafından ihlal edilemeyen kanunların olduğu fikrine dayanan ilk anayasal düzenlemeler, 1776 yılında Amerika’da Virginia Haklar Bildirisi ile yine 1776’da Fransa’da Bağımsızlık Bildirisi ve 1789’da Fransız İhtilali ile hazırlanan İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi ile gerçekleştirilmiştir.² Literatürde ilk defa Virginia

¹ Taneri, A. (2015). *Türk Devlet Geleneği Dün – Bugün*. (Birinci Baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 74.

² Karayalçın, Y. (1992). Hukukun Üstünlüğü (Kavram Bazı Problemler). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 47(3), 196.

Haklar Bildirisinin 3. Maddesinde yer alan, “Yönetim; halkın, ulusun ya da kamuoyunun ortak yararı, savunması ve güvenliği için kurulmuştur, bu amaçla kurulmalıdır; çeşitli yönetimler ve yönetim biçimleri içinde en iyisi, en fazla mutluluğu ve güvenliği sağlayabilen ve iktidarın kötüye kullanılması tehlikesine karşı en etkin önlemleri alabilen yönetimdir; herhangi bir yönetim bu göreve layık olmadığını gösterir ya da bu görevi hiçe sayarsa, toplumun çoğunluğunun, kamu yararına en uygun gördükleri bir biçimde, bu yönetimde ıslahata gitmek, yapısını değiştirmek ya da yönetimi ilga etmek hakkı doğar; bu hak vazgeçilmez, devredilemez ve iptal edilemez bir haktır” ifadesi ile idarenin yetkileri sınırlandırılmış ve yönetimin asli görevinin halkın huzur ve refahını sağlamak olduğu vurgulanmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki temel hakların ilk defa pozitif hukuk ile güvence altına alınmasının Amerika’da Virginia Bill of Right ile olduğu kabul edilmektedir.³ Bu ifadeler adı geçen diğer düzenlemelerde de aynı paralelde ifadeler ile yer almış ve tekrarlanmıştır.

Türk milleti gibi göçebe ve kendine has özellikler taşıyan bir milletin yapısı ve kültürel farklılıkları düşünüldüğünde, Batıda gerçekleştirilen hukuksal gelişmelerin anayasal anlamda bire bir aynısı olmamakla birlikte benzerlerini, dört-beş asır öncesinden Türk toplumlarının uyguladıkları hukuksal nizamda ve devlet yönetim şeklini belirlemeleri sebebiyle ortaçağ Türk tarihinin anayasal metinleri olarak nitelendirebileceğimiz⁴ siyâsetnâmelerdeki kanun ve hukuk anlayışında görmekteyiz. Ancak baskın kültür çevresi içerisinde modern tarih anlayışı Türk toplumunun zamanının ötesine geçerek ortaya çıkardığı bu gelişmeleri göz ardı ettiği ve özellikle hukuksal manada bu metinleri derinlemesine inceleme gereği hissetmediği ileri sürülebilir. Modern tarih anlayışına hâkim olan Oryantalist yaklaşımla ele alınan tarihi ideolojiler, dünyanın her yerinde aynı şekilde uygulanmış gibi algılanmakta, kültürler arasındaki farklı anlayışların yönetimlere olan yansımaları göz ardı edilmektedir. Bu anlamda hem İslamiyet öncesi hem de İslamiyet sonrası Türk toplumunda uygulanan hâkimiyet anlayışının, döneminin Batı monarşilerinden oldukça farklı bir yapı arz ettiği söylenebilir.

Ortaçağlarda yaşayan Türk toplumunun hukuk anlayışını tam olarak kavrayabilmek için öncelikle onların hâkimiyet ve egemenlik anlayışlarını iyi anlamak gerekmektedir. Türk hükümdarının ve onun iktidarının devlet üzerindeki hâkimiyeti toplumun en temel

³ Gören, Z. (2007). Temel Hakların Sınırlanması-Sınırlamanın Sınırları. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 42.

⁴ Arslan, M. (1986). Kutadgu Biligteki Ahlak ve Siyaset Felsefesi. İstanbul: *Sosyoloji Konferansları (Journal of Economy Culture and Society)*, 21, 28; Nizamü'l-Mülk, 2003, XIX.

yapı taşı olan aile kavramına kadar inmektedir. Bilindiği gibi Türk toplumu aile, boy ve bodun yapılarından meydana gelmektedir.⁵ Bunlardan bodun boyların çoğulu olup, boylar birliği manasına gelmektedir. Türk toplumunda bir başkan etrafından toplanan boylardan da bodun meydana gelmektedir. Yine bir başkan tarafından bodunların bir araya getirilmesiyle de Türk devleti ortaya çıkmaktadır.⁶ Dolayısıyla göçebe yaşam tarzı içerisinde bir kişinin bir boy lideri olabilmesi için öncelikle iyi bir aile reisi olması ve kendi ailesini iyi idare eden bir baba olması gerekmektedir. Bir kişinin bodunun başına geçebilmesi için ise iyi bir boy beyi olması ve diğer boyların da onu desteklemesi bir zorunluluktur. Bu zorunluluğun bir sonucu olarak da devletin başına geçebilmesi için tüm boylar onun hükümdarlığı konusunda fikir birliği içerisinde olmalıydı.⁷ Buradan anlaşılan şudur ki Türk hükümdarı aslında bir monarşi lideri olmaktan çok dönemi içerisinde adeta demokratik fikir birliği içinde devletin başına getirilen bir yöneticidir. Bu nedenle de Türk hükümdarı halkına karşı her zaman sorumluluk sahibi bir lider, halka çoban olmak yerine onların ihtiyaçlarına cevap vermek amacını benimsemiş bir hizmetkâr olarak görülebilir. Nitekim Göktürklerden itibaren Türkler devletin sahibi ve esas kurucusunu millet olarak görmüşlerdir.⁸ İşte Türk hukuk anlayışı ele alınırken bu anlayış çoğu zaman göz ardı edilmiş ve Türk tarihinde özellikle hukuk alanındaki gelişmeler kuru bir saltanat anlayışı içerisinde değerlendirilmiştir. Hâlbuki konar-göçer ve savaşçı bir toplum olarak Türkler, egemenlik anlayışında mülkiyet ve zenginliğe dayanan zorba bir iktidar değil, temelden yetişen ve toplumun en küçük yapısından en büyük oluşumlarına kadar herkesin desteğini alan bir hâkimiyet anlayışı oluşturmuşlardır.

Siyâsetnâme geleneği bu anlamda Türk hukuk anlayışının fark edilmesinde ve tam anlamıyla anlaşılmasında oldukça önemli bir tarihi kaynak olarak önümüze çıkmaktadır. Batının anayasa geleneğinin ortaçağlardaki bir yansıması olarak Türk devlet geleneğindeki siyâsetnâmeler⁹ aslında göçebe kültürden gelen bir toplumu hem sosyolojik hem siyasi anlamda bir düzen içinde tutarak şekillendirme amacını taşımaktadır. Siyâsetnâmeler ve diğer kaynaklardaki anlayış ile Virginia Haklar Bildirisi ve ardından Avrupa'da gerçekleşen anayasal gelişmeler karşılaştırıldığında, aslında Türk toplumunun çok daha

⁵ Köymen, M. A. (2016). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*. (Altıncı Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 299.

⁶ Koca, S. (2002). *Eski Türk Devlet Geleneği ve Teşkilatı*. Türkler Ansiklopedisi, II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1449; Taneri, 2015, 81.

⁷ Koca, 2002, 1454.

⁸ Taner, 2015, 77.

⁹ Arslan, M., 1986, 28; Nizamü'l-Mülk, 2003, XIX.

uzun zaman önce ulaştığı hukuksal olgunluğun ne kadar ileri bir düzeyde olduğu anlaşılabilir.

Siyâsetnâmeleri bu anayasal düzenlemelerden ayıran en belirgin özellik ise bu türün daha çok öğüt niteliğinde olup, yaptırımının bulunmamasıdır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus daha önce de bahsedildiği üzere klasik monarşi rejimi ile Türk devlet geleneğindeki yönetim anlayışındaki farklılığın anlaşılabilmesidir. Aslında Türk tarihi incelendiğinde Türk hükümdarının monark bir zorba olmadığı, kendilerini; halkın huzur ve düzenini sağlamakla mükellef bir yönetici, bu huzur ve güveni sağlama görevinin de kendilerine Tanrı tarafından verildiğine inanan birer devlet görevlisi olarak telakki ettikleri anlaşılacaktır.¹⁰ Bu nedenle de Türk tarihinde hem ekonomik anlamda hem de sosyal anlamda ezilen bir topluluk olmamış, aralarında büyük farklılıklar olan toplumsal sınıflar ortaya çıkmamış, böylece Batı dünyasını kökten değiştiren halk ihtilali olayları Türk devletleri tarihinde yaşanmamıştır. İşte Türk hukuk anlayışı bu çerçevede ele alınmalıdır. Tabii ki Türk tarihindeki hukuksal gelişmeler yalnızca anayasal alanla sınırlı kalmamış, idari, cezai, iş ve ticaret, muhakeme hukuku, medeni hukuk gibi alanlarda da önemli gelişmeler göstermiştir. Bu çalışmanın geneline de Türk devlet geleneğine hâkim olan bu hukuk, adalet ile sosyal devlet anlayışı, başta siyâsetnâmeler olmak üzere Türk hukuk anlayışını yansıtan diğer kaynaklar da göz önünde bulundurularak açıklanmaya çalışılacaktır.

KAYNAKLARA DAİR

Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib

Eserin müellifi Yusuf Has Hâcib Balasagun Kuzordu'da doğmuş¹¹, Karahanlı hükümdarları Hasan b. Arslan ile babası Buğra Tigin Süleyman Arslan dönemlerinde yaşamıştır.¹² Eser, Karahanlı ailesinden Kaşgar'da hâkimiyet kuran Tabgaç Buğra Karahan Ebu Ali Hasan bin Süleyman Arslan Karahan adına yazılmıştır.¹³ Hint, İran, Çin ve Yunan

¹⁰ Çakmak, M. A., Tezcan, R. (2016). Kutadgu Bilig'e Göre Türklerde Adalet Anlayışı. *Akademik Hassasiyetler*, 3(5), 180.

¹¹ Arat, R.R. (1947). *Kutadgu Bilig*. (Birinci Baskı). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, XXII.

¹² Yavuz, K. (2007). Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig. İstanbul: *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 37(37), 142-143.

¹³ Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. (Haz. Orhan Fuad Köprülü-Nermin Pekin). (İkinci Baskı). İstanbul: Ötügen Yayınları, 165.

tesirinin görüldüğü eser siyasi, ahlaki ve felsefi tavsiyelerde bulunan bir siyâsetnâmedir.¹⁴ O Kutadgu Bilig’i yazarken içinde yaşadığı toplumun aksayan yönlerini, bilginin, adalet ve doğru kanunun kısaca doğruluğun üstünlüklerini öne çıkarmış ve insanları bu iki değere yöneltme yoluna gitmiştir. Kutadgu; “*kutlu kılacak, saadet verecek*”, bilig; “*bilgi*” anlamına gelmektedir ve Kutadgu Bilig de “*kutlu kılacak bilgi*”, özellikle de devlet mevzu bahis olduğunda “*yönetme bilgisi, siyasi hâkimiyet bilgisi*”¹⁵ veya “*Padişahlara layık ilim*”¹⁶ anlamlarına gelmektedir.

Kutadgu Bilig, 11. yüzyılda Türk edebiyatının ilk edebi eserleri arasında görülen önemli bir yapıttır.¹⁷ Türklerin İslam dini içerisine girmeye başladığı, bir uyumsama dönemi olan Karahanlılar döneminde vücuda getirilen eser¹⁸, hem Türk sosyolojisi hem Türk kültürü hem de Türk devlet felsefesi açısından bizlere oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Kutadgu Bilig, bir idare ve siyaset kitabıdır. Yusuf Has Hâcib bu eserde devleti ilgilendiren çeşitli mevzu ve meseleler hakkında hem felsefi hem de sosyolojik fikir ve düşünceler ileri sürüp nasihatler vermekte, toplumu oluşturan çeşitli sınıfların yapısını ve değerini, onlara karşı hükümdar tarafından izlenmesi gereken davranış ve tutumları belirlemektedir.¹⁹

Kutadgu Bilig’in bilinen üç nüshası vardır; Herat, Fergana ve Mısır nüshası. Bunlardan ilki Herat nüshasıdır ki Arap harflerinden Uygur harflerine çevrildiği düşünülmektedir.²⁰ Tarihçi Hammer tarafından İstanbul’da satın alınmıştır²¹ ve Arapçadan Uygur alfabesine tercüme edilmesi nedeniyle de içerisinde birçok hata ve eksiklik bulunduğu tarihçiler tarafından dile getirilmiştir. Reşit Rahmeti Arat bu durum ile ilgili müstensihlerin metni doğru okuyamadığını, bilmedikleri kelimeleri çevirirken kendi düşüncelerine göre çevirdiklerini, bu nedenle de bu nüshanın bir hayli hatalı olduğunu söylemektedir.²² Bu ilk nüsha bugün Viyana Saray Kütüphanesi’nde saklanmaktadır.²³ Diğer bir nüshası olan Fergana nüshası ise ne zaman ve kimin tarafından yazıldığı

¹⁴ Adaloğlu, H.H. (2016). Bir Siyâsetnâme Olarak Kutadgu Bilig. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, 240.

¹⁵ Yavuz, 2007, 137, 180.

¹⁶ Köprülü, 1980, 165.

¹⁷ Yavuz, 2007, 138.

¹⁸ Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. (Birinci Baskı). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1.

¹⁹ Adaloğlu, 2016, 239.

²⁰ Arat, 1947, XXXIII.

²¹ Köprülü, 1980, 166.

²² Arat, 1947, XXXIII.

²³ Arsal, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 84.

bilinmemekle birlikte, Zeki Velidi Togan tarafından 1913 yılında Nemeğân'da bir kişinin özel kütüphanesinde bulunmuştur.²⁴ Reşit Rahmeti Arat bu nüshanın diğer nüshalara nispeten daha itinalı bir şekilde yazıldığını ve daha eski bir görünüm sergilediğini aktarmaktadır. Üçüncü ve son nüshası olan Mısır nüshası ise bazı kısımları kaybolmuş olmasına rağmen önemini korumaktadır.²⁵ 1896 yılında Kahire'nin Hidiv Kütüphanesi'nde Alman bilim adamlarından Moritz tarafından ortaya çıkarılmıştır.²⁶ Ünlü Türk tarihi araştırmacısı Radloff Viyana'da ve Kahire'de bulunan nüshaları karşılaştırarak daha mükemmel bir Kutadgu Bilig metnini Almanca çevirisiyle beraber yayımlamıştır.²⁷

Eserin içeriğine baktığımızda; devletin nasıl idare edilmesi gerektiği, adalet, hükümdar ve devlet adamı özellikleri, söz söyleme, dünya hayatının gelip geçiciliği, akıl ve bilginin önemi, hükümdarın ve tebaanın birbirleri üzerindeki hakları gibi birçok konunun eserin dört ana karakteri olan; Kün-Toğdı, Ay-toldı, Ögdilmiş ve Odgurmuş arasındaki karşılıklı konuşmalar ile ele alındığı görülmektedir. Bunlardan Padişah olan Kün-Toğdı (Gündoğdu); adaleti, vezir olan Ay-toldı (Aytuldu) Devleti, Ögdilmiş (Ögdülmüş) akli, ermiş bir sufi olan Odgurmuş ise (Udgurmuş) kanaati temsil etmektedir.²⁸

Kutadgu Bilig aktardığı nasihatler, edebi ve felsefi bilgilerin yanı sıra yazıldığı dönemin devlet teşkilatı hakkında verdiği bilgilerle de oldukça önemli bir kaynak konumundadır. Kaşgar şehrinin mahalli yapılanması ve toplum yapısı hakkında; bey, vezir, subaşı, ulu hâcib, yalfac: ilçi, bitikçi elmıga: mektupçu, ağıncı: hazinedâr, aşbaşıcı: han-salar, tamgacı, ayakçı: şarabdar, tapukçu: memur, karabudun: halk, alevi: seyyid, âlim, şair, tabib, üfürükçü, rüya tabircisi, yıldızlardan hükümler çıkaran falcılar, tacir ve ilah gibi önemli görev, meslek ve sınıflar hakkında malumatlı bilgiler de aktarmaktadır.²⁹ İbrahim Kafesoğlu, Kutadgu Bilig'in özellikle hukuk alanıyla ilgili bir kaynak kitap olması ile ilgili olarak şunları söylemektedir; "Türk kültürünün eksik taraflarından olduğu adeta bir fikir birliği halinde ileri sürülegelen adalet ve kanun konularını aydınlatmak bakımından elimizde mevcut belki en kıymetli kaynak durumundadır."³⁰

²⁴ Arat, 1947, XXXVII.

²⁵ Köprülü, 1980, 166.

²⁶ Arat, 1947, XXXVIII.

²⁷ Arsal, 2014, 84.

²⁸ Kafesoğlu, 1980, 12; Arsal, 2014, 86; Yusuf Has Hâcib, (1998). *Kutadgu Bilig*. (Çev. Reşit Rahmeti Arat). (Yedinci Baskı). Ankara: TTK Yay., XI-XXVIII.

²⁹ Köprülü, 1980, 167.

³⁰ Kafesoğlu, 1980, 4-5.

Siyâsetnâme ve Nizâmü'l-Mülk

Asıl adı Ebu Ali Kıvamuddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tusî³¹ olan eserin müellifi 10. yüzyılda İran ve Mezopotamya'yı fethederek büyük bir devlet kuran Büyük Selçuklu Devleti'nin vezirlerinden biridir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Nizâmü'l-Mülk, 1018 yılında Horasan'ın Tus şehrine bağlı Radkan köyünde doğmuş³² babası Ali b. İshak'ın Gazneliler'in Tus amili ve Nukan kasabasının dihkani olmasından dolayı da oldukça iyi bir eğitim alma fırsatı elde etmiştir.³³ Önce Gazneliler'e bağlı olarak Horasan valiliği yapan Nizâmü'l-Mülk, 1040 Dandanakan Savaşı'ndan sonra Gazneliler'in yıkılması ile Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmiş, Büyük Selçuklu hükümdarlarından hem Alparslan'a hem de Melikşah'a vezirlik yapmış ve bu dönemlerde Selçuklu Devleti için en önemli şahsiyetlerden biri olmuştur.³⁴ O, Alparslan'ın kardeşi Süleyman ile giriştiği taht mücadelesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Nitekim asıl yıldızının parladığı dönem Çağrı Bey'in kendisine “*Bir baba gibi sahip çık*”³⁵ diyerek teslim ettiği Alparslan'ın tahta geçişi sırasında oynadığı rol ile olmuştur. Melikşah'ın tahta geçtiği dönemde, daha 8 yaşında bulunmasından dolayı da devlet işleriyle daha çok Nizâmü'l-Mülk ilgilenmiştir. Devlet kurumlarına yakınlarını istihdam ettirerek nüfuzunu artırması ise Sultan ile arasının açılmasına sebep olmuştur.

Farsça olarak kaleme alınan eser 51 fasıldan meydana gelmektedir ve Nizâmü'l-Mülk fikirlerini eserine aktarırken savunduğu düşünceleri tarihi olay ve hikâyelerle de desteklemeyi bilmiştir.³⁶ Yani o kuru bir nasihat kitabı yazmakla kalmamış aynı zamanda hem yaşadığı çağ hem de öncesi hakkında okuduğu, duyduğu olayları bize aktararak oldukça önemli bir kaynak eser vücuda getirmiştir. Kaynaklardan eserin Hicri 485 senesi ortalarında ve Sultan Melikşah'ın isteği üzerine yazıldığı anlaşılmaktadır. Hikâyeye göre; 1091 yılında Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşah; Tacü'l-Mülk, Nizâmü'l-Mülk, Ebu'l-Ganaim, Mecdü'l-Mülk gibi bazı devlet adamlarından bir siyaset kitabı kaleme

³¹ Nizâmü'l-Mülk, (2009). *Siyâsetnâme*. (Çev. M. Taha Ayar). (Beşinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, VII.

³² Özeydin, A. (2007). “Nizamü'l-Mülk”. İslam Ansiklopedisi. XXXIII. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 194.

³³ Nizâmü'l-Mülk, 2009, VI-VII.

³⁴ Özeydin, 2007, 194.

³⁵ Özeydin, A. (2018). Nizamü'l-Mülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri. Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 8, 5.

³⁶ Nizâmü'l-Mülk, 2009, XVII.

almalarını ister. Devlet adamları birer risale hazırlayarak Sultan'a takdim ederler. Ancak Sultan Melikşah en çok Nizâmü'l-Mülk'ün yazdığı Siyâsetnâme'yi beğenir.³⁷

Eserin içeriğine baktığımızda hükümdara övgü, padişahların Allah'ın nimetlerinin kadrini bilmesi, padişahın dîvan-ı mezâlîme oturduğu, vezirlerin halleri, kadıların, muhtesiplerin görevleri, din ve şariat işlerinin teftişi, berid ve istihbaratın nasıl olması gerektiği, padişahların âlimlere danışmasının önemi, sofrada adabı, hazinenin nasıl idare edilmesi gerektiği gibi birçok ayrı fasıl bulunmaktadır.³⁸ Bu fasıllardan en çok dikkat çekenlerinden biri de şarap meclislerinin tertip edilmesine dair olan bölümdür. Sünnî itikada bağlı Nizâmü'l-Mülk'ün eserinde bu konuyu zikretmesi birçok eleştiriye de sebep olmuştur.³⁹ Nizâmü'l-Mülk, Büyük Selçuklu Devleti veziri olmasına rağmen eserinde yalnızca bu devlet ile ilgili olay ve olguları almamış, Sasaniler, Hulefâ-yi Râşidîn, Emeviler, Abbasiler, Saffariler, Büveyhiler, Karahanlılar, Samanoğulları, Gazneliler ve bu devletlerin Selçuklular ile olan ilişkilerini de işlemiştir.

Eserin iki adet neşri mevcuttur. İlki 1891'de Paris'te Ch. Schefer tarafından, ikinci neşri ise, İran'da Seyyid Abdürrahim Halhali tarafından yapılmış, İbrahim Kafesoğlu ise İstanbul'da biri Üniversite Kütüphanesi'nde biri Fatih Kütüphanesi'nde diğeri de Molla Çelebi Kütüphanesi'nde olmak üzere üç nüshasının olduğundan bahsetmiştir.⁴⁰ Nizâmü'l-Mülk'ün bu eseri, hem Sultan Mahmud'un adaleti ile ilgili bizlere oldukça fazla bilgi sağlayan bir eser olması, hem de Gazneli Devleti'nin çağdaşı diyebileceğimiz bir devletin veziri tarafından kaleme alınması hasebiyle bizim için oldukça önem taşıyan bir kaynaktır. Nitekim Siyâsetnâme, Sultan Mahmud'tan çok uzun yıllar sonra yazılmamıştır ve yazarı bir Ortaçağ Türk-İslam devletinin (Büyük Selçuklu Devleti) veziridir. Bu nedenle aktardığı rivayetler bir dönem ve devlet anlayışını yansıtmaya bağlamında oldukça değerlidir.

Pendnâme ve Sebüktegin

“Pend” nasihat, öğüt anlamlarına gelmektedir. İslam kültürüne ait siyâsetnâmelerin Farsça yazılanları içerisinde en önemli ve en eskilerinden biri de Gazneliler Devleti'nin asıl kurucusu sayılan Sebüktegin'in Bust Seferi dolayısıyla Gazne'de yerine vekil olarak tayin ettiği oğlu Mahmud'a öğütler verdiği “Pendnâme”sidir. Bu eserin metnini günümüze ulaştıran yegâne eser Muhammed b. Ali b. Muhammed Eş-Şebankareî'nin Mecmau'l-

³⁷ Kafesoğlu, 1980, 236.

³⁸ Nizâmü'l-Mülk. (2003). *Siyâsetnâme*. (Haz. Mehmet Altay Köymen). (İkinci Baskı). Ankara: TTK Yay., VII-XI.

³⁹ Canatan, 2009, 201.

⁴⁰ Kafesoğlu, İ. (1995). Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi. İstanbul: *Türkiyat Mecmuası*, 12, 233-234.

Ensâb'ıdır. Bu eserin istinsah edilmiş bir nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Yeni Cami kitapları arasında bulunmaktadır.⁴¹ Eser üzerine ilk çalışmalar 1930'lu yıllarda Muhammed Nazım ve C. E. Bosworth tarafından yapılmıştır. Ülkemizdeki Pendnâme hakkındaki derinlemesine ilk çalışmayı ise İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi'ndeki Sebüktegin Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe'ye Çevirisi) adlı makalesi ile Erdoğan Merçil yapmıştır.⁴²

Eserin içeriği genel olarak Sebüktegin'in, oğlu Mahmud'a devlet yönetimi ile ilgili hususlarda verdiği nasihatlerden ve geçmiş yaşamından aktardığı bilgilerden meydana gelmektedir. Sebüktegin eserinin yazılış amacını oğlu Mahmud'a şu şekilde açıklar; “*Ey oğul bil ki, sana söyleyeceğim bu sözlerden maksadım, kendi ahvalimi sana bildirmektir ta ki, çocukluk devrinden, istiklal ile bir ülke hâkimi olduğum bugüne kadar Allah benim başıma ne haller getirdi ve ne şekilde köleliğe düştüm ve ne şekilde padişahlığa ulaştım, öğrenesin.*”⁴³ Eş-Şebankareî'nin aktardığı rivayete göre Sebüktegin, Bust seferi dolayısıyla namını duyduğu ve faziletlerinden etkilendiği Ebu'l-Feth Bustî'yi huzuruna çağırması ve artık kendi yanında hizmetini ifa etmesini istemiş ve bahsi geçen eseri de Ebu'l-Feth Bustî kendi yazısı ile Sebüktegin'in ağzından kaleme almıştır.⁴⁴ Özellikle C. E. Bosworth gibi bazı tarihçilere göre Sebüktegin'in köle olarak yetişmesi dolayısıyla böyle bir eseri yazmak ve yazdırabilmek için yeterli kültür ve dil bilgisine sahip olmadığı hatta Sebüktegin'in ölümünden sonra Sultan Mahmud devrinde bir yakıştırma olarak yazıldığı görüşü ileri sürülse de bunun çok olanaklı olmadığı görülmektedir. Nitekim Sebüktegin'in Samani Devleti içerisinde alelade bir köle olmaktan ziyade oldukça önemli devlet görevleri yürüttüğü düşünüldüğünde, siyâsetnâme geleneğinden bihaber olmasının çok da olanaklı olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁵

Dîvanu Lügati't-Türk ve Kaşgarlı Mahmud

Kaşgarlı Mahmud 11.yüzyılda isminden de anlaşılacağı üzere Karahanlıların başkenti Kaşgar'da yaşamış, gelmiş geçmiş en önemli Türk dil bilimcilerinden biridir. Babasının Hüseyin ve dedesinin Muhammed olduğunu eserindeki “*Muhammed oğlu*

⁴¹ Şebankareî, (1975). Sebüktegin'in Pendnâmesi. (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe'ye Trc. Erdoğan Merçil). *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 6, 204-205.

⁴² Adalioğlu, H.H. (2017). Siyaset Kültürü ve Sebüktegin'in Pendnâmesi Üzerine Değerlendirmeler. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 4(2), 380-381.

⁴³ Arslan, M. (1981). Eski İran Devlet Geleneği ve Siyâsetnâmeler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*. 4(2), 249.

⁴⁴ Şebankareî, 1975, 209.

⁴⁵ Adalioğlu, 2017, 382.

Hüseyin, Hüseyin oğlu Mahmud der ki...” veya “*Hüseyin oğlu Mahmud der ki...*” ifadelerinden anlaşılmaktadır. Hem babası hem de dedesi o günkü adı Ordukent olan Barsganlı’dırlar. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Mahmud soylu bir aileden gelmektedir. Onun ataları Emirler diye tanınan Karahanlı beyleridir. Nitekim Karahanlılar hakkında verdiği tafsilatlı bilgiler de onun yönetime yakın bir kişi olduğunu ispatlamaktadır. Yazarın doğum ve ölüm zamanları da tam olarak bilinmemektedir.⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud hakkında kaynaklarda oldukça az bilgi bulunduğu görülmektedir ve onun hakkında elde edilen bilgilerin de büyük çoğunluğu eserinde kendisi hakkında aktardıklarıdır.

Siyâsetnâmelerin yanında bu çalışmaya konu olan hukuk anlayışının tam anlamıyla anlaşılabilmesi bağlamında farklı kaynakların da ele alınması önemli olacaktır. Bu noktada Karahanlılar döneminde bir sözlük olarak Kaşgarlı Mahmud tarafından 1072 yılında yazımına başlanarak 1074 yılında meydana getirilen *Dîvânü Lügati’t-Türk*,⁴⁷ Türk tarihi ve kültürü içerisinde oldukça önemli bir konumda bulunmaktadır. Kaşgarlı, *Dîvânü Lügati’t-Türk*’ün yanı sıra, *Kitabu Cevahirü’n-nahv fi Lugati’t-Türk* adlı pek kıymetli bir başka eserin de müellifidir. Ancak bu eser günümüze kadar ortaya çıkarılabilmemiş değildir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre *Dîvânü Lügati’t-Türk*, Abbasi halifesi Ebu’l- Kasım Abdullah el-Muktedi bi-Emrillah’a sunulmuştur.⁴⁸

Dîvânü Lügati’t-Türk, “*Türk lehçelerini toplayan kitap*” anlamına gelmekte olup,⁴⁹ Kutadgu Bilig ile birlikte, Karahanlılar döneminin iki büyük eseri arasında yer almaktadır. DLT’nin günümüze ulaşan tek nüshası İstanbul Fatih’te Millet Yazma Eser Kütüphanesi’nde Arapça eserler bölümünde bulunmaktadır.⁵⁰ *Dîvânü Lügati’t-Türk* 9000 civarında Türkçe kelimenin Arapça karşılıklarını veren, 11. yüzyıl Türk boylarının ağızları, bu boy ve alt boyların yaşayışları, bu döneme ait Türk coğrafyası, yer ve kişi adları, giyim kuşam, yeme-içme, hastalıklar ve tedavi şekilleri, 300’e yakın atasözü hakkında bilgi veren oldukça önemli bir çalışmadır.⁵¹ Eserin yapısına baktığımızda Kaşgarlı’nın verdiği bilgilere göre; DLT sekiz kitaba, sekiz kitabın her biri isimler, fiiller olarak iki kısma, her kitap da kendi içinde baplara ayrılmıştır

⁴⁶ Korkmaz, Z. (1995). Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. 1, 254.

⁴⁷ Korkmaz, 1995, 255.

⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, (2018). *Dîvânü Lügati’t Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. (Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu). (Üçüncü Baskı), Ankara: TDK Yay., XXIV.

⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, XVII.

⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, 2018, XXXVI.

⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, XVIII.

Eserin yazılış amacı daha çok dönemin İslam toplumuna Türkçe öğretmek olarak görülse de bunun dışında Türkçenin güçlü yapısını ispatlayarak bu güçlü dili dönemi içerisindeki asıl yerine konumlandırmak olarak da söyleyebiliriz. Eserde Karahanlı toplumunun kullandığı dil lehçeleri ile birlikte birçok Türk toplumuna ait lehçe şive ve ağızlarına da yer verilmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki Kaşgarlı Mahmud eserini meydana getirirken milliyetçi bir anlayışla hareket etmiş ve hem Türk dilini hem de Türk kültürünü geliştirerek, genişleyen sınırlar karşısında onu korumayı amaç edinmiştir. Kaşgarlı, eserinde sadece Türkçe kelimelerin Arapça karşılıklarını vermekle yetinmemiş bu kelimeleri zengin örneklerle süsleyerek kaybolmasını da engellemiştir.⁵² O, Türkçe konusundaki fikirlerini bir adım daha ileriye götürerek Türkçe öğrenmenin gerekliliğini dini fikirlerle de desteklemiştir. Bununla ilgili olarak, dîvânda, Türkçenin öğrenilmesinin gerekliliğine dair, sonrasında sahih olmadıkları söylenen bazı hadisler aktarmıştır. Bunlardan birisi, Hazreti Peygamberin “*Yüce Tanrı, Benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları Doğu’da birleştirdim. Bir millete kızsarsam, onu Türkler vasıtasıyla cezalandırırım.*”, “*Türkçeyi öğreniniz çünkü Türklerin uzun sürecek saltanatları vardır*”⁵³ dediğini ileri sürer.

Eserde günümüzde kullanılmayan oldukça zengin Türkçe kelimeler bulunmaktadır. Bu durum dönemin Türk kültürünün ne kadar ileri bir düzeye ulaştığını göstermektedir. Dîvânü Lügati’t-Türk yalnızca bir sözlük olarak kalmamış bölüm sonlarında verdiği tafsilatlı bilgiler ile kendisinin Türk tarihi araştırmaları için her alanda bilgi edinilebilecek oldukça önemli bir eser olduğunu ispatlamıştır. Bu nedenle dönemin Türk devletlerinin hukuk ile ilgili kullandığı kavramların ve bunların hem kelime anlamlarının hem de toplum için taşıdıkları anlamların tam manasıyla kavranabilmesi amacıyla Dîvânü Lügati’t Türk de bu çalışmada ayrıca ele alınacaktır.

Atabetü’l-Hakayık ve Edib Ahmed Bin Mahmud Yükneki

Eserin müellifi olan Edib Ahmed bin Mahmud Yükneki’nin aslen Türk olduğuna, Hicri 9. yüzyılın ikinci yarısında ona ait şiir ve menkıbelerin okunduğuna, ayrıca İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin dahi ondan övgüyle bahsettiğine dair kaynaklarda önemli bilgiler bulunmaktadır.⁵⁴ Karahanlılar döneminde Edib Ahmed bin Mahmud Yüknekî tarafından, Atebetü’l-Hakayık adlı bu eserin 12. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı tahmin edilmekle

⁵² Edebiyat Komisyonu, (1984). *Kaşgarlı Mahmud ve Dîvân-ı Lügat-it Türk*. İstanbul: Toker Yayınları, 32.

⁵³ Edebiyat Komisyonu, 1984, 43.

⁵⁴ Köprülü, 1980, 176-177.

beraber tam olarak nerede ve ne zaman yazıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Eserin takdiminin ise şu ana kadar tam olarak kim olduğu belirlenemeyen Muhammed Dad İspehsalar Bey'e yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁵

“Hibetü'l-Hakayık” veya “Atebetü'l Hakayık” gibi farklı okunuşları bulunmakta olan kitabın ismi hakkında Fuad Köprülü, “Aybet al-Hakayık” (Gerçeklerin Heybesi) olarak bahseder, bazı dilbilimciler ise “Haybetü'l-Hakayık” (Gerçeklerin Anlamsızlığı), Gaybetü'l-Hakayık (Gerçeklerin Kaybı/ Bilinmezliği/ Gizliliği) isimlerini zikrederler. Reşit Rahmeti Arat ise günümüzdeki kullanılan adı ve anlamıyla “Atebetü'l-Hakayık” (Gerçeklerin Eşiği) isminin en doğru isim olduğunu ortaya koymuştur.⁵⁶ Tam metin halinde bugün üç nüshası bulunmaktadır: Ayasofya Kütüphanesi (Semerkand) 4012 Nüshası, Ayasofya Kütüphanesi 4757 Nüshası, Topkapı Sarayı Kütüphanesi 35552 Nüshası. Eseri ilk defa bilim dünyasına sunan Necib Asım Balasanoğlu olmuştur. O, Ayasofya Kütüphanesinde bulduğu -B- nüshasını yayımlamıştır. Uygur harfleriyle yazılmış olan bir diğer nüsha ise Kilisli Rıfat Bilge tarafından bulunmuş ve 1925 yılında bu nüsha ile -A- nüshasını karşılaştıran “Uygur Yazısı ile Hibetü'l-Hakayık'ın Diğer Bir Nüshası” isimli makale ile yayımlamıştır.⁵⁷

Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık, yazım tarzı olarak birbirlerine oldukça benzemekle beraber Kutadgu Bilig beyitler halinde, Atebetü'l-Hakayık dörtlükler halinde yazılmıştır.⁵⁸ Eser, dörtlükler halinde ve “feülün feülün feülün feül” vezni ile yazılmıştır. Konu itibarıyla bir öğüt ve nasihatler kitabıdır. Atebetü'l-Hakayık; “Tanrı'yı Ululama”, “Peygambere Övgü”, Dört Sahabeye Övgü”, “Büyük Emir Muhammed Dad İspehsalar Bey'e Övgü”, “Kitabın Yazılması Hakkında”, “Bilginin Yararı, Bilgisizliğin Zararı”, “Dilini Korumak”, “Dünya Bir Konak Yeridir”, “Cömertlik ve Cimrilik”, “Alçak Gönüllülük ve Kibir”, “Hırs”, “Yardımsızlık, Uysallık ve Diğer İyilikler”, “Günümüz Düzeninin Bozukluğu”, “Kitap Sahibinden Okuyucuya” başlıklı bölümlerden meydana gelmektedir.

⁵⁵ Edib Ahmed bin Mahmud Yüknê, (2009). *Atebetü'l-Hakayık*. (Haz. Yaşar Çağbayır). (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları, 43.

⁵⁶ Edib Ahmed bin Mahmud Yüknê, 2009, 45-46.

⁵⁷ Edib Ahmed bin Mahmud Yüknê, 2009, 46-47.

⁵⁸ Edib Ahmed bin Mahmud Yüknê, 2009, 51.

2. KARAHANLILAR VE GAZNELİLER HAKKINDA

2.1. Karahanlıların Kökeni

Karahanlıların menşesini başta İbnü'l-Esir olmak üzere birçok tarihçi ağız birliği etmişçesine Afrasiyab soyuna dayandırmaktadırlar. Ayrıca Afrasiyab'ın atası olarak kabul edilen Türk b. Yafes b. Nuh'a ait İslam kaynaklarındaki efsanevi bilgiler de bu savı desteklemektedir. Üstlenmiş oldukları coğrafi ve tarihi miras ise Karahanlıların; Göktürklerin ve Türgişlerin de bağlı oldukları soy olan Aşina soyunun bir koluna dayandıklarını ispatlamaktadır.⁵⁹ Ancak Karahanlıların, Türklerin göçebe yaşam tarzlarından dolayı Türkistan'daki birçok bölgede yaşamış boylardan meydana gelmeleri bu devleti oluşturan Türk boylarının tamamını kesin olarak tespit etmemizi oldukça zorlaştırmaktadır.⁶⁰

Devletin ismi, kimi zaman coğrafyadan kimi zaman da tarihçinin yaklaşım tarzından dolayı kaynaklarda farklı şekillerde zikredilmiştir. Bazen hükümdarların kullanmış oldukları “*Hakan*” ve “*Han*” unvanlarından dolayı “*el-Hakaniye*”, “*el-Haniye*”⁶¹, bazen buldukları coğrafyadan dolayı Han-ı Türkistan, bazen de soy dolayısıyla Türk Hanlığı veya Türk Hakanlığı gibi isimlerle anılmışlardır. Tarihte Karahanlı hanedanı olarak bahsi geçen bu Türk topluluğuna yine taşıdıkları unvan dolayısıyla İlekhanlar da denilmiştir. Karahanlılar ismi ise ilk kez Rus tarihçi V. V. Grigorev tarafından 1874 yılında kullanılmış ve bu tarihten itibaren de bu isim tarihçiler arasında yaygınlık kazanmıştır. Devletin ismindeki “*Kara*” sözcüğünün anlamının ise Pritsak tarafından, Kuzey yönünü ifade etmesi dolayısıyla “*Büyüklik*” ve “*Yükseklik*” ifade ettiği, “*Kara Han*” ın da “*Büyük Baş*” anlamında kullanıldığı dile getirilmektedir.⁶²

Karahanlıların kökeninin hangi Türk boylarına dayandığı ile ilgili literatürde yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Bu anlamda bilim adamları tarafından; “*Uygur Faraziyesi, Türkmen Faraziyesi, Yağma Faraziyesi, Karluk Faraziyesi, Karluk-Yağma*

⁵⁹ Hunkan, Ö.S. (2011). *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 59-60; Genç, R. (1992). *Karahanlılar*. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VI, İstanbul: Çağ Yayınları, 139.

⁶⁰ Ali b. Salih el-Muheyim. (2001). Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları. (Çev. Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 283.

⁶¹ Merçil, E. (2018). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. (On Üçüncü Baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 31.

⁶² Rasonyi, L. (1983). *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*. (Haz. Ş. K. Seferoğlu ve Adnan Müderrisoğlu). (Birinci Baskı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 57; Hunkan, 2011, 64-65; Genç, 1992, 137.

Faraziyesi, Çiğil Faraziyesi, T'u-chue (Tukey-Göktürk) Faraziyesi"⁶³ gibi birçok faraziye ortaya atılmıştır. Bunların içinde Karahanlıların hükümdar sülalesini Uygurlara bağlayan, özellikle Çince oldukça fazla çalışma bulunmaktadır. Bu kaynaklara göre 840 yılında devletleri yıkılan Uygurların 15 boyu, Batı'ya göç ederek Karluklara sığınmıştır. Bunlardan Yedisu bölgesindeki Karluklara sığınan ve Uygurların en büyük kitlesini teşkil eden grup Karahanlılar devletini kurmuştur.⁶⁴

Karahanlı Devleti'nin kurucusu, bazı kaynaklara göre ise Karluk boyudur. Bu faraziyeğe göre Karluklar dokuz boydan meydana gelmişlerdir. Bunlardan üçünü Çiğiller, ayrıca Tuhsiler, Ezgişler (Egdişler), Bulaklar, Yağmalar oluşturmuştur. Karluklara itaat eden boylar içerisinde Türğişleri meydana getiren On-Ok boyları, Beş Tuo-lu ve Beş Nu-shih-pi de yer almıştır.⁶⁵ Karahanlı Devleti kurulmadan önce Karluk boyu Çin, Batı Göktürk ve Doğu Göktürkler arasındaki siyasi çekişmelerde önemli roller üstlenmişler, 630'da Doğu Göktürklerin yıkılmasıyla bir kısmı Çine bağlanmış bir kısmı ise Batı Göktürkler'in Çine karşı başlattığı mücadele içerisinde yer almışlardır. Karluklar, 8. yüzyılın ilk yarısında bağlı yaşadıkları II. Köktürkler ile çetin bir mücadele içerisinde girmişler ve bu devletin çöküşünde önemli bir rol oynamışlardır. Ancak Ötüken'in Uygurların eline geçmesiyle onlara karşı kaybetmişler ve boyunduruk altına girmektense batıya Türkistan'a göç etmeyi uygun görmüşlerdir. Bu bölgeye hâkim olan Türğişlerin dağılması ise Karluk boyu için adeta bir dönüm noktası olmuştur. Türğişlerin ortadan kalkmasıyla Çin ve Araplar arasındaki set yıkılmış ve bu iki kuvvet karşı karşıya gelmiştir. Karluklar ve Yağma boylarının da yardımını alan Ziyad b. Salih komutasındaki Araplar 751 yılında Talas Savaşı'nda Çinlileri yenilgiye uğratmışlar ve bu durum en çok Karlukların işine yaramıştır. Karluklar bu savaşı fırsat bilerek Issıg Göl civarındaki Türğiş topraklarını istila etmişler ve 766'da Taraz ile Balasagun'u ele geçirmişlerdir. Böylece Türğiş toprakları üzerinde kurulacak olan Karahanlı Devleti'nin temellerini atmışlardır.⁶⁶ Özellikle O. Pritsak bu sülaleyi Aşinaoğullarının bir kolu olarak Karluk boyuna dayandırmaktadır. Bu iddiaya göre 840'ta Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından ortadan

⁶³ Genç, 1992, 139.

⁶⁴ Yasin, Y. (2016). Karahanlılar Hükümdar Sülalesi Üzerine (On Emperor Family of Karakhanids). *Uluslar Arası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 7, 86.

⁶⁵ Hunkan, 2011, 89-90.

⁶⁶ Divitçioğlu, S. (1992), *Nasıl Bir Tarih? (Kök Türkler, Karahanlılar)*. (Birinci Baskı). Ankara: Bağlam Yayınları, 130-132; Hunkan, 2011, 74.

kaldırılması ile birlikte Karluk yabgusu, devletini kurduğunu ilan ederek Karahanlı Devleti'nin temellerini atmıştır.⁶⁷

Bazı araştırmacılara göre ise Karahanlıların menşei Yağma boyuna dayandırılmaktadır. Reşat Genç bu görüşün kesin olduğu konusunda fikir beyan eden en önemli tarihçilerden biridir. Reşat Genç, bu duruma en önemli kanıt olarak da hükümdar unvanlarını göstermektedir. Genç, daha önce bahsedilen “*Kara*” unvanı ile ilgili olarak Yağmaların da Kaşgarlı Mahmud tarafından “*Kara Yağma*” olarak zikredildiğinden hareketle Karahanlılar Devleti’ni Yağmaların kurduğu savını desteklemektedir. Yine bu devlet için kullanılan İlik Hanlar tabirinin de Yağmaların kullanmış olduğu “*İlig*” (millete ve devlete sahip çıkan, onu koruyan) kelimesinin farklı bir telaffuzundan başka bir şey olmadığını söylemektedir.⁶⁸ Zeki Velidi Togan da Karahanlılar’ı oluşturan boylar hakkında “*Karasehir*” veya “*Erk*” isimleriyle anılan bölgede hüküm süren “*Temenle*” isminde birinden bahsetmiş ve bunların da Karahanlı sülalesini oluşturan Yağma boyundan olan bir aile olduğunu ve bunların da Aşina oğullarından geldiklerini aktarmıştır.⁶⁹ Karluk faraziyesi her ne kadar ön plana çıksa da ülkemizde özellikle son zamanlarda yapılan araştırmalar neticesinde, Karahanlı hükümdarlarının kökeninin Yağma boyuna dayandığı hususunda fikir birliğine varılmıştır.

Omeljan Pritsak’a göre Karahanlılar, devleti ikiye bölen Altay sistemine göre Doğu ve Batı olmak üzere iki idari kısma ayırarak yönetmişler; Doğu’da Arslan Kara Hakan unvanıyla büyük kağan tüm ülkenin hükümdarı olarak Kara-Ordu’da oturmuş, Batı’da Buğra Kara Hakan unvanıyla ortak kağan Taraz’da ikamet etmiştir. Bunlardan başka dört alt kağan⁷⁰ ve altı hükümdar vekili de devlet yönetiminde yer almakta idi.⁷¹ Reşat Genç ise buna karşılık, ülkenin yalnız Doğu ve Batı olarak iki kısma ayrıldığını Batı’nın herhangi bir hanedan üyesi tarafından büyük hakana bağlı olarak idare edildiği görüşünü savunmuştur.⁷² Her iki görüşte de ortak nokta, devletin ikili teşkilata uygun olarak yönetildiği fikridir.

⁶⁷ Merçil, 2018, 31.

⁶⁸ Genç, 1992, 138.

⁶⁹ Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asıra Kadar*. 1, (Üçüncü Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 58.

⁷⁰ Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 80.

⁷¹ Paul, J. (2002). *Karahanlılar*. *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 835; Merçil, 2018, 31.

⁷² Merçil, 2018, 31.

Karahanlı Devleti'ni oluşturan Türk topluluklarının İslamiyet'ten önceki dinleri ile ilgili kaynaklarda farklı farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu da her boyun farklı Tengrilere inandığını ortaya koymaktadır. Karahanlı Devleti'nin İslamiyet'i kabul ettiği Satuk Buğra Karahan döneminden önce de bazı bölgelerdeki Türklerin İslamiyet'i benimsedikleri bilinmektedir. Satuk'tan önce Bilge Kül Kadir Han döneminde Şaş şehrinin Müslüman olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁷³ Satuk amcası Oğulcak Kadir Han'ın yanında bulunduğu dönemde daha 12 yaşındayken Samani prensi Ebu Nasr'ın etkisiyle İslamiyet'i kabul etmiştir.⁷⁴ Satuk, Müslüman olduktan sonra da Abdülkerim ismini kullanmıştır. “*Buğra*” ünvanını ise ancak 921 yılında Kaşgar'ı ele geçirdikten sonra almıştır. Türk Hakanlığının halkıyla beraber İslamiyet'i resmi olarak kabulü ise büyük fıkıh âlimi Kelemaî'nin de etkisiyle Satuk'un oğlu Baytaş Arslan Han Musa döneminde vuku bulmuştur.⁷⁵

2.2. Karahanlıların Siyasi Tarihi

Karahanlılar, Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş ilk Müslüman Türk devletlerinden biridir. Bu devletin bilinen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'dır ve onun Bazir Arslan ve Oğulcak Kadir Han adında iki oğlu bulunmaktadır.⁷⁶ Bilge Kül Kadir Han döneminin, Samanilerle mücadele edilerek geçtiği bilinmekle beraber onun hakkında kaynaklarda oldukça az bilgi bulunmakta ve bu dönem, tarihçiler için bir hayli karanlık kalmaktadır.⁷⁷ Bilge Kül Kadir Han'ın ardından ise Bazir Arslan Han “*Büyük Kağan*” olarak Balasagun'da, Oğulcak Kadir Han ise “*Ortak Kağan*” olarak Taraz'da devleti idare etmişlerdir. Karahanlılar, 893-894'te Samaniler karşısında ağır bir yenilgiye uğramış ve Türk boyları arasında yeniden çekişmeler ve ayrılıklar başlamıştır. Ancak 920'lerde, amcası Oğulcak Kadir Han'ın etkisinden kurtulan Satuk'un devleti yeniden toplama çabası neticesinde güçlenmeye başlamış ve Satuk'un başlattığı bu süreç Karahanlılar için ikinci kuruluş aşaması olmuştur.⁷⁸ Satuk'un oğlu Musa'nın, Arslan Han'ı mağlup ederek ortadan kaldırmasıyla Satuk, devletin bu kolunu da kendine bağlayarak devleti bir arada tutmayı başarmıştır.⁷⁹

⁷³ Hunkan, 2011, 98.

⁷⁴ Hunkan, 2011, 103.

⁷⁵ Hunkan, 2011, 107.

⁷⁶ Genç, 1992, 143.

⁷⁷ Emet, E. (2002). *Karahanlılar ve Uygurlar*. Türkler Ansiklopedisi, IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 847.

⁷⁸ Divitçioğlu, 1992, 130-132; Hunkan, 2011, 74.

⁷⁹ Merçil, 2018, 32

2.2.1. Karahanlıların Samaniler ile ilişkileri

Türk Hakanlığının bu dönemde Samaniler ile olan ilişkileri oldukça önem taşır. Satuk döneminde özellikle İslamiyet'in kabulü noktasında Samani prenslerinin etkisi yadsınamaz. O, amcası Oğulcak Kadir Han zamanında Karahanlılara sığınmış olan Ebu Nasr isimli bir Samani şehzadesi ve din adamları aracılığı ile İslam diniyle tanışmış ve bu dini benimseyerek Müslüman olmuş, Abdülkerim ismini almıştır.⁸⁰ Bundan sonra ise hâkim olduğu bölgelerde artık İslam dinini yayma amacını benimsemiştir. Satuk Buğra Han'dan sonra devletin başına önce kısa bir süreliğine Musa Tonga İlig, daha sonrasında da Baytaş Arslan Han (Süleyman) geçmiştir. Baytaş Arslan Han döneminde bütün Karahanlı ülkesinin Müslüman olduğu anlaşılmaktadır.⁸¹

Samani Devleti içerisindeki karışıklıklar ve halkın da bu durumdan duyduğu memnuniyetsizlik Karahanlıların yönünü Samanilere çevirmiştir. Bundan sonra Karahanlılar, Samanilerle Maverâünnehir için, Gazneliler ile de Horasan için mücadele etmeye başlamıştır. Baytaş Arslan Han'ın yerine geçen Ebu'l-Hasan Ali Fergana bölgesini Samaniler'den almış, bu sırada ülkenin batı kısmındaki faaliyetleri yürüten Kılıç Buğra Han Harun, Türk asıllı Samani komutanlarından Ebu Ali Simcur ve Faik'i de kendi yanına çekerek 992 yılında Samani hükümdarı Nuh b. Nasr'ı yenilgiye uğratmış, Buhara'yı alarak Samani ülkesini ele geçirmiştir.⁸² Ancak hastalığından dolayı Nuh b. Nasr'ın kardeşi olan Abdülaziz'i Samani Devleti'nin başında bırakarak Kaşgar'a dönmeye karar vermiş, yolda hastalığının ağırlaşması üzerine Buhara'ya girdiği aynı yıl vefat etmiştir. Buğra Han Harun'un vefatıyla Selçuk Oğuzlarının da desteğini alan Nuh b. Nasr, Buhara'yı yeniden geri alarak Samani devletinin ömrünü bir süre için uzamıştır. Nuh, bu sırada Horasan'da güçlenen Gazneli Sebüktegin'in desteğini alarak Karahanlılar'a karşı bir cephe oluşturmak istemişse de Karahanlıların batı kısmında hâkimiyeti ele alan Ahmed b. Ali'nin kardeşi Nasr b. Ali, Sebüktegin ile bir anlaşma yapmış ve Samanileri yalnız bırakmayı planlamıştır. Anlaşılan odur ki Kılıç Buğra Han Harun'un ölümünden sonra devletin batı kısmını yönetme ve Samanilerle mücadele etme görev ve sorumluluğu Nasr. b. Ali'ye kalmıştır. O, ülkenin batı kısmını önce babası Ali Arslan Han adına, daha sonra da kardeşi Ebu Nasr Ahmed b. Ali adına idare etmiştir. Karahanlı hükümdarları içerisinde Abbasi

⁸⁰ Genç, 1992, 143.

⁸¹ Genç, 1992, 144; Yazıcı, N. (1992). *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*. (Birinci Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 81.

⁸² Tüysüz, C. (2002). *Türkmenler*. Türkler Ansiklopedisi. IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 967.

halifelerini ilk tanıyan Nasr b. Ali'dir.⁸³ 997 yılında hem Samani hükümdarı Nuh hem de Sebüktegin vefat etmiştir. Nuh'un yerin Ebu'l-Haris Mansur geçmiş ancak bir süre sonra Türk komutanlar Faik ve Begtüzün, onun yerine Abdülmelik'i getirmişlerdir. Gazneli tahtına ise Sebüktegin'in oğlu Mahmut geçmiş ve Abdülmelik, Begtüzün ve Faik'in kendi aleyhine faaliyetlerde bulunduğunu anladığında, Merv dışında bu üçlü kuvveti ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Gazneli Mahmud'un Maverâünehir'de otoritesini güçlendirmesi ise İlig Nasr'ı harekete geçirmiş ve 999 yılında Samani topraklarına giren İlig Nasr bu devlete tamamen son vermiştir. Kendisine Muntasar adını veren Abdülmelik'in kardeşi Ebu İbrahim İsmail bir süre Samani Devleti'ni yeniden canlandırmak için mücadele verse de bir sonuç alamamış ve 1004 yılında son Samani veliahtı da öldürülerek Karahanlılar'ın Maverâünehir hâkimiyeti perçinlemiştir.⁸⁴

2.2.2. Karahanlıların Gazneliler İle ilişkileri

Maverâünehir hâkimiyeti sağlandıktan sonra Nasr b. Ali, Horasan'a yönelmiş ve 1006 yılında Sultan Mahmud'un da Hindistan seferinde bulumasından istifadeyle, Subaşı Tegin ve kardeşi Cafer Tegin'i Horasan'a göndermiştir. Ancak bu durumu haber alan Sultan Mahmud'un, Horasan'a dönerek onları yenilgiye uğratmasıyla Nasr b. Ali'nin bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. O, 1008 yılında ikinci defa Horasan'ı alma girişiminde bulursa da Gaznelilerin fillerle destekli ordusu karşısında mağlup olmuştur. Nitekim bu, Nasr b. Ali'nin Horasan'ı alma girişimlerinin de sonuncusu olmuştur.⁸⁵ Bu başarısız girişim, Karahanlı Devleti içerisinde huzursuzlukların başlamasını tetiklemiştir. Devletin merkezindeki büyük hükümdar Ebu Nasr Ahmed b. Ali'ye karşı bağımsızlığını elde etmeye çalışan Nasr b. Ali, Gazneli Mahmud ile anlaşılan büyük hükümdarın karşısında başarısızlığa uğramış, 1012-1013 yılları arasında da vefat etmiştir. Vefatını müteakip, kardeşi Mansur Maverâünehir'de hâkimiyeti ele almıştır. Mansur kısa bir sürede hâkimiyetini güçlendirdikten sonra, hasta olan kardeşi ve Kaşgar'daki hükümdar Ebu Nasr b. Ali'yi bertaraf ederek hükümdarlığını ilan etmiştir.⁸⁶

Mansur'un kardeşlerinden Yusuf Kadir Han ve Ali Tegin, onun hükümdarlığından rahatsız oluyordu. Bu nedenle de Mansur, kardeşi Yusuf Kadir Han ile mücadele etmek

⁸³ Genç, 1992, 145.

⁸⁴ Genç, R. (2002). *Karahanlılar*. Türkler Ansiklopedisi. IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 811.

⁸⁵ Genç, 1992, 146.

⁸⁶ Genç, 1992, 143.

zorunda kaldı.⁸⁷ Bir vakit dostanevi ilişkiler içinde bulunup, birlikte Gazneliler üzerine, Horasan'a sefer düzenleseler de Sultan Mahmut karşısında tutunamayarak başarısız oldular. Bu sırada Ali Tegin de Mansur'un elinden kurtularak Buhara'yı ele geçirdi. 1025 yılına gelindiğinde Mansur, Karahanlı tahtından feragat ederek yerine Yusuf Kadir Han'a bıraktı ancak bu dahi aile içerisindeki karışıklıkların sona ermesini mümkün kılmadı. Kardeşleri Ahmed ve Ali Tegin, onun hâkimiyetini tanımadıklarını bildirdiler. Yusuf Kadir Han ise kardeşlerine karşı yine Sultan Mahmud ile birlikte hareket etmek durumunda kalmış ve otoritesini Sultan Mahmud ile kurduğu dostanevi münasebetler yoluyla güçlendirmeye çalışmıştır.⁸⁸

Sultan Mahmud'un vefatının ardından Gazneli tahtına geçmek isteyen Mesud, Ali Tegin'den yardım istemiş ve yardım etmesi karşılığında da ona Huttal'ı (Huttalân) vermeyi teklif etmiştir. Bu teklifi kabul eden Ali Tegin'in yardımıyla Gazneli tahtına oturan Sultan Mesud, sözünde durmamıştır. Bu sebeple Sultan Mesud ile Ali Tegin'in arası açılmış, Mesud ona karşı Yusuf Kadir Han'ın oğullarından Muhammed Buğra Han'ı desteklemeye başlamıştır.⁸⁹ Ali Tegin'in ölmünden sonra Buhara'da hâkimiyetini ele alan oğlu Yusuf ise Ali Tegin dönemindeki gücünü kaybetmiş ve bu bölgedeki hâkimiyetini Nasr b. Ali'nin oğulları Muhammed Buğra Han ve İbrahim'e bırakmak zorunda kalmıştır. Yusuf da bu durum karşısında Sultan Mesud'tan yardım isteyerek babasına vaat edilmiş olan Huttal'dan vazgeçtiğini söyleyerek, Süleyman Arslan b. Yusuf Han ile arasının düzelmesi için Sultan Mesud'tan aracılık yapmasını istemiştir. Bu arada İlig Nasr'ın oğulları Muhammed Buğra Han ve İbrahim ise Maverâünnehir'deki hâkimiyetlerini perçinlemiş ve devletin Batı kısmını tamamen ele geçirmişti.⁹⁰ Ali Tegin'in oğullarının Yusuf Kadir Han'ın oğullarına sığınmasıyla, kardeşi İbrahim'i de yanına alan Muhammed Buğra Han, 1142 yılında Büyük Kağan ünvanı ile Yusuf Kadir Han'ın kolundan tamamen ayrıldı. Bu suretle Karahanlı Devleti, Doğu ve Batı Karahanlılar olmak üzere iki kola bölünmüş oldu.⁹¹

2.2.3. Batı Karahanlı Devleti

Merkezi Özkend olmak üzere kurulan Batı Karahanlı Devleti'nin batısında I. Muhammed b. Nasr, Semerkand merkezli doğusunda ise hâkimiyeti esas olarak elinde

⁸⁷ Genç, 2002a, 14.

⁸⁸ Yazıcı, 1992, 83.

⁸⁹ Genç, 2002a, 16.

⁹⁰ Genç, 2002b, 813-814.

⁹¹ Genç, 1992, 149-150.

tutan İbrahim b. Nasr bulunmuştur.⁹² 1052 yılında Muhammed'in ölümüyle de İbrahim devletin tek sahibi olmuş ve bu nedenle de “*Büyük Tamgaç Han*” olarak anılmıştır.⁹³ Nitekim onun hükümdarlığı dönemi Batı Karahanlı Devleti için oldukça müreffeh bir dönem olarak tarihe geçmiştir.

İbrahim'in ardından Batı Karahanlı tahtına oturan Şemsü'l-Mülk döneminde, bölgede artık Selçuklular büyük bir güç olarak ortaya çıkmış ve o, Alparslan ve Melikşah ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Onun dönemi, Karahanlılar için bayındırlık alanında oldukça verimli bir dönem olmuş ve birçok eser vücuda getirilmiştir.⁹⁴ Şemsü'l-Mülk'ten sonra sırasıyla Batı Karahanlı tahtına Şuca Hızır b. İbrahim ve oğlu Ahmed geçmiştir. Ahmed devrinde Karahanlılar, Melikşah'ın hâkimiyetini kabul etmişler ve Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak varlıklarını bir müddet daha devam ettirmişlerdir. Hatta Selçuklular ile birlikte Karahitaylar'a karşı birlikte mücadele etmişler ancak Katvan savaşında onlara karşı yenilgiye uğramışlardır. Batı Karahanlıların bilinen son hükümdarı Osman Han ise Karahitaylar ve Harzemşahlar arasında denge siyaseti ile devletini ayakta tutmaya çalıştıysa da Harizmşah Muhammed, Semerkand'ı aldıktan sonra 1212 yılında Batı Karahanlı Devleti'ne tamamen son vermiştir.⁹⁵

2.2.4. Doğu Karahanlılar Devleti

Süleyman Arslan Han b. Yusuf, Doğu Karahanlı Devleti'nin ilk hükümdarı olarak bilinmektedir. Onun döneminin Doğu Karahanlılar için oldukça rahat bir dönem olduğu, kendisinin adil ve halkına karşı oldukça cömert davrandığı bilinmektedir.⁹⁶ Süleyman Arslan Han'ın vefatının ardından aile içerisindeki çekişmeler artmış ve tahta sırasıyla Muhammed, Hüseyin, İbrahim b. Muhammed ve Tuğrul Karahan Mahmud'un geçmiştir. Devleti bu zor durumdan çıkararak ise Süleyman Arslan Han'ın bir diğer oğlu, Karahanlı hükümdarlarının en meşhurlarından Tavgaç Buğra Kara Hakan Ebu Ali Hasan olmuştur.⁹⁷ Onu devri ilim ve kültür açısından oldukça verimli bir dönem olmuştur. Nitekim Yusuf Has Hâcib, meşhur eseri Kutadgu Bilig'i Tavgaç Buğra Han'a takdim etmiştir. Yine Kaşgarlı Mahmud'un Türk dili ve kültürü açısından kıymet ve ehemmiyeti hâiz olan eseri Dîvânü Lügati't-Türk de bu dönemin ürünlerindedir.

⁹² Paul, J, 2002, 833.

⁹³ Genç, 2002a, 17.

⁹⁴ Genç, 2002a, 19.

⁹⁵ Yazıcı, 1992, 85.

⁹⁶ Genç, 2002b, 820.

⁹⁷ Genç, 2002b, 822

Tavgaç Buğra Han'dan sonra yerine oğlu Ahmed'in geçmiş, onu Ahmed'in oğlu II.İbrahim takip etmiştir. İç karışıklıklar nedeniyle Karahıtaylar'dan yardım isteyen II.İbrahim ise Doğu Karahanlı Devleti'nin de sonunu hazırlamıştır.⁹⁸ Bu istek dolayısıyla Balasagun'a gelen Karahıtaylar burayı kendilerine başkent yapmışlar ve böylece Doğu Karahanlı Devleti'ne de son vermişlerdir.⁹⁹

2.3. Gaznelilerin Kökeni ve Siyasi Tarihi

Türkler tarih boyunca birçok bölgede devlet kurdukları gibi Afganistan'da da devlet kurmuşlardır. Burada kurulan devletlerden biri de Gazneliler Devleti'dir. Samani Devleti'nin en parlak devirlerinde bu devlet içerisinde görev alan Türkler, zamanla devletin zayıflamasıyla buldukları bölgelerde hâkimiyetlerini kurmaya başlamışlardır. İşte Gazneli Devleti'nin kurucusu da Samani Devleti içerisinde görev yapan gulamlardan (köleler) biri olan Alptegin'dir.¹⁰⁰ Kuruldukları dönemde Samani Devleti tabiiyetinde Horasan, Tus, Nişabur, Nesa, Herat, Merv ve Belh bölgelerinde hâkimiyet kurmuşlardır.¹⁰¹

Sultan Mahmud'un babası olan Sebüktegin de Abdülmelik-î Nuh-î Samanî'nin emirliği döneminde Tuhsilerin bir akını sırasında esir alınmış ve Şaş şehrinde esir tüccarlığı yapan Nasr-ı Hacı isimli bir tüccara satılmıştır.¹⁰² Sebüktegin'in babasının ise Karabeckem adıyla bilinen oldukça güçlü ve kuvvetli biri olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.¹⁰³ O, 959 senesinde ise Buhara'da Alptegin tarafından satın alınmış ve onun himayesinde Samani Devleti içerisinde oldukça önemli görevlere gelerek nüfuzunu artırmış¹⁰⁴, Alptegin'in oğlu İshak ve Bilge Tegin'e hizmet ettikten sonra Emir Böri (Böritegin)'in yapmış olduğu zulümler nedeniyle azledilmesi akabinde Gazneliler tahtına Sebüktegin getirilmiştir.¹⁰⁵ Her ne kadar Gazneli Devleti bu dönem için Samanilere bağlı olarak görünse de tamamen bağımsız olarak hareket ettikleri gibi, Samaniler ile Karahanlılar arasındaki mücadelede adeta Samaniler adına kararlar verdikleri de

⁹⁸ Merçil, 2018, 37.

⁹⁹ Yazıcı, 1992, 86.

¹⁰⁰ Göksu, E. (2011). Alptekin: Köle Pazarından Gazne Tahtına. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 191, 99.

¹⁰¹ Palabıyık, H. (2002). *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilatı*. (Birinci Baskı). Ankara: Araştırma Yayınları, 27.

¹⁰² Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî. (2015). *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*. (Trc. ve Notlar Erkan Göksu). (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 23.

¹⁰³ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, 2015, 21.

¹⁰⁴ Muhammed bin Hâvendşah bin Mahmud Mîrhând. (2017). *Gazneliler Ravzatu's-Safa*. (Trc. ve Notlar Erkan Göksu). (Birinci Baskı). İstanbul: Kronik Kitap, 25.

¹⁰⁵ Minhac-i Sirac el-Cûzcani, 2015, 25-27; Merçil, E. (1987) *Gazneli Mahmud*. (Birinci Baskı). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 9-10.

görülmekte ve dahi onlardan daha kudretli devlet olarak ortaya çıkmaya başladıkları anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

Sebüktegin öldüğü zaman (997) üç oğlu taht için ön plana çıkmaktaydı; Ebul'l-Muzaffer Nasr, İsmail ve Mahmud. Sebüktegin bu üç oğlundan İsmail'i taht için varis göstermişti.¹⁰⁷ Nitekim o, babasının vefatı ile Belh şehrine giderek burada hükümranlığını ilan etti. Ancak kardeşi Mahmud onun hükümdarlığını kabul etmediğini bildirerek Gazne şehrinin kendisine teslim edilmesi gerektiğini söyledi. Bu isteğin kabul edilmemesi üzerine amcalarını da kendi safına çeken Mahmud, İsmail üzerine yürüdü ve onu yenilgiye uğratarak Gazne tahtını ele geçirdi (998).¹⁰⁸ Böylece 32 sene sürecek olan Sultan Mahmud'un Gazne hükümdarlığı başlamış oldu.

10 Muharrem 361 (2 Kasım 971) tarihinde Buhara'da doğduğu anlaşılan Sultan Mahmud'un, babası Sebüktegin, annesi ise Doğu Afganistan'daki Zabulistan bölgesinden asil bir ailenin kızı idi. Çocukluğu ve gençliği ile ilgili çok fazla bir malumat bulunmayan Sultan Mahmud daha erken yaşlarda dini ve siyasi eğitimini oldukça iyi bir şekilde almıştı.¹⁰⁹ On yedi yaşında iken bazı dedikodular sebebiyle babası ile arası açılmış ve onun tarafından hapse atılmıştı.¹¹⁰ Buna rağmen babasına karşı muhalefet etmemiş ve hatta Hindistan sultanının kendisine gönderdiği, Gaznelilerde ayrılık meydana getirmek gayesi güden mektuba oldukça sert bir yanıt vermişti. Rivayete göre;

“Hindistan padişahı ona bir elçi göndererek “yanıma gel seni evlendireyim ve Hindistan'ın 12 bin fersahlık bir bölümünü hâkimiyetin altına vereyim” dedi. O, bizzat kendi eliyle yazdığı mektupta ona şöyle cevap verdi: "Ey köpek, bana memleket vermek senin ne haddindedir! Gerçi Hüdavend (sultan) babam iki üç günlüğüne bana kırılmıştır. Benimle hoş olduğu ve bana destek verdiği zaman, Yüce Allah'ın gücü ve Hüdavend babamın gölgesiyle yanıma biraz asker alıp senin üzerine yürüyeceğim. Seni yakalayıp kafanın derisine saman dolduracağım. Eşini ve çocuklarını esir ve köle yapacağım. Hindistan'da cami inşa edip orada hutbe okutacağım”.¹¹¹

996 senesine gelindiğinde Samani hükümdarı II. Nuh arasının açıldığı Türk hükümdarlarından Ebu Ali es-Simcuri ve Faik'e karşı gösterdiği yararlılıklardan dolayı Gazneli Mahmud'a “*Seyfüddeve*” lakabını vermiş ve onu Horasan ordusu kumandanı

¹⁰⁶ Merçil, E. (2007). *Gazneliler Devleti Tarihi*. (İkinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 10-11.

¹⁰⁷ Merçil, 2007, 12

¹⁰⁸ Palabıyık, H. (2002). *Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler*. Türkler Ansiklopedisi. IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 911; Muhammed bin Hâvendşah bin Mahmud Mîrhând, 2017, 45-50.

¹⁰⁹ Merçil, 2007, 13.

¹¹⁰ Merçil, 2007, 14.

¹¹¹ Şebankareî. (2009). Gazneli Sultan Mahmud'un Karakteri. (Çev. Ahmad Hesamipour). *Tarih Okulu*, 3, 135-136.

olarak tayin etmişti.¹¹² II. Nuh'un ölümü üzerine Samani tahtına oturan II. Mansur'la, Horasan üzerindeki hâkimiyet mücadelesi sebebiyle arası açılan Sultan Mahmud, meydana gelen savaşta Samanileri ağır bir yenilgiye uğratarak Horasan'a hâkim olmuş ve kardeşi Nasr'ı buraya vali olarak tayin etmişti. Bu galibiyetine rağmen Sultan Mahmud, devletinin Samaniler'e olan bağlılığını devam ettirmiştir. 999 yılında Karahanlılar'ın Samani Devleti'ni ortadan kaldırması üzerine ise tamamen bağımsız bir hükümdar haline gelmiş, artık kendisini Hindistan'a yapılacak olan gaza ve cihad politikasına adanmıştır. Halifenin gönderdiği hilatleri ve tacı giyen Sultan Mahmud artık Gazneliler Devleti içerisinde Halife el-Kadir adına hutbe okutmaya da başlamıştır.¹¹³

Hindistan seferi öncesinde Sultan Mahmud, Sistan hâkimi Halef es-Seffar'ın, amcası Buğracuk'un ölümüne sebep olması üzerine Sistan'a yürüdü ancak es-Seffar'ın 100 bin dinar para ödemeyi kabul etmesi nedeniyle onunla bir anlaşma yaparak Gazne'ye döndü. Ancak Halef'in anlaşmazlığa düştüğü oğlunu öldürmesi etrafındaki emir ve komutanların tepkisine sebep olmuş ve onlar Sultan Mahmud'tan yardım istemişlerdi. Bunu iyi bir fırsat olarak değerlendiren Sultan Mahmud da yeniden Sistan üzerine hareket ederek bölgede egemenliğini sağlamıştır (1003).¹¹⁴

2.3.1. Hindistan Seferleri

Sultan Mahmud'un yaptığı siyasi ve askeri icraatlerin en önemlisi; şüphesiz ki Hindistan'a yapmış olduğu 17 seferdir. Kısaca bu seferlerden bazılarının nerelere yapıldığından bahsetmek gerekirse Birinci Hind Seferi Lamgan bölgesine, İkinci Seferi Vayhand Racası Caypal'a, Üçüncü Seferi Bhatiya'ya, Dördüncü Sefer Multan hâkimi Ebu'l-Fütuh Davud'a Beşinci Sefer yine Multan valisi Suhal'a, Altıncı Sefer Caypal'ın oğlu Anandpal'a, Yedinci Sefer Narayan (Narayanpur)'a, Sekizinci Sefer Multan eyaletinin uzak bölgelerine, Dokuzuncu Sefer Nadana'ya, Onuncu Sefer Delhi'nin 150 km kadar kuzeyinde bulunan Thanesar şehrine, On Birinci Sefer Keşmir Racasına (bu sefer kötü hava şartları sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır), On İkinci Sefer Kanavc'a, On üçüncü Sefer Kalincar Racası Ganda'ya, On Dördüncü Sefer daha önce ele geçiremediği Keşmir üzerine, On Beşinci Sefer daha önce tam olarak itaat altına alınamayan Kalincar Racası Ganda üzerine, On Altıncı Sefer Somnat üzerine, son sefer olan On Yedinci Sefer

¹¹² Merçil, E. (1946). *Mahmud-ı Gaznevi*. İslam Ansiklopedisi. XXVII, Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 364.

¹¹³ Merçil, E. (2002). *Gazneliler*. Türkler Ansiklopedisi. IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 860.

¹¹⁴ Merçil, E. (1987). *Gazneli Mahmud*. (Birinci Baskı). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 23-45.

ise Somnat Seferi sırasında Gazne ordusuna saldıran Catlar üzerine yapılmıştır.¹¹⁵ Onun gaza ve cihad politikasına paralel olarak yaptığı bu seferlerin bir sonucu olarak Hindistan Müslümanlaşmakla kalmamış aynı zamanda Gazneli Devleti de çok büyük bir servet ve hazineye de sahip olmayı başarmıştır. Ayrıca kendisinden tam 917 yıl sonra kurulacak olan Pakistan İslam Devleti'nin teşekkülünde de Sultan Mahmud'un yapmış olduğu bu seferler birinci derecede etken olmuştur.¹¹⁶

2.3.2. Oğuzlarla Münasebetleri

Gazneli Mahmud'un Oğuzlar ile olan münasebetleri de oldukça ilgi çekicidir. O Karahanlı hükümdarı Kadir Han ile birlikte hareket ederek Ali Tegin ile ittifak içerisine girmiş olan Arslan Yabgu'yu önce ordugâhına davet etmiş ardından da bir hile ile onu hapsedirmişti. Ayrıca Arslan Yabgu'nun maiyetinde bulunan 4000 çadırlık bir Oğuz kütlesi de Selçuklular'dan zulüm gördükleri gerekçesiyle Sultan Mahmud'tan Horasan'a yerleşmek istediklerini bildirmişlerdi. Gazneli Mahmud başta vezir ve emirlerinin itirazlarına rağmen Oğuzların bu isteklerine olumlu yanıt vermişti. Tus valisi Arslan-ı Cazib ileride karşılaşabilecekleri tehlikeyi önceden sezdiği için Sultan Mahmud'a bu Oğuzların ok atamaları için başparmaklarının kesilmesi teklifinde bulunmuş ancak Sultan; "sen merhametsiz, katı yürekli bir adam imişsin" diyerek bu teklifi reddetmiştir. Fakat Arslan-ı Cazib'in bu düşüncesinde haklı olduğu Oğuzların bölgede Gaznelilere bağlı yaşayan topluluklara karşı yaptıkları yağmalar ile anlaşılmış ve Sultan Mahmud onları ömrü boyunca ülkesinden çıkarmak için mücadele etmiştir.¹¹⁷

Hindistan dışında Sultan Mahmud'un faaliyet gösterdiği diğer sahalardan da kısaca bahsetmemiz gerekirse o; Sistan, Harezm, Gur, Kusdar, Garcistan ve Nişabur gibi bölgelerde de hâkimiyet sağlamış, ayrıca Samani Hanedanı, Karahanlılar, Oğuzlar, Ziyariler, Büveyhiler, Afganlar ve Mekran hâkimleri gibi oluşumlarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹¹⁸

¹¹⁵ Merçil, 1987, 25-45.

¹¹⁶ Merçil, 1987, 43.

¹¹⁷ Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları-Destanları*. (ikinci Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 67-70.

¹¹⁸ Merçil, E. (2002). *Gazneliler*. *Türkler Ansiklopedisi*, 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 874-879.

3. HUKUK VE ADALET KAVRAMI ÜZERİNE

Hukuk; Arapça “hak” kökünden gelir ve bu kelimenin çoğuludur. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; toplumu düzenleyen ve devletin yaptırım gücünü belirleyen yasaların bütünü¹¹⁹ olarak tanımlanmıştır. Adalet Bakanlığı’nın hazırlatmış olduğu Hukuk Sözlüğünde ise; içtimai hayat nizamının muhafaza ve idamesi için cemiyet azası sıfatıyla fertlerle fertler veya cemiyetle yani devletle fertler yahut muhtelif devletlerarasındaki münasebetleri tanzim eden usul ve kaidelerdir¹²⁰ şeklinde tarif edilmiştir.

Türk Hukuk Tarihinin önemli müelliflerinden Sadri Maksudi Arsal “hukuk” kelimesinin dört anlamından bahsetmiştir:

1. “Haklar,
2. Muayyen bir camianın içtimai hayatını tanzim eden mecburi kaideler,
3. Hukuk kaidelerini tatbik sahasında çalışanların mesleği (hâkim ve avukatlık mesleği)
4. Bir memlekette hâkim olan hukuk kavaidinin menşei, mahiyeti ve felsefi ve sosyolojik esasları üzerinde tetkiklerden ibaret ilim.¹²¹”

Roma İmparatoru Justinianus’un hazırlattığı ve Roma hukuku ile günümüz hukuk sistemlerinin temelini teşkil eden Corpus Juris Civilis’in Digesta adlı bölümünde ise hukuk; “*gerektiği gibi ve adil olma sanatı*” olarak tanımlanmıştır.¹²² Burada belirtmek gerekir ki günümüzde “*kanun*” ve “*hukuk*” terimleri birbirlerini tamamlayan kavramlar olmakla birlikte birbirlerinin tam karşılığı da değildir. Hukuk, hukuk kurallarından oluşmuş bir düzendir. Hukuk kuralları ise, devletin yetkili organları tarafından konulan ve insan davranışlarını düzenleyen ve cebir ile müeyyidelenmiş davranış kurallarıdır.¹²³ Yani hukuk denince ön plana çıkan en önemli kavram müeyyidedir.

Arapça a-d-l kökünden gelen adalet ise; “doğru olmak, doğru davranmak, adaletle hükmetmek, eşitlemek¹²⁴ anlamlarına gelmektedir. Sıfat olarak kullanıldığında ise “adil” manasında kullanılmaktadır. Türk Dil Kurumu sözlüğünde; “*Yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması, türe.*”, “*Hak ve hukuka uygunluk,*

¹¹⁹ Kollektif. (1992). *Türkçe Sözlük. I*, (Birinci Baskı). İstanbul: Milliyet, 654.

¹²⁰ T.C. Adalet Bakanlığı Hukuk Sözlüğü, <http://www.sozluk.adalet.gov.tr/Harf/H?Sayfa=2>.

¹²¹ Arsal, S. M. (1943). Hukuk İlmî ve Sosyoloji I: Hukuk Kavaidi ve Hukuk İlmî. Ankara: *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(1), 20.

¹²² Adal, E. (1985). *Hukukun Temel İlkeleri*, (Birinci Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2.

¹²³ Gözler, K. (2008). *Genel Hukuk Bilgisi*. (Yedinci Baskı). Bursa: Ekin Yayınları, Bursa 2.

¹²⁴ Kara, M. (2013). Kur’an’da Adalet Kavramı ve Güncel Değeri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34, 139.

hakki gözetme”, “*Bu işi uygulayan, yerine getiren devlet kuruluşları*”, “*Herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme, doğruluk*”¹²⁵ tanımlarıyla ifade edilen adalet kavramı hukuk sözlüğünde ise “*toplumda kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve devlet gücüyle kendisine uyulması, müeyyideye bağlı kılınmış kurallar bütünü; haklar ve yükümlülüklerin toplamını gösteren toplumsal düzen*”¹²⁶ olarak ifade edilmiştir. Birçok ilim adamı adaletin anlamı hakkında düşünmüş ve ona anlamlar yüklemiştir. Eflatun adaleti “*toplumda belirli zümrelerin üzerine düşen görevi yerine getirmeleri*”¹²⁷ olarak tanımlamaktadır. Yani Eflatuna göre toplum içerisinde oluşan farklı sınıflar adalete ters düşmemekte hatta bu sınıfların oluşumu adalet anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ona göre adalet “*herkese hakkını vermek*”tir ancak bu hak ile birlikte kişiler belirli sorumluluklar ve görevlerle de yükümlenmektedirler. Sokrata göre ise adalet “*iyi olanı kötüden ayırma bilimidir.*”¹²⁸ Ona göre hukukun temeli de adalete dayanır ve onu gerçekleştirmeyi amaçlar. Aristo’nun adalet kavramı ise iki farklı mana taşımaktadır; o adaleti ilk anlamda “*geniş ve güzel düzeyde erdem*” ikinci olarak ise “*orta kararlılık ve ölçülülük*” olarak ele almaktadır.¹²⁹ Aristo adaletin kendini gerçekleştirmesinin ise dağıtıcı ve denkleştirici özellikleri ile olabileceğini ileri sürmektedir. Böylece adalet temelindeki eşitlik fikrini hayata geçirebilecektir.¹³⁰

Hukukun genel teorisinde adaleti tanımlayan iki yaklaşım söz konusudur; tabii hukuk teorisi ve hukuki pozitivizm teorisi. Tabii hukuk yaklaşımı düşünce temelini adalet üzerine kurarken pozitivizm adaletin tam olarak tanımlanamaz bir kavram olduğunu öne sürerek onu hukuk biliminin dışında tutmak gerektiğini savunur.¹³¹ Tabii hukukun adalet kavramı her dönemde farklılık arz etmiştir. İlkçağda tabii hukuk, adaleti; toplumsal kuralların tabiattaki kurallara paralel bir şekilde oluşturulması olarak görmüştür. Yani bu yaklaşıma göre hayvanlarda olduğu gibi güçlünün güçsüze hâkimiyet kurması adildir, çünkü bu bir tabiat kuralıdır. Ortaçağ tabii hukuk yaklaşımı ise adalet kavramının temelini “*Tanrı*” yı yerleştirmiş, Tanrı’nın emrini adalet olarak görmüştür. Yeniçağa gelince bu kavram “*insan akli*” na dönüşmüştür. Yani yeniçağ tabii hukuk yaklaşımı da beşeri aklın

¹²⁵ Türkçe Sözlük, 1992, 13.

¹²⁶ Yılmaz, E. (2006). *Hukuk Sözlüğü*. Ankara: Yetkin Yayınları, 274.

¹²⁷ Çeçen, A. (1975). Hukukta Norm ve Adalet. Ankara: *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 32(1), 104.

¹²⁸ Çeçen, 1975, 103.

¹²⁹ Çeçen, 1975, 105.

¹³⁰ Çeçen, 1975, 105.

¹³¹ Gözler, K. (2008). Tabii Hukuk ve Hukuki Pozitivizme Göre Adalet Kavramı. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 4, 75-78.

adaletin temeli olduğunu savunmuştur.¹³² Kısacası “*adalet*” kavramı da insanoğlunun değişimi gibi ilkelden moderne doğru bir evrim geçirmiştir.

Adaletin birçok ayrımı olmakla beraber bu ayrımlardan en önemlisi “*Maddi*” ve “*Şekli*” adalet ayrımıdır. Maddi adalet hukukun içeriğinin adalet ilkesine uygun olması ile ilgili iken şekli adalet ise bu kuralların uygulanmasının adil olup olmamasıdır. Diğer bir deyişle maddi adalet içerikle ilgiliyken şekli adalet bu kuralların uygulanması ile ilgilidir. Adaletten tam olarak bahsedebilmek için de bu iki ayrımın da birbirini tamamlaması gerekmektedir. Yani maddi adalet ile şekli adaletin birlikte gerçekleşmesi şarttır.¹³³ Adil olmayan bir kuralın herkese eşit şekilde uygulanmasının adalet olmayacağı gibi adil kuralın herkese farklı şekilde uygulanması da adalet kavramını ortaya koymayacaktır.

Hukuk ve adalet arasında oldukça güçlü bir bağ bulunmaktadır. Hukuk ekollerinden Tabii Hukuk Okulu hukuk ve adaleti aynı kavram olarak görür ve “*adil olmayan kanun kanun değildir*” anlayışını benimser.¹³⁴ Bu anlayışa göre aslında hukuk, adalet ve kanun aynı manayı ifade etmektedir ve eğer bir kanun adil değilse o kurallara da uyulmak mecburiyeti yoktur. Bu bağlamda hukuk ve adalet arasında üç türlü bağlantıdan bahsedilir; ilki hukukun adaleti son amaç olarak hedeflediği, ikincisi adaletin hukukun bir fonksiyonu olarak görüldüğü, üçüncüsü ise adaletin hukuku yaratan en önemli unsur olduğu düşüncesidir.¹³⁵

Tüm bu tanımlara göre hukuk ve adalet kavramlarını karşılaştırmak gerekirse adalet, hukuk kavramından daha kapsayıcı ve daha soyut bir anlam ifade etmektedir. Hukuk maddi olarak fiziki dünyada varken adalet çoğu zaman değişkenlik gösteren soyut bir terim olarak varlığını sürdürmüş ve her dönemde değişkenlik arz etmiştir. Nitekim adaletin sağlanması konusu bu noktada oldukça karmaşık bir olgu olmuştur. Özellikle toplum içerisindeki herhangi bir üstünlüğü veya eksikliği bulunmayan eşit bireyler arasında seçim söz konusu olduğunda adaletin sağlanması yönetimler için neredeyse imkânsızlaşmaktadır. İşte bu noktada da hukuk devreye girmekte ve belirli kurallar ortaya koyarak adaleti tam anlamıyla sağlayamasa da işin üstesinden gelmektedir. Bu nedenle de hukuk uyulması gereken bir zorunluluk iken adalet ise sadece insani bir erdem olarak ortaya çıkmaktadır. Hukuk bu anlamda hem adaleti sağlamak hem de adaletin üstesinden gelemediği durumlarda işi halladebilmek amacıyla insanoğlu tarafından oluşturulan,

¹³² Gözler, 2008, 79-82.

¹³³ Uygur, G. (2004). Adalet ve Hukuk Devleti. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53(3), 30.

¹³⁴ Gözler, (2008), 78

¹³⁵ Çeçen, 1975, 99.

uyulmadığında müeyyidesi olan kurallar bütünü olarak tanımlanabilir. Yani tabiri caizse hukuk adaletin maşasıdır.

Genel itibari ile hem geçmişte hem de günümüzde hukuk iki başlık altında ele alınmaktadır: 1. Hususi Hukuk (Özel Hukuk) 2. Amme Hukuku (Kamu Hukuku). Özel Hukuk; kişiler arasındaki ilişkileri eşitlik ve irade serbestisi esasına göre düzenleyen kurallar iken, Amme Hukuku; devletin kendi içerisindeki işleyişini yani devlet teşkilatını, devletin bireyler ile olan ilişkilerini ve devlet ile başka bir devlet arasındaki ilişkileri düzenler.¹³⁶ Her iki hukuk dalı da yine kendi arasında kollara ayrılmaktadır; Özel Hukuk; “*Medeni Hukuk, İş Hukuku, Ticaret Hukuku, Devletler Özel Hukuku*”¹³⁷ gibi dallara ayrılırken Kamu Hukuku; “*Uluslararası Hukuk, Anayasa Hukuku, İdare Hukuku, Vergi Hukuku ve Ceza Hukuku*”¹³⁸ gibi dallar ayrılmaktadır.

3.1 Hukukun Dalları

3.1.1. Özel Hukuk

Medeni Hukuk: Medeni Hukukun asıl konusu insandır. Ancak bu hukuk dalı yalnızca insanı konu edinmez. Onun sahip olduğu eşya ve mal da medeni hukukun temelini oluşturmaktadır. “*İnsanlardan ve mallardan meydana gelen bazı hükmi şahıslar da Medeni hukukta hak sahibidir.*”¹³⁹ Hukukun bu dalı hem gerçek hem de tüzel kişilerin haklarını belirler ve gerçek kişilerin insan hakları gibi sadece doğumla kazanılan haklarını değil sonradan elde ettiği hakları da konu edinir.¹⁴⁰ Ayrıca şahsın hukuku, aile hukuku, mülkiyet gibi kavramlar da medeni hukukun muhtevasını oluşturmaktadır.¹⁴¹

İş Hukuku: Bir işçinin bir hizmet sözleşmesine bağlı olarak belirli bir para karşılığında hizmet ettiği işveren ile arasındaki sosyal ilişkiyi sosyal adalet ilkesi içerisinde düzenler. İş hukuku sadece hukuki ilişkileri değil işveren-işçi arasındaki her türlü ilişkiyi de düzenleme amacını taşır.¹⁴² Tanımda her ne kadar her türlü ilişki kavramı geçse de iş çeşitliliği kanunun işçi ve işveren arasındaki tüm ilişkileri düzenlemede yetersiz kalacaktır. İşte burada da devreye “*hizmet akdi*” de denilen sözleşme devreye girmektedir. Bu nedenle iş

¹³⁶ Gözler, 2008, 9-10.

¹³⁷ Uzun, E., Atalay, H., Akkaya, T., Özkorkut, K., Akın, L., Gönenc, L. (2013). *Hukukun Temel Kavramları*. (İkinci Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 163.

¹³⁸ Uzun, E., Atalay, H., Akkaya, T., Özkorkut, K., Akın, L., Gönenc, L., 2013, 199.

¹³⁹ Özyörük, M. (1959). *Hukuka Giriş*. (Birinci Baskı). Ankara: Ege Matbaası, 58.

¹⁴⁰ Uzun, E., Atalay, H., Akkaya, T., Özkorkut, K., Akın, L., Gönenc, L., 2013, 164.

¹⁴¹ Özyörük, 1959, 59-61.

¹⁴² Esener, T. (1978). *İş Hukuku*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Sevinç Matbaası, 1.

hukukunun temelini bu sözleşme oluşturmaktadır ve bu sözleşme sayesinde de iş hukuku statü hukukundan ayrı bir görünüm arz etmektedir.¹⁴³

Ticaret Hukuku: Bir ticari işletme ile ilgili olan tüm hareket ve işlemler ticaret hukukunun konusu içerisine girer.¹⁴⁴ Ticari İşletme, Ticaret Şirketleri (Anonim Şirket, Kooperatif Şirket, Limited (Mahdut/Mesuliyetli) Şirket), Kıymetli Evrak, Deniz Ticareti, Sigorta Hukuku gibi alt kollara ayrılmaktadır.¹⁴⁵

Devletler Özel Hukuku: Farklı devletler içerisinde yaşayan insanlar arasındaki kişisel çıkarlar mevzubahis olduğunda bu sorunların çözümü için Devletler Özel Hukuku devreye girmektedir. “Milletler arası bir toplum hayatı mevcuttur. Bu toplum hayatının süjesi devlettir. Devletler hususi hukukunun konusu özel davalar ve kişisel çıkarlardır.”¹⁴⁶

3.1.2. Kamu Hukuku

Uluslararası Hukuk: Ulus devletlerarasındaki ilişkileri düzenleyen kamu hukuku dalıdır.¹⁴⁷ Bu hukuk dalının konusu uluslararası toplum ve uluslararası sivil toplum örgütleridir.¹⁴⁸ Devletlerin uluslararası sorumluluklarının artmasıyla birlikte uluslararası hukuk gitgide önem kazanan bir hukuk kolu olmaya başlamakta, özellikle sivil toplum örgütlerine üyelikler devletlerin bu hukuka daha fazla önem vermelerini sağlamaktadır.¹⁴⁹

Anayasa Hukuku: “Devletin şekil ve yapısını, devletin yüksek organlarının, yasama ile yürütmenin işleyiş, görev ve ilişkilerini, kişilerin hükümete katılmasını belirleyen hukuk dalıdır.”¹⁵⁰ Anayasa hukukunda ön plana çıkan en önemli kavram “Kamu Yararı” kavramıdır. Kamu yararı; çoğunluğun çıkarlarının söz konusu olduğunda bu çıkarların azınlığın çıkarlarından daha üstün tutulması durumudur. İşte bu durum nedeniyle Kamu Hukuku ve Özel Hukuk ayrımı ortaya çıkmıştır.¹⁵¹ Anayasa kavramı ise bu kamu yararı

¹⁴³ Altan, Ö. Z., Gerek, N. Aydın, U. Baybora, D., Gökçek Karaca, N. Oral, İ. (2004). *İş ve Sosyal Güvenli Hukuku*. (İkinci Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 3.

¹⁴⁴ Uzun, E., Atalay, H., Akkaya, T., Özkorkut, K., Akın, L., Gönenç, L., 2013, 177.

¹⁴⁵ Özyörük, 1959, 69-72.

¹⁴⁶ Göger, E. (1970). *Devletler Hususi Hukukunun Mahiyeti*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 27(3), 174.

¹⁴⁷ Çakmak, C. (2014). *Uluslararası Hukuk: Giriş, Teori ve Uygulama Bir Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı*. (Birinci Baskı). Bursa: Ekin Basım Yayın ve Dağıtım, 7.

¹⁴⁸ Uzun, E., Atalay, H., Akkaya, T., Özkorkut, K., Akın, L., Gönenç, L., 2013, 199.

¹⁴⁹ Özkan, İ. (2013), Uluslararası Hukuk-Ulusal Hukuk İlişkileri Relationships between the National Law and the International Law, *Journal of Yaşar University*, 8(Özel), 2127.

¹⁵⁰ Yayla, Y. (1985). *Anayasa Hukuku Ders Notları*. (Birinci Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 16.

¹⁵¹ Yayla, 1985, 8.

kavramının doğal bir sonucu olarak tüm yerel kanunların üzerinde bir yer teşkil edecek şekilde ortaya çıkmıştır.

İdare Hukuku: İdare kavramı “*Cumhurbaşkanı ve bakanlar dışında kalan kısmı ile il özel idaresi, belediye, köy, üniversite, TRT, meslek kuruluşları gibi diğer kamu tüzel kişilerini ifade eder.*¹⁵²” İdare hukukunun ise geniş ve dar anlamlarda olmak üzere iki manasından bahsedilmektedir. İlki ve geniş manada olanı; “idarenin kuruluş ve işleyişine uygulanan hukuk kurallarının bütünüdür.”¹⁵³ Dar anlamda ise; “*idarenin kuruluş ve işleyişine uygulanan kamu hukuku kurallarının bütünüdür.*¹⁵⁴

Vergi Hukuku: Kamu gelirlerinin toplanmasına ve bu gelirlere karşılık olarak devletin giderlerinin hesaplanmasına dayalı kuralları içeren hukuk dalına mali hukuk adı verilir ve bu hukukun giderlere ait kısmı “gider hukuku”nu oluştururken gelirlere ait kısmı “*vergi hukuku*”nu meydana getirir.¹⁵⁵

Ceza Hukuku: Toplumsal hayatın sorunsuz bir şekilde devam edebilmesi için var olan değerlerin korunmasını sağlayan ve bunların ihlal edilmesi halinde uygulanacak olan yaptırımları belirleyen hukuk kuralları ceza hukukunu oluşturur.¹⁵⁶

3.2. Hukukun Gerekliliği Üzerine

İnsanoğlu yaratıldığından itibaren birlikte yaşamak ve belirli bir toprak parçasını, bir eşyayı, bir besin kaynağını, hatta iş birliği yaptıkları durumlarda birbirlerini paylaşmak durumunda kalmışlardır. Bunun tabii bir sonucu olarak da aralarındaki bu paylaşımın ve iş birliğinin belirli kurallar ve belirli yöntemler doğrultusunda idame ettirilmek zorunda olduğunun bilincine varmışlardır. Böylece insanoğlunun en ilkel dönemlerden başlamak üzere birlikte yaşamayı olanaklı kılacak belirli kurallar ortaya koydukları ve bunları uyguladıkları görülmektedir. Bu kurallar çoğu zaman şifahi olarak uygulanmakla beraber ilerleyen dönemlerde yazının icadı sayesinde kayda da geçirilmiştir. Jean Jacques Rousseau bu noktada aileyi bütün toplumların en eskisi ve tek doğal olanı olarak tanımlamıştır ki ona göre bu en eski insan topluluğu bile ancak bir sözleşme ile varlığını

¹⁵² Uzun, E., Atalay, H., Akkaya, T., Özkorkut, K., Akın, L., Gönenç, L., 2013, 211.

¹⁵³ Gözler, K., Gürsel, K., (2012). *İdare Hukukuna Giriş*. (On Beşinci Baskı). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 15.

¹⁵⁴ Gözler, K., Gürsel, K., 2012, 16.

¹⁵⁵ Öncel, M., Çağan, N., Kumrulu, A. (1985). *Vergi Hukuku*. (İkinci Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1.

¹⁵⁶ Göktürk, N., Özgenç, İ., Üzülmüş, İ. (2012). *Ceza Hukukuna Giriş*. (Birinci Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 4.

sürdürebilir.¹⁵⁷ Nitekim avcılık ve toplayıcılığın yapıldığı ilkel dönemlerde dahi kadınlar ve erkekler arasında iş bölümünün yapıldığı bilinmektedir.¹⁵⁸ Bizim bu iş bölümünü ilkel hukuk kuralları olarak görmemiz mümkündür.

Hukuk felsefesi üzerine bir şeyler söyleyen düşünürlerin ve siyaset felsefecilerinin büyük çoğunluğu tabiat kanunlarının varlığından yola çıkarak evrendeki düzenin sekteye uğramadan devam ettirilmesinin ancak belirli kanunlar ile olabileceğini savunmuşlardır. Yani onlar hukukun gerekliliğine ispat olarak evrendeki değişmeyen tabiat kurallarını göstermişlerdir. Roma dönemindeki Cicero'nun başını çektiği Stoacı düşünüş bu anlayışın temelini teşkil etmiştir.¹⁵⁹ Bu düşünce tarzının fikir babası olan Cicero'ya göre Roma yasaları (ius civile) daha önce görülmüş davaların ortak bir sonucu olarak insan yapımı ilkelerle ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu oldukça yanlış bir hareket tarzıdır çünkü onun "doğru akıl" olarak nitelendirdiği yasalar; insanın Tanrı'dan aldığı ve Tanrı'dan sonra sadece insanda bulunan akıl ve erdem gibi özelliklerinin bir sonucu olarak suni olmayan kendiliğinden doğada her zaman mevcut bulunan olgulardır. Yani Stoacı düşünce tarzına göre insanın tanrısal tabiatından kaynaklanan bu kurallar zaten evrende mevcuttur, insan onu sadece akıl melekesinin özünde arayarak ortaya çıkarmalıdır.¹⁶⁰ Cicero'nun bu bağlamda hukuk kurallarının evrensel olduğuna inandığı anlaşılmaktadır. Yani o kişiye topluma göre bu kuralların farklılık göstermeyeceğini düşünmektedir. Montesquieu'nun bu noktadaki düşüncesi ise insanları bir araya getiren bazı tabiat kanunları olduğunu fikridir. "Korku" ona göre insanların birbirlerinden kaçmalarına neden olmakla birlikte karşılıklı korku ters bir etki ile aynı kişileri birbirlerine de yakınlaştırmaktadır. "Sevgi" ise insanların bir araya gelmesinin diğer bir sebebidir. Hayvanların birbirleri ile yakınlaşmalarından aldıkları haz burada insanlar içinde mevzubahistir. Sevgi ve korkuya insanoğlunun "*toplum halinde yaşama isteği*" de eklenebilir.¹⁶¹ Bu birlikte yaşama durumu ise tabii olarak belirli kurallar ve kaideleri ortaya çıkarmıştır. 17. Yüzyılın ünlü İngiliz siyaset felsefeci Thomas Hobbes insanların bir araya gelerek bir sözleşme doğrultusunda ortaya çıkardıkları devletin temelinde güvenlik duygusunun yattığını savunmaktadır. Anlaşılacağı üzere Hobbes'a göre, Montesquieu'nin bahsettiği insanları bir araya getiren korku, sevgi ve bir arada

¹⁵⁷ Rousseau, J. J. (2012). *Toplum Sözleşmesi* (Du Contrat Social). (İkinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4.

¹⁵⁸ Harman, C. (2016). *Halkların Dünya Tarihi*. (Beşinci Baskı). İstanbul: Yordam Kitap Basın ve Yayın, 22.

¹⁵⁹ Şenel, A. (1990). *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarih Öncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*. (Dördüncü Baskı). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 196.

¹⁶⁰ Cicero, (2016). *Yasalar Üzerine*. (Birinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 13-15.

¹⁶¹ Montesquieu, (2014). *Kanunların Ruhü Üzerine (De L'esprit Des Loı). I*, (Birinci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık, 52.

yaşama isteği gibi nedenler arasındaki en etkili neden korkudur. Çünkü devletin asıl ortaya çıkma sebebi zaten güvenlidir. Bu nedenle de toplumsal sözleşme öncelikle insanları işleyecekleri suçtan ve savaşlardan alıkoyacak şekilde ortaya çıkmalıdır. Bir kişinin kurallara uyması rızadan çok yaptırım ile gerçekleştirilir. İnsan doğası gereği kamu çıkarından çok özel çıkarını yani menfaatini düşünür. Dolayısıyla bu kurallara riayet uyruklar arasındaki genel kabulden çok kılıç ile olur. Bu ise ancak güçlü iktidarlar ile sağlanabilir.¹⁶² Belki de bu nedenle Hobbes siyasi açıdan monarşilerden yana tavır almıştır. Hobbes'un düşüncesinde toplum sözleşmesi, uyrukların tüm haklarını bir kişiye veya bir heyete devretmesiyle oluşabilir. Bu da uyrukların bazı hususlarda özgürlüklerinden vazgeçmesini gerektirir.¹⁶³ Egemen bu hakların devrinden sonra uyruklar üzerinde her türlü tasarruf hakkına sahiptir.

Hukuk kurallarının gerekliliği yalnızca belirli işleri yoluna koymak değildir elbette. Toplum içerisinde hem sosyal statü hem de ekonomik anlamda farklı sınıfların mevcut bulunması dolayısıyla adaletsiz bir olayın ortaya çıktığı durumlarda haklı olan güçsüzü haksız olan güçlüye karşı korumak ya da güçlü güçsüz fark etmeksizin bireysel ya da toplumsal çıkarları korumak bu kuralların var olmasının bir diğer sebebi olmuştur. Yine Rousseau'ya göre güç ve hak kavramı arasında oldukça güçlü bir ilişki mevcuttur. Eğer güçlü olan bu gücü ile iktidarını istediği gibi kurabiliyorsa bu güce sahip olan mı haklıdır, yoksa adil olanı gerçekleştirmek için mi bu gücü elinde bulundurması haktır? *“Bir kalabalığı boyunduruk altına almakla, bir toplumu yönetmek arasında her zaman bir fark olacaktır. Dağınık yaşayan insanların sayıları ne olursa olsun, birbiri ardınca bir kişinin buyruğu altına girdikleri zaman toplum sayılmaz.”*¹⁶⁴ Kısacası toplumun ortak çıkarlar doğrultusunda bir araya gelmesi ve bu doğrultuda egemen bir güce itaati söz konusudur. Rousseau'nun toplum sözleşmesi üst olanın astla değil, toplumu oluşturan her bireyin birbirleriyle yaptığı bir sözleşmedir. Thomas Hobbes'un toplum sözleşmesi ise Rousseau'nunkinden daha farklıdır. Ona göre toplum yaptığı bir sözleşme ile yetkilerini bir kişi veya heyete devretmelidir. Eğer ki egemenlik birden fazla olursa birden çok ses olacak bu da uyrukların kendi içerisinde çatışmalarına ve devletin görevini yerine getirememesine sebep olacaktır. Zayıf iktidarlarda ise herkes kendi adaletini sağlama yolunu arayarak zor kullanma ve cebir ile ihtiyaçlarını karşılayacak bu ise adaletin değil

¹⁶² Hobbes, T. (2017). *Leviathan*. (On Beşinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 133.

¹⁶³ Hoobes, 2012, 168.

¹⁶⁴ Rousseau, 2012, 12.

zor kullananın saygı görmesinin yolunu açacaktır.¹⁶⁵ Bu nedenle Hobbes tüm iktidarın tek bir yerde toplanması taraftarıdır.

Hukuk, toplumu salt kötü olandan sakınmak da değildir. Bireyin kişisel faydasına olan bir durumu toplumun yararına kısıtlayarak aslında onun faydasına olan bir şeyden yine aynı bireyin içerisinde yaşadığı toplum ile birlikte o kişisel faydadan daha fazla yararlanabilecekleri bir fayda elde edebilmelerini sağlamaktır. Örneğin kişisel olarak edinilmiş bir toprak toplumsal hukuk kuralları içerisinde belirli ölçülerle kısıtlanarak devlet garantisinde kişi mülkiyetine bırakıldığında aslında hem birey hem de toplum güvence altına alınmış olacaktır. Yani burada hukuk kuralları ile birlikte “*kazan kazan*” prensibi uygulanmaktadır. Veya bir kişiyi bir başkasını öldürme eyleminden men etmek men edilen kişinin de can güvenliğini garanti altına almak olacaktır. Burada öldürme eyleminin kısıtlanması aslında hukuki güvence ile toplumdaki her bireyin kendisi için sağlayacağı bir faydadır.

Yine Rousseau’ya göre bütün yasa koymaların iki amacı vardır; eşitlik ve özgürlük; “*Özgürlüğe varır, çünkü her özel bağlılık devlet bedeninden eksilmiş bir o kadar güç demektir; eşitliğe varır, çünkü eşitlik olamadan özgürlük olmaz.*”¹⁶⁶ 18.yy’ın ünlü aydınlarından Montesquieu ise insanlar arasında hukukun ortaya çıkmasını belirli aşamalara ayırmıştır. Ona göre böyle büyük bir gezegende birçok toplumun bulunması zorunludur. Bu farklı toplumların çokluğu sebebiyle de bunların arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunların olması gerekliliği, toplum içerisinde ise yöneten ile yönetilenler arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunların olması gerekliliği, son olarak da vatandaşlar arasındaki ilişkileri düzenleme gerekliliği hukuku ortaya çıkarmıştır.¹⁶⁷ Bahsi geçen gereklilikler sebebiyle toplum hem ahlaki hem dini hem de hukuki bağlamda belirli kurallar içerisinde hayatlarını idame ettirmek durumundadır. Bu kurallar içerisinde “*hukuk*” diğerlerinden farklı bazı özellikler taşımaktadır. Çünkü diğer kuralların resmi bir yaptırımı yok iken hukuk kurallarının yaptırımı bizzat devlet tarafından icra edilir. Yaptırım (müeyyide); “*bir kuraldan doğan emir ve yasaklara uymama halinde karşılaşılabilecek olan tepki*”¹⁶⁸ olarak tanımlanmaktadır. Bu yaptırım da çeşitlilik göstermektedir. Mesela bir ahlak kuralına uymamanın yaptırımı toplum tarafından ayıplanmaktır. Ancak kanunda yer alan bir kurala uymamanın cezası ise özgürlüğün

¹⁶⁵ Hobbes, 2017, 133-134.

¹⁶⁶ Rousseau, 2012, 48.

¹⁶⁷ Montesquieu, 2014, 52.

¹⁶⁸ Dal, 1985, 6.

kısıtlanması, para cezası ve hatta ağır suçlarda ölüm olarak dahi karşılık bulabilmektedir. Yani bizzat devlet tarafından verilen bir ceza mevzubahistir. Burada iki soru ön plana çıkar: Bu kuralları kim koyuyor? Mevzubahis olan bu kuralların ihlali durumunda müeyyide nasıl icra ediliyor? Modern devletlerde bu hukuk kuralları devlet kurumları tarafından belirlenirken çalışmamıza konu teşkil eden Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde genellikle bu kurallar ya ilahi kaynaklı yahut gelenek ve görenekler vasıtasıyla kuşaklara aktarılmış ya da bizzat hükümdarlar tarafından belirlenmiş kurallardan oluşmaktadır. Müeyyide ise yine ya bizzat hükümdar tarafından veya onun belirlediği kimseler ile kolluk kuvvetleri tarafından uygulanmaktadır.

3.3. Hukukun Tarihsel Gelişimi

İnsanoğlu yaratıldığı günden itibaren tabii olarak belirli kurallar ortaya koymuş olmalıdırlar. Çünkü onlar ancak bu şekilde hayatlarını devam ettirebilirlerdi. Ancak burada bizim için önemli olan, biraz da modern hukuk anlayışının etkisiyle, yazıya geçirilmiş ve müeyyidesi olan hukuk kurallarıdır. Bu anlamda ilkçağ medeniyetlerinden başta Sümerler olmak üzere Asurlar, Babiller, Hititler ve Romalılar yazılı hukuka oldukça önemli katkılar sağlamışlardır. Buradan anlaşılıyor ki hukuk kuralları ilk defa Anadolu ve Mezopotamya'da yazılı hale getirilmiştir. Hak ve adalet gibi mefhumların oluşmadığı M.Ö. 2800'lü yıllarda dahi çivi yazılı vesikalar sayesinde Mezopotamya'da hukuk fikrinin geliştiğine şahit oluyoruz.¹⁶⁹

En çok bilineni Hammurabi kanunları olmak üzere Mezopotamya'da birçok yasa derlemesi yapılmıştır. Ancak daha Hammurabi'den de önce M.Ö. 2450 yıllarında Sümerlerin Ur kralı Dungi, M.Ö. 2351-2342'lerde Lagaş kralı Urukagina, M.Ö. 2000lerde Ana-İttişu, M.Ö. 1934-1924'lerde İsin kralı Lipit-İştur Sümer kanunlarını yazılı hale getirmek için çaba sarf etmişler, yine aynı geleneği M.Ö. 1700'lerde Asur ve M.Ö. 1350'lerde Hitit yasa derlemeleri takip etmiştir.¹⁷⁰ Eskiçağ'da Mezopotamya'daki bu çivi yazılı hukukun gelişiminde bazı aşamalar görülmektedir. Sümerlerle başlayan hukuk anlayışı daha çok tanrı merkezli olmuştur. Urukagina'nın hazırlatmış olduğu yasa derlemesinde ise iktidarın rahip yöneticilerden asker yöneticilere geçişi sebebiyle bazı laik düşüncelerin oluşmaya başladığı görülmektedir.¹⁷¹ Buradan anlaşılmalıdır ki Sümerlerin

¹⁶⁹ Çığ, M. İ. (2012). *Orta Doğu Uygarlık Mirası-1*. (Sekizinci Baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları, 77.

¹⁷⁰ Kozak, İ. E. (2015). *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*. (İkinci Baskı). Konya: Palet Yayınları, 31; Şenel, 1990, 71.

¹⁷¹ Şenel, 1990, 69.

ilk dönemlerindeki hukuk anlayışlarının oluşup şekillenmesinde rahiplerin oldukça önemli etkileri olmuştur. Ancak bu kurallar adalet anlayışı içerisinde oluşturulmamış, rahipler ellerinde bulundurdukları güçle çoğu zaman bu hukuk kurallarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak halka maddi manevi ağır yükler yüklemişlerdir. Bu nedenle Urukagina kendi adıyla anılan yasa derlemelerini hazırlarken eşitlik ve özgürlük fikirleriyle hareket etmiş ve hukuku büyük ölçüde din adamlarının elinden alarak laik bir hukuk ortaya koymaya çalışmıştır. Bu anlamda Urukagina özgürlük ve eşitlik kavramlarıyla hareket eden tarihteki ilk kraldır.¹⁷² İkinci aşama olarak M.Ö. 1700’lerde Urukagina’nın etkisiyle Hammurabi’ye kadar bir laikleşme ve dünyevileşme göze çarpmaktadır. Ancak herşeye rağmen kadim dönem krallıkları koydukları yasalarda teokratik davranmaktan da kaçamamışlardır. Çünkü her kral meşruiyetini öncelikle din ile sağlamak zorunda kalarak krallıklarını rahiplere tasdik ettirmişlerdir. Bu nedenle de koydukları kural ve kanunları da yine bu tanrısal zemine oturtarak tebaanın itaatini güçlendirmeyi amaçlamışlardır. Üçüncü aşamada ise M.Ö. 2. bin yılın ikinci yarısına ait “*Orta Asur dönemi*” yaşanmış, bu dönemin son aşaması ise çok sert hükümler ile anılan “*Yeni Hukuk*” Yeni Asur Dönemi olmuştur.¹⁷³

Tarihteki ilk hukuk devleti olması hasebiyle Sümerlerin hukuk anlayışından kısaca bahsetmek gerekmektedir. Yazıyı icat ettikleri yıllardan itibaren Sümerler tüm hukuki ve iktisadi işlemlerini yazıya dökmüşler bu anlayış sayesinde de birçok Sümer kralı kendi adlarıyla anılan kanunlar neşretmişlerdir. Bunlardan en önemlileri; Urukagina Mecellesi, Ur-Nammu Mecellesi, Ana İttişu Mecellesi, Lipit-İştur Mecellesi ve Eşnunna Mecellesidir. Ayrıca tüm eski toplumlarda olduğu gibi Sümerlerde de köleliğin yaygın olmasından dolayı kölelik hukuku da bu toplumda gelişen bir başka hukuk alanı olmuştur.¹⁷⁴ Bu mecellelerde aile hukukundan miras hukukuna, borçlar ve ticaret hukukundan ceza hukukuna birçok kanun yer almıştır.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Çivi Yazılı Tablet Arşivi’nde bulunan mahkeme karar tutanaklarının da Sümerler hakkında bize oldukça tafsilatlı malumatlar verdiği bilinmektedir. Bu kaynaklara göre davalar genellikle bir hâkimin huzurunda yemin etmek suretiyle şahitler ile birlikte görülmekteydi. Hâkimlik mesleğinin bu dönemde bağımsız bir memuriyet olmadığı, hâkimlik yapanların başka mesleklerle de meşgul oldukları, bu

¹⁷² Kozak, 2015, 32.

¹⁷³ İplikçioğlu, B. (1990). *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*. (Birinci Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 59.

¹⁷⁴ Kozak, 2015, 32-48.

hâkimlerin genellikle din adamlarından oluştuğu, işi sadece hâkimlik olanların daha çok üst düzey mahkemelerde görev yaptıkları bu tutanaklardan anlaşılmaktadır.¹⁷⁵ Bu bilgiler Sümer mahkemelerinin günümüz modern mahkemelerine model teşkil ettiğini göstermektedir.

M.Ö. 18. yüzyılın sonlarında Babil'i ele geçiren Amurrular Sümer kültürünü de büyük ölçüde benimsemişlerdi. Bu hanedanın krallarından olan Hammurabi bir yasa derlemesi hazırlatarak tarihte Hammurabi Kanunları olarak bilinen o ünlü yasa derlemesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu kanunlar hazırlanması bakımından orijinal haliyle tamamen Hammurabiye ait değildir. Kendisinden önce hazırlanmış olan Sümer ve Akad mecellelerinin Babil Devleti'ni kuran ve bir Sami kavmi olan Amurruların gelenek ve göreneklerine adaptasyonu ile ortaya çıkmıştır. Hatta bazı kanunlar -Lipit İştâr Mecellesi gibi- birebir Sümerlerde olduğu haliyle alınmıştır. Fakat Hammurabi Kanunları'nın, Sümer mecellelerinin birebir kopyası olduğunu söylemek de oldukça yanlış olacaktır. Çünkü toplumsal olarak farklı yapılara sahip olan bu iki toplumun her alanda aynı kanunlarla yönetilmesi olanaksızdır. Bu nedenle bu kanunlar bir değişiklik ve uyumsama süreci ile ortaya çıkmıştır. Kısaca Hammurabi'nin diğer yazılı kanunlar, örf adetler, mahkeme kararları ve kendisinin de yaptığı bazı eklemeler ile bu kanunları ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁶ M.Ö. 1750'lerde hazırlandığı düşünülen Hammurabi Kanunları giriş, yasalar ve sonuç olmak üzere üç bölümden meydana gelmiştir. Giriş kısmında Hammurabi daha çok kendi icraatlarından bahsetmiştir. Bu yasa derlemesinde yer alan kanunların sınıf farklılıklarına göre düzenlendiği görülmektedir. Örneğin halktan bir kişi diğerinin gözünü çıkardığında kısas uygulanırken soylulardan biri aynı suçu işlediğinde yalnızca bir gümüş para ile cezası karşılanmaktaydı. Bununla birlikte hatalı kararlar veren hâkimlere de çok ağır cezalar verildiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁷ Ayrıca yine bu yasa derlemelerinden Hammurabi'nin iktidarını güneş tanrısından aldığını savunması onun koyduğu yasaları dinsel bir temele dayandırmaya çalıştığını da göstermektedir. Hammurabi'ye kadar Mezopotamya kanunları bir laikleşme evrimi geçirirken Hammurabi döneminde devletin dini motifler de kullanılarak merkezileşmesi dolayısıyla hukuk yeniden teokratik bir yapı kazanmıştır. Aslına bakılırsa Hammurabi kanunlarını güneş tanrısına dayandırarak teokratikleştirse de kanunların içeriğinde dini olgular çok fazla yer almamıştır. Daha çok evlilik, mülkiyet, alışveriş, öldürme ve yaralama ile eşya fiyatları

¹⁷⁵ Çiğ, 2012, 78-79; Kozak, 2015, 48.

¹⁷⁶ Kozak, 2015, 67-69.

¹⁷⁷ Şenel, 1990, 72.

gibi konular kanunlaştırmıştır.¹⁷⁸ Buradan anlaşılan şudur ki Hammurabi bu söylemiyle kanunlarına itaati artırmayı amaçlamıştır.

M.Ö. 13. yüzyılın ilk yarısında Babil devletinin varisi olarak ortaya çıkan Asurlar da yazılı hukuk anlamında tarihe katkılarda bulunmuştur. Yaklaşık olarak 90 maddeden meydana gelen Orta Asur Kanunları ilkçağ medeniyetleri açısından oldukça önemli hukuk vesikalarıdır. Hammurabi kanunlarından oldukça etkilendiği anlaşılan bu kanunların içeriğinin ağırlığı daha çok ceza kanunu alanında olmuştur. Oldukça sert hükümlerin bulunduğu bu kanunlar Asurların savaşçı yaşam tarzları ile de oldukça paraleldir. Kırbaç, uzuv kesme ve koparma, kazığa oturtma ve teşir gibi cezaların bulunduğu asur kanunları içerisinde en büyük suç ise devlete karşı isyan olarak görülmüştür. Mahkemeler ise karum adı verilen Pazar yerlerindeki “*Tanrı Kapısı*” denen mahkemelerde görülmüştür.¹⁷⁹

Mezopotamya’daki bu gelişmelerin yanı sıra M.Ö. 17. yüzyılda Anadolu’da güçlü bir devlet kurmuş olan Hititler de hukuk anlamında oldukça ileri bir toplum meydana getirmişlerdi. Kazılar sonucunda elde edilen bazı tabletler üzerinde yapılan çalışmalar neticesinde Hitit hukuku hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Her ne kadar bu kanunlar bilimsel çalışmalar neticesinde oluşturulmuş hukuk kuralları olmasalar da özel hukuktan ceza hukukuna kadar birçok hükmü bünyesinde barındırmıştır.¹⁸⁰ Hitit hukuku kendilerinden önce Anadolu’da yaşamış olan Hattiler’den birçok şey almakla birlikte güçlü Mezopotamya medeniyetinin izleri de Hitit kanunlarında oldukça güçlü bir şekilde hissedilmektedir. Örneğin Sümerlerde olduğu gibi Hititlerde de Güneş adaletin temsilcisidir. Hammurabi kanunları da Hitit hukuku içerisinde oldukça geniş bir şekilde yer almıştır. Buna rağmen M.Ö. 1300lerde yapılan bu Hitit yasa derlemelerinin Sümer ve Babil kanunlarına nazaran daha yumuşak hükümler içerdiğini de görüyoruz.¹⁸¹ Bedensel cezalar yerine Hitit toplumu daha çok tazminat ödenmesini uygun görmüş ve ölüm cezası çok hoş karşılanan bir durum olarak görülmemiştir. Ayrıca kanun önünde de toplumun her bireyi eşit sayılır ve haksızlığa uğradığını düşünen kişi krala kadar çıkabilirdi.¹⁸² Davalar mahkemelerde görülür ayrıca Meşrutî bir yönetime sahip olan Hitit ülkesinde kralın

¹⁷⁸ Kozak, 2015, 68, 69.

¹⁷⁹ Kozak, 2015, 111-127.

¹⁸⁰ Savaş, A. (2011). Hitit, Roma, İslam ve Yahudi Hukukları üzerine Mukayeseli Bir Çalışma. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 18, 243-244.

¹⁸¹ Şenel, 1990, 79; Kozak, 2015, 150.

¹⁸² Kozak, 2015, 151.

yanında yönetime ortak olan Pankuş Meclisi de bir yargı organı gibi hareket edebilirdi.¹⁸³ Buradan Hitit toplumunun sosyolojik olarak döneminde üstün bir medeniyet oluşturduğu ve adalet kavramına döneminden farklı bir perspektiften baktığı anlaşılmaktadır. Hititler kanunlara da Mezopotamya medeniyetlerinden farklı bakmışlardır. Onların kanunları birer derleme olmaktan çok yaşanmış olayların sonuçlarında ortaya çıkan kurallar olmuştur. Bu nedenle de her alanda yazılı kanunlar neşretme ihtiyacı hissetmemişlerdir. Kanunları değişmez bir dogma olarak görmemişler her duruma adalet çerçevesi içerisinde farklı kararlar vermeyi daha uygun görmüşlerdir.¹⁸⁴

Hukuk tarihini ele alırken Roma hukukundan bahsetmemek elbette konunun oldukça eksik yanlarının kalmasına sebep olacaktır. Çünkü günümüz Avrupa hukukunun ve Türk hukukunun temelini kısmen Roma hukuku oluşturur. Elbette Roma hukuku günümüz devletleri tarafından olduğu gibi kabul edilmemiştir. Ancak Roma devletinin bulunduğu konum dolayısıyla Roma hukuku hem Avrupa devletlerini hem de Türkiye Cumhuriyeti'ni özellikle batılılaşma hareketlerinin hız kazanması ile birlikte oldukça derinden etkilemiştir. Bu nedenle de Roma hukukunun tarihi serüvenini ele almadan hukuk anlayışını anlamaya çalışmak hukuk tarihinin önemli bir parçasının eksik kalmasına sebep olacaktır. Roma hukukunun bu denli gelişmesini ve günümüze kadar ulaşmasını sağlayan bazı etmenler bulunmaktadır. Roma halkının hukuki fikirler üretme açısından yeteneğini kabul etmekle birlikte¹⁸⁵ bu etmenlerden ilki; hukukçuların; Halk Meclisi, Senato ve imparatorun yasa gücünde kararlar çıkarması karşısında, bunlar arasındaki uyuşmazlığı ortadan kaldırmak zorunda olmalarıdır. Yani hukukçular farklı kaynaklardan beslenen bu kurallar arasındaki uyumu sağlamak zorunda idiler. Senatonun çıkardığı bir kanun ile imparatorun çıkardığı kanun arasında asla bir çelişki mevzu bahis olmamalıdır. Bu zorlu görev de Roma hukukçularının bu alanda bir hayli ileriye gitmelerini sağlamıştır. Bir diğer sebep ise Stoacı düşünce tarzının (doğal hukuk kurallarının insanlara da uygulanması gerektiği düşüncesi) doğal hukuk öğretisidir. Onlar doğada olduğu gibi kişiler arası ilişkilerde de uyulması gereken kurallar olduğuna inanmaktadırlar. Roma'nın genişleyen sınırları da hukukçuların bu stoacı yapılarını güçlendirmiştir. Çünkü farklı kültürlerin etkili olması bu hukukçuların yerel kanunların dışında yeni kültürlerinde adaptasyonunu sağlayabilecek kısmen evrensel bazı kanunlar ortaya koyma gayretini artırmıştır. Son

¹⁸³ Ertem, H. (2004). Hattiler ve Hititler Dönemi'nden Eski Türkler'e Osmanlılar'a ve Günümüz Anadolu'suna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar. Ankara: *Arxivum Anatolicum*, 7(2), 54.

¹⁸⁴ Kozak, 2015, 150.

¹⁸⁵ Ayiter, M. K. (1983). Roma Hukuku ve Bugünkü Hukuk. *Ege Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (Römisches Recht und Heutiges Recht)*, 2, 14.

olarak ise imparatorun bizzat ulaşamadığı memurları ile olan ilişkilerinin düzenlenmesi için hukukun geliştirilmesi zorunluluğu Roma Hukuku'nun bu derece ileriye gitmesindeki amiller olmuştur. Roma Hukuku bir kanunlar, devlet kararları hukuku değildi. Olaylara hukuki işlemlere göre verilen kararlardan oluşan bir “*Hukukçular Hukuku*” idi.¹⁸⁶ İşte bu nedenle Roma hukukçuları sürekli bir gelişme halinde olmaya zorlanmış ve onların çalışmaları günümüz hukukunu da etkileyecek seviyeye ulaşmıştır.

Roma hukuku, Roma İmparatorluğu'nun tarihi süreç içerisinde geçirdiği değişim ve dönüşümlerle birlikte gelişmiş ve son şeklini almıştır. Bu nedenle de Roma hukukunu anlayabilmek için bu tarihi süreci de iyi bilmek gerekmektedir. M.Ö. 753 yılında kurulduğu kabul edilen Roma İmparatorluğu M.S. 476 yılında Kavimler Göçü ile Batı ve Doğu Roma olarak ikiye bölünmüş, 1453'te İstanbul'un Türkler tarafından fethiyle Doğu Roma'nın yıkılışına kadar da bir”çok tarihi süreç atlatmıştır. Tarihçiler, Roma İmparatorluğu'nun bin küsur yıllık bu tarihini dört döneme ayırmaktadır. M.Ö. 753 yılından M.Ö. 509'a kadar monarşinin hâkim olduğu Krallık Önemi, M.Ö. 509 ve M.Ö. 27 yılları arasında demokrasinin ağırlık kazandığı ve halk tarafından seçilen meclisler olan consul, magistra ve senatusun yönetimde etkili olduğu Cumhuriyet Dönemi, M.Ö. 27'den M.S. 284'e kadar imparatorların yeniden güç kazanmaya başladığı Principatus Dönemi ve son olarak da 284 yılından imparatorluğun yıkıldığı 1453 yılına kadar devam eden, imparatorların yetkiyi tamamen ellerine aldıkları ve devletin merkezileştiği İmparatorluk Dönemi'dir.¹⁸⁷ Elbette hukuk anlayışı da devletin geçirdiği bu ideolojik ve yapısal değişimlerden etkilenmiş ve değişikliklere uğramıştır.

Roma'da hukukun gelişimi siyasi tarihten etkilendiği gibi hukuk tarihçileri gelişim aşamalarını siyasi tarihten bağımsız olarak dönemlere ayırmışlardır. Bu dönemler farklı farklı başlıklar altında ele alınsalar da burada genel hatlarıyla üç dönemden kısaca bahsedilecektir;

1. Eski Hukuk Devri (M.Ö. 753 – M.Ö. II. Yüzyılın ortaları): Roma hukukunun temelini gelenek ve görenekler yani teamül hukuku oluşturmuştur. Kısaca bu dönem hukukunun kaynağı toplumu oluşturan bireyler ve özellikle din adamlarıdır. Roma'nın kuruluşundan M.Ö. II. Yüzyıla kadar geçen süre içerisinde yürürlükte olan bu hukuka “*Ius*

¹⁸⁶ Ayiter, 1983, 205.

¹⁸⁷ Çelebihan, Ö. K. (2004). *Roma Hukuku*. (Birinci Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları, 39-55.

Civile” adı verilmektedir.¹⁸⁸ *Ius Civile* uzun süre yazılı olarak icra edilmemiş yalnızca din adamları tarafından öğrenilerek uygulanmıştır. İşte bu durum M.Ö. V. yüzyılda tarihte On İki Levha Kanunları olarak bilinen Roma tarihinin ilk yazılı kanunlarının hazırlanmasına zemin hazırlamıştır. Çünkü din adamları yalnızca patrici sınıfından seçilmekte ve bu din adamları hukuk işlerini icra etmekteydiler. Yargı yetkisini eline alan patrici sınıfı çoğu zaman bu durumu kendi çıkarları doğrultusunda kullanmış, bu da orta sınıf olan pleplerin tepkisine sebep olmuştur. Bu sınıf mücadelesi sonucunda hukukun daha açık hale getirilmesi ve herkes tarafından öğrenilebilmesi amacıyla On İki Levha Kanunları hazırlanmıştır. İlk on levha M.Ö. 450 yılında hazırlanmış, 451 yılında ise hem patricilerden hem de pleplerden oluşan bir kurul eliyle son iki levha tamamlanmıştır.¹⁸⁹ Sınıf mücadelesi anlamında 12 levha kanunları oldukça büyük bir başarıdır ve Roma Devleti sınırları içerisinde uzun yıllar varlığını devam ettirmiştir. Yazılı olarak elde mevcut bulunmayan 12 Levha Kanunları ancak sözlü rivayetler ile ileriki dönem tarihçilerine aktarılmıştır.

2. Klasik Hukuk Devri (M.Ö. II. Yüzyılın ortaları – M.S. III. Yüzyıl): Roma hukukunun gerçek manada anlamını kazandığı dönem Klasik hukuk dönemi olmuştur. Çünkü bu dönemde hukukçular teorik bilgiler üretmekten çok toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilen, adalet ve hak kavramlarını ön plana çıkaran uygulanabilir kurallar ortaya koymaya çalışmışlar ve bu konuda büyük ölçüde de başarılı olmuşlardır.¹⁹⁰ M.Ö. 150-146 yılları arasında meydana gelen Pön Savaşları ile Kartaca karşısında büyük bir zafer elde eden Roma bu tarihten itibaren imparatorluk görünümünü kazanmaya başlamıştır. Farklı coğrafyalarla temas, Roma İmparatorluğunu her alanda etkilediği gibi hukuk alanında da etkilemiştir. Roma'nın bölgesel nitelikteki hukuku olan *ius civile* artık imparatorluğun yeni bölgelerinde yetersiz hale gelmiş ve bu hukuku yenileme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu noktada imparatorlukta dirlik ve düzeni sağlamak ayrıca yargı işlerini idare etmek amacıyla M.Ö. 367 yılında praetorluk makamı kurulmuştur.¹⁹¹ Romalılar ile yabancı unsurlar arasındaki davaları çözmek amacıyla kurulan Yabancılar Praetoru (*praetor peregrinus*) ve Romalılar arasındaki davalara bakan Şehir Praetoru (*praetor urbanus*)

¹⁸⁸ Karaköse, H. (2009). *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*. (İkinci Baskı). Ankara: Nobel Yayınları, 219; Çelebihan, 2004, 57.

¹⁸⁹ Ceylan, S. G. (2004). Roma Hukukunun Günümüz Hukuk Düzenlerine Etkisi. Ankara: *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(1), 77.

¹⁹⁰ Çelebihan, 2014, 59.

¹⁹¹ Tahiroğlu, B., Erdoğan, B. (2016). *Roma Hukuku Dersleri*. (On Birinci Baskı). İstanbul: Der Yayınları, 59.

verdikleri kararlarda bu yeni topluluklar arasındaki hukuki farklılıkları ortadan kaldırmakla yükümlü olduğu¹⁹² için evrensel kanunların oluşmasında oldukça etkili olmuştur.

Bu dönem için hukukun kaynağı oldukça farklılaşmaktadır. İmparator emirleri başta olmak üzere, halk meclislerinin, magistraların ve senatonun kararları bu dönem hukukuna kaynaklık etmiştir. Ancak imparatorluğun siyasi yapısındaki değişiklikler hukuk yapısını da etkilemiş II. Yüzyılın ortalarından itibaren Principatus dönemiyle birlikte hem magistra hem de senatus kanun yapma konusunda imparatorun isteğine göre hareket etmeye başlamıştır. Klasik dönem hukukçularının en önemli özellikleri kazuistik ve tatbikatçı bir anlayışa sahip olmalarıdır. Ayrıca yine bu dönem hukukçuları laik özellikler kazanmaya başlamışlar ve din adamlarının hukuk üzerindeki ağırlıkları kalkmaya başlamıştır.¹⁹³ Ayrıca toprakların genişlemesiyle birlikte Yunan kültürü de imparatorluğa girmiş ve hukuk alanında Yunan felsefesi Roma'ya etki etmeye başlamıştır.

3. Klasik Sonrası Devir (III. Yüzyıl – VI. yüzyıl): Klasik sonrası dönem Roma tarihinin İmparatorluk dönemine karşılık geldiği için, tüm yetkiler de olduğu gibi hukuki yetkilerin de tamamen kralın elinde olması oldukça doğaldır. Bu dönemde Roma, doğu dünyası ile oldukça yakın bir şekilde teması geçmiş ancak bu Roma hukukunun doğu dünyası karşısında oldukça zayıf kalmasına sebep olmuştur. Çünkü Roma batıda zayıf kültürlerle karşılaşırken doğuda Anadolu, Suriye ve Filistin topraklarında oldukça güçlü bir Helen uygarlığı ile karşı karşıya gelmiştir. Böylece bu iki hukuk sisteminin birbirleriyle iç içe geçmesine ortam hazırlanmıştır. Roma Hukuku'nun günümüz hukukuna etki eden kısmı da onun şu ana kadar bahsi geçen bölümü olmamıştır. Roma İmparatoru Iustinianus'un emriyle VI. yüzyılda Roma hukukunun temel kaynakları, imparatorların emirnameleri ve hukukçuların eserleri derlenerek M.S. 528-534 tarihleri arasında “*Corpus Juris Civilis*” adıyla bir yasa derlemesi meydana getirilmiştir.¹⁹⁴ 527 yılında imparatorluğun başına geçen Iustinianus, Roma'yı hem siyasi hem sosyal hem de hukuk alanında yeniden Principatus dönemindeki ihtişamlı günlerine kavuşturmak istemiş ve bu düşüncesinde de oldukça başarılı olmuştur. Bu amaçla hukuku birleştirme çalışmalarına girişen Iustinianus yürürlükten kaldırma, çelişkileri giderme, birleştirme ve değiştirme faaliyetleri için bir komisyon kurdurarak üç bölüm halinde *Corpus Juris Civilis*'i hazırlatmıştır. Bu hukuk derlemesi; imparator emirlerini içeren Codex, klasik hukukçuların

¹⁹² Türkoğlu, G. H., (2009). Roma Cumhuriyet ve İlk İmparatorluk Dönemlerinin İdari Yapısı. İzmir: *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(2), 259.

¹⁹³ Erdoğmuş-Tahiroğlu, 2016, 67.

¹⁹⁴ Ceylan, 2004, 79.

eserlerini içeren Digesta ve basit bir el kitabı niteliğinde olan Institutiones olmak üzere üç bölüm halinde 6. Yüzyılın ilk yarısında imparator tarafından yayımlanmıştır. Daha sonradan ilave edilen ve Iustinianus'un emirnamelerinden oluşan Novellae ise Corpus Iuris Civilis'in Dördüncü bölümünü oluşturmuştur.¹⁹⁵ Onun bunu yapmaktaki amacı; zamanın hukukunu, zamanın sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarına cevap verecek düzeyde iyileştirmek ve daha önce de bahsedildiği gibi Roma'yı hukuk alanında eski günlerine kavuşturmaktır.¹⁹⁶ Bu hukuk derlemesi 11. yüzyıldan itibaren uzun yıllar Avrupa mekteplerinde ders olarak okutulmuş ve Roma Hukuku'nun kendisinden çok daha sonraki dönemlere kadar uzanmasını sağlamıştır.

Orta çağlara kadar Avrupa'nın hukuk fakültelerine bu Roma Hukuku ve Kanotik Hukuk (Kilise Hukuku) hâkim olmuştur ve Roma Hukuku en mükemmel hukuk sistemi olarak telakki edilmiştir. Bu nedenle de hukuk alanında asıl otorite Roma hukuku, felsefe alanında ise Aristo'nun fikirleridir. Orta zamanlarda daha çok bu otoritelerin fikirlerinin değiştirilmeden aktarıldığı nakliyetçi bir anlayış (skolastik düşünme tarzı) benimsenmiştir.¹⁹⁷ 15. yüzyıla gelindiğinde ise birçok Yunan ve Roma eserlerinin tercümesi ile Avrupa fikir sahasında önemli değişme ve gelişmeler yaşanmıştır. Nakliyet cereyanının yerine akliyet (rasyonalizm) cereyanı almış bu gelişmeler doğal olarak hukuk alanına da yansımıştır. Böylece Roma Hukuku ve Aristo'nun fikirleri de eleştiri süzgecinden geçirilerek bu sistemin en mükemmel sistem olduğu fikri de değişmeye başlamıştır. Bu değişim ile hukuk kurallarının temeline insan aklını oturtan Tabii Hukuk ve hukuk kurallarını anlayabilmenin ancak o kuralların oluşmasında etkili olan tarihi amillerin belirlenmesi ile mümkün olabileceğini savunan "*Tarihçi Cereyan*"¹⁹⁸ ortaya çıkmıştır. Böylece Avrupa'da hukuk anlayışının gelişimi büyük bir ivme kazanmıştır.

3.4. Türk Hukuk Tarihine Genel Bir Bakış

Bu çalışmanın asıl gayesi siyasi, kültürel, iktisadi ve diğer tüm alanlarda her milletin kendine has yapısı olduğu gibi hukuki anlamda Türklerin de kendilerine has ve tarihin kazandırmış olduğu özel bir hukuki yapıya sahip olduğu gerçeğini ortaya koymak ve bu özellikleri bir nebze de olsa belirlemeye çalışmaktır.

¹⁹⁵ Emiroğlu, H. (2002). Roma Hukuku'nun Bilgi Kaynaklarından Corpus Iuris Civilis ve Türkiye'de Hukuk Resepsiyonu. Ankara: *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51(3), 86; Tahiroğlu-Erdoğan, 2016, 85.

¹⁹⁶ Çelebihan, 2004, 61.

¹⁹⁷ Arsal, 2014, 2.

¹⁹⁸ Arsal, 2014, 4-6.

Montesquieu'nun deyişiyile; “*Tabiata en uygun hükümet şekli, hangi millet söz konusu ise o milletin özel yapısı bakımından çıkarlarına en uygun hükümet şeklidir.*”¹⁹⁹ Nevi şahsına münhasır özellikleriyle her millet tektir. Bu nedenle her toplumun yönetilme biçimi aynı olamaz. Yönetilme biçimi aynı olamadığı gibi kanunları da aynı olamaz. Ülkenin iklimi, toprağın yapısı, ülkenin yüz ölçümü, rejimi, halkın meşgul olduğu meslekler, refah düzeyi, eğitim seviyesi ve nüfus miktarı gibi birçok etken kanunlar üzerinde etkilidir. Nitekim Avrupalı müverrihler 17. yüzyılda bu milli hukukun ne kadar önemli olduğunu kavramışlar, örf ve adetlerinden meydana gelen hukuklarını bir araya getirme çalışmalarına başlamışlardır.²⁰⁰ Avrupa’da hukuki gelişimin asıl ivmesini kazandığı dönemde yine bu döneme denk gelmesi de oldukça ilgi çekicidir. Montesquieu “*Kanunların Ruhunu*” adlı kitabında bir milletin belirli gelenek ve davranış şekillerine sahip olduğunu bunlar üzerinde kanunlarla değişiklik yapmanın çok büyük bir hata olacağını savunmaktadır.²⁰¹ Çünkü bu gelenek ve davranışlar uzun zaman içerisinde meydana gelmiş ve kemikleşmiştir. Bunlar kanunlarla değil ancak yerlerine başka gelenek ve davranış şekilleri getirilerek değiştirilebilir ki bu da yine uzun zaman içerisinde gerçekleşecektir. Bu nedenle kanun yapma yetkisini elinde bulunduran kişi veya kurum bu kanunları, içerisinde yaşadığı toplumun alışkanlıklarını ve geleneklerini göz önünde bulundurarak hazırlamalıdır. Toplumun kültürel yaşayışına ters kanunlar cebir ve şiddetle halka kabul ettirilmeye çalışılmamalıdır. Bu anlamda burada Türk hukuk sisteminin kendine has özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Türk tarihini araştırırken tarihçiler belli başlı bazı zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Bu zorlukların en başında gelenlerden biri de Türklerin yayılmış olduğu coğrafya dolayısıyla kaynak bulma ve araştırma konusunda çekilen sıkıntıdır. Hukuk tarihi araştırılırken de bu zorluk yine tarihçilerin karşına çıkmaktadır. Çünkü Türkler tarih boyunca Orta Asya, Hindistan, İran, Çin, Anadolu, Mısır, Doğu Avrupa, Suriye ve Irak gibi oldukça geniş bir sahada hâkim olmuşlardır. Buldukları bu sahaların hepsini hem etkilemişler hem de etkilenmişlerdir. Bu nedenle Türk hukuk sisteminin alt yapısını belirleme işi oldukça güç ve meşakkatli bir iştir. Peki, Türk hukuk sistemini araştırırken hangi kaynaklar kullanılır? Bunların belli başlıcalarını sıralamak gerekirse; Türk dili, mezarlar, yazılı taşlar ve kitabeler, vesikalar, yazılı eserler, hukuki örf ve adetler, şehir

¹⁹⁹ Montesquieu, 2014, 53

²⁰⁰ Arsal, 2014, 5.

²⁰¹ Montesquieu, 2014, 298.

kalıntıları, su kanalları, madencilik izleri ve yabancı kaynaklar (Çin, İslam kaynakları) olarak sıralanabilir.²⁰²

Türk Devletleri'nin hukuk anlayışlarıyla ilgili batılı müelliflerin genel yargısı; Türk hukuk tarihinin ilk dönemi olarak görülen İslam'ın kabulünden önce, Türklerin kendilerine has bir hukuk anlayışlarının olmadığı yönündedir.²⁰³ Fuat Köprülü'ye göre bu düşünce yanlıştır ve bu müelliflerin bu hataya düşmelerinin iki sebebi mevcuttur; birincisi; bu yazarların Türklerin sadece göçebe bir savaşçı topluluk olduğu ve bir medeniyet dairesi içerisine giremedikleri fikrini benimsemeleri, ikincisi; Türklerin hem tarihi hem de sosyolojik kültürden uzak olduklarına inanmalarındır. Ancak yine Fuat Köprülü'ye göre bu ön yargı; bahsi geçen müelliflerin Türk tarihini özellikle hukuki anlamda doğru çözümleyememiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Öncelikle İslamiyet öncesi Türk topluluklarının tamamına göçebeydi demek oldukça yanlış bir düşünce olacaktır. Çünkü Uygurlar gibi birçok Türk topluluğunun yerleşik hayatı benimsedikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır. Ayrıca tarihi ve sosyolojik tetkikler göstermektedir ki göçebe toplulukların bu yaşam tarzlarından dolayı yüksek bir kültürden uzak oldukları iddiası da oldukça yanlış görünmektedir. Nitekim İslamiyet'ten sonra dahi Türk topluluklarının büyük bölümü İslamiyet öncesindeki siyasi ve kültürel uygulamalarını devam ettirmişlerdir. Kabul edilmelidir ki devlet teşkilatlanması konusunda oldukça yetenekli olan bir toplumun hukuk anlamında geri kalmış olduğu savı oldukça akla uzak görünmektedir. Tarihin her döneminde güçlü bir devlete sahip olabilmiş Türk milleti, bu yapısını ancak yine güçlü bir hukuki alt yapı ile gerçekleştirmiş olmalıdır ki toplum içerisinde hem adalet hem de sükûnet ortamı sağlanabilsin. Eğer ki adaleti ve toplumda eşitliği sağlayan bir hukuk anlayışı olmamış olsaydı Türk toplumunun bin yıldan fazla bir süredir sahip olduğu bir devlet var olmamış olurdu. Türk toplumunun hukuka ve kanuna verdiği önem o günlerden bu güne atasözlerine de yansımıştır. Nitekim “*il gider töre kalır...*”

Türk Hukuk tarihini ele alan tarihçi ve hukukçuların büyük bölümü bu dönemi iki başlık altında ele almaktadırlar; İslamiyet öncesi Türk hukuk tarihi, İslamiyet sonrası Türk hukuk tarihi. Ayrıca Cumhuriyet dönemini ayrı bir başlık altında üçüncü safha olarak ele

²⁰² Cin, H., Akgündüz, A. (2011). *Türk Hukuk Tarihi*. (İkinci Baskı). İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 61-68; Arsal, 2014, 15.

²⁰³ Köprülü, M. F. (1983). *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötügen Yayınları, 3-4.

alan hukukçu ve tarihçiler de bulunmaktadır.²⁰⁴ Türklerin İslamiyet öncesinde de sağlam bir hukuki yapıya sahip olduklarının en önemli kaynaklarından biri Kök-Türk Kitabeleri'dir. Türk devlet ve hukuk yapısı ile ilgili oldukça önemli bilgiler arz eden bu kitabeler göstermektedir ki Türk toplumu hem kamu hukuku hem de özel hukuk anlamında İslamiyet öncesinde de oldukça önemli gelişmeler kaydetmiştir. Ayrıca Rus, Sırp ve Macarlar gibi Slav toplumlarının kültür ve hukuk yapıları üzerinde yapılan araştırmalar bu toplumlar üzerindeki Türk etkisini açık bir şekilde göstermektedir.²⁰⁵ Ancak güçlü bir siyasi ve kültürel alt yapıya sahip olan toplumlar çevrelerini bu ölçüde etkileyip yönlendirebilirler.

Türk hukuk tarihinin ikinci safhasında yani İslamiyet'ten sonra da yalnızca İslam hukuku tatbik edilmemiştir. Dini hükümler olduğu gibi kalmakla beraber Hanefi fıkhnın vermiş olduğu içtihat serbestiyeti ile kamu yararının (maslahat) ön plana çıktığı durumlarda Türk hukuki an'aneleri yine uygulanmaya devam etmiştir. Bu durum daha çok Kamu Hukuku (amme hukuku) ile sınırlı kalmakla beraber hususi hukuk bağlamında da bazı örnekler mevcuttur. Amme Hukuku anlamında eski Türk hukuk geleneklerini en çok yansıtan iki devlet Gazneliler ve Karahanlılar olmuştur ki bu çalışmanın temelini bu iki devlet oluşturmuş ve ilerleyen bölümlerde bu iki devletin hukuk anlayışları ayrıntılı bir şekilde ortaya konularak bahsi geçen Türk hukuk gelenekleri açıkça gösterilmeye çalışılacaktır.

3.4.1. İslamiyet Öncesi Türklerde Hukuk

Türkler devlet hayatını düzenleyen kurallara "*türe (töre)*" ismini vermişlerdir.²⁰⁶ Bu kelimenin asıl söyleniş şekli "*törö*" veya "*törü*" şeklindedir.²⁰⁷ Bu törelerin oluşumu ise üç kaynaktan beslenmiştir: Halk, hükümdar ve kurultay. Halk kaynaklı kurallar uzun bir döneme yayılan gelenek ve göreneklerin (yusun hukuku) halk arasında kemikleşmesiyle meydana gelmiştir. Geleneklerle beraber hükümdarın da sahip olduğu Tanrı merkezli iktidar anlayışıyla çoğu zaman kanunlar koyduğu vuku bulmuştur. Orhun Abidelerinde geçen "*üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış, insanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk*

²⁰⁴ Arsal, 2014, V-X; Aydın, M. A., Cin, H., Akgündüz, A., 2011, 3-32.

²⁰⁵ Köprülü, 1983, 14.

²⁰⁶ Arsal, 2014, 283.

²⁰⁷ Aydın, M. A. (2015). *Türk Hukuk Tarihi*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Beta Yayınları, 14.

*milletinin ilini töresini tutuvermiş...*²⁰⁸ ifadesi, Türk devletlerinde hükümdarın kanun vaaz etme yetkisine sahip olduğunun önemli bir göstergesi ve kanıtıdır. Son olarak ise hükümdar ve beyler kurultayda halkı ilgilendiren kararlar almışlar ve bu kurallar bir hukuki yaptırımlar ile uygulanmıştır. Bahaeddin Ögel de töre ile örf, adet ve gelenek kavramlarının Göktürklerden günümüze gelene kadar anlamının çok da değişmediğini ve hala aynı manaları ifade ettiğini belirtmektedir.²⁰⁹ Törenin başlıca konusu ise; öncelikle “Devlet Disiplini” ve “Topluluk ve Aile Düzeni” olmuştur. Türklerin kendi yapılarına has oluşturdukları bu kurallara oldukça bağlı oldukları anlaşılmaktadır. Göktürk hakanlarından İşbara Kağan’ın Çin’e yazdığı mektuptaki “Bizim adet ve geleneklerimiz, çok eski çağlardan beri oluşmuştur. Bundan dolayı onları değiştirmeye benim gücüm yetmez” sözleri bir hükümdarın dahi köklü töreyi değiştirmeye kalkışamayacağını ortaya koymaktadır.²¹⁰ İslamiyet öncesinde Türklerin uyguladığı bu hukuk kurallarının oluşum ve kaynak bakımından tamamen milli olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim bu kuralların oluşumu ve uygulanışları göz önünde bulundurulduğunda bizzat kendilerine ait anelerden ve idari mekanizmalardan devşirildiği anlaşılmaktadır. Tarih boyunca kültürel anlamda medeniyetlerin birbirlerinden kültür alışverişinde bulunmaları oldukça normal bir durumdur. Ancak hukuki anlamda bu dönemde Türk hukuku tamamen milli özellikler arz etmiştir.

3.4.1.1. Asya Hun Devletinde Hukuk

Türklerin tarihte kurdukları ilk devletin Asya Hun Devleti olduğu bilinmektedir.²¹¹ Sadri Maksudi Arsal’a göre bu Hun devletinin hukuki mahiyeti mutlak ve merkezi monarşidir.²¹² Hun Devleti Avrupa devletlerindeki feodal özellikleri de bünyesinde barındırmakla birlikte tam manasıyla feodal monarşi değildir. Amme hukuku bağlamında Hunların hâkimiyet anlayışlarına baktığımızda ise; egemenliğin büyük bölümünü elinde bulduran bir hükümdar mevcuttur. Yürütme yetkisi ona aittir ve o ayrıca ordunun da komutanıdır. Hükümdar bu iktidar yetkisini Tanrı’dan almakla birlikte bu yetki mutlak değildir. Tebaa gibi, hükümdar da kanunlara uymakla mükelleftir. Eğer kanuna uymaz ise hâkan dahi görevinden azledilebilir.²¹³ Amme hukukunun bir diğer alt başlığı olarak idare

²⁰⁸ Ergin, M. (2003) *Orhun Abideleri*. Hisar (Elektronik), 14.

²⁰⁹ Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 287.

²¹⁰ Ögel, 2016, 291.

²¹¹ Kafesoğlu, İ. (1984). *Türk Milli Kültürü*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları, 58.

²¹² Arsal, 2014, 195

²¹³ Cin, H., Akgündüz, A., 2011, 71.

hukuku bağlamında Türk devlet geleneğine göre Hun ülkesi, doğu-batı olmak üzere iki kısma ayrılarak yönetilmiş ve her iki kısım da birçok vilayet ve beyliğe taksim edilmiştir. Hun hükümdarının ikamet ettiği merkezi sarayda yedi hisar mevcut bulunmuş ve bu hisarlar tarım, maliye, halkın şikâyetleri, beylerin makamları gibi işlerde kullanılmıştır. Doğu ve batı olarak ikiye ayrılan ülke ise on iki kısma bölünerek her kısmın başında beyler ve bu beylerin dîvânhaneleri bulunmuştur. Hükümdar bu eyalet ve beylikleri emri altındaki bu beyler vasıtasıyla yönetmiştir. Beyler köklü ailelerden gelmekle birlikte onların hükümdara itaatlerinin tam olması gereklidir. Devlet işleri ise Kurultay'da görüşülmüş ve bu işlerin idamesini sağlayacak hukuki kararlar burada verilmiştir.²¹⁴ İdari teşkilatta ikili, dörtlü, altılı ve yirmi dörtlü düzen kullanılmış orduda ise günümüz askeri teşkilatlarına temel teşkil eden onlu, yüzlü, binli ve on binli düzen hâkim olmuştur.²¹⁵

Hunlar 'da ceza hukukunun da oldukça gelişmiş olduğu görülmektedir. Kişisel intikam duygusu yerine cezalar bizzat devlet tarafından verilmiştir. Ağır suçların cezası idam iken hafif suçların cezası suçlunun yüzünü yaralamaktır. Suçlular mahkeme haklarında karar verilene kadar hapisanede tutulur ancak, hafif suçlar için, bu 10 günden daha fazla sürmezdi. Bu süre içerisinde hüküm verilmesi gerekliydi.²¹⁶ Bunun dışında ağır suçlar için ise ayrı bir zindan kullanılırdı ve buraya girenler oldukça uzun müddet kalırlardı. Burada göçebe hayat tarzının hukuk anlayışında oldukça etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca hafif suçlardaki yüz yaralamanın; caydırıcılık anlamında suçu önlemeye yönelik olmakla birlikte suç işleyenleri teşhir ederek halkı suçlulara karşı korumak amaçlı olduğu da söylenebilir. Yüz yaralamanın yanında uygulanan bazı cezalar ise; sopa, ayağa bukağı geçirmek, suçluyu ayağından asmak, dağlama gibi cezalardır.²¹⁷ Devlete karşı işlenen suçlarda yargılamanın bizzat hükümdar tarafından yapıldığı bilinmekle beraber han soyundan olan bazı kimseler de davalarda hâkimlik görevini üstlenmişlerdir.²¹⁸ “*Yargan*” adı verilen bu hâkimlerin mahkemelerin yanında makamları bulunmaktadır ve yarganlık makamların en yükseği olarak telakki edilmektedir. Devlete karşı işlenen suçlar en ağır suçlar arasında yer almakla birlikte sadece bu suçu işleyen ceza almakla kalmaz ailesi de onun bu hatasının bedelini ödemek zorunda kalırdı. Kanuna karşı

²¹⁴ Arsal, 2014, 198.

²¹⁵ Cin, H., Akgündüz, A., 2011, 72.

²¹⁶ Arsal, 2014, 201.

²¹⁷ Cin, H., Akgündüz, A., 2011, 73.

²¹⁸ Aydın, 2015, 15-16.

gelen beyin oğulları ordu içerisinde en düşük rütbelerde asker olarak görev alırlarken kızları ise “*harabat*” adı verilen fahişe kadınların bulunduğu mahallelere sürülürlerdi.²¹⁹

Hususi Hukuk bağlamında Hun toplumu içerisinde herhangi bir sınıf ayrımının olmadığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Her vatandaş, devlet ve hukuk karşısında eşit muamele görmüştür. Tabii olarak her devlette olduğu gibi Hun devleti içerisinde de savaşlarda esir olarak alınmış özgürlüğünden yoksun kimseler bulunmuştur. Bunların çoğunluğu Türk olmamakla birlikte kendisini esir alan kişiye hizmet etmekle yükümlü idiler.²²⁰ Buradan anlaşılmaktadır ki Hun askeri ele geçirdiği esir üzerinde devletin kendisine tanıdığı haklar kapsamında her türlü tasarruf hakkına sahiptir. Aile kavramının da Hunlar için oldukça önemli olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim anne ve babasını öldürenlerin cezası oldukça ağır verilmekteydi. Bunun yanında kesin olmamakla birlikte Çin kaynaklarından anlaşıldığına göre babanın ölmesiyle evladın üvey annesiyle, büyük kardeşin ölümünün ardından küçük kardeşin yengesiyile, amcanın vefatıyla da yeğenlerin yengeleri ile evlenmeleri hukuki olarak bir görev telakki edilir ve buna “*levirat kaidesi*” adı verilirdi.²²¹

3.4.1.2. Göktürklerde Hukuk

Hunlardan sonra tarihte bilinen ikinci Türk devleti Göktürkler’dir (Köktürkler). Göktürlere ait elimizdeki en önemli kaynak olan Orhun Yazıtları’ndan, Göktürkler’e ve Türk hukuk anlayışına dair birçok bilgi elde etmekteyiz. Amme hukuku açısından Göktürkler’deki hukuk anlayışını ele aldığımızda bu yazıtlarda geçen, “*Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak...*”²²² İbarelerinden hâkimiyet anlayışının Göktürklerde de Tanrı merkezli olduğu anlaşılmaktadır. Yine Orhun Yazıtları’ndaki bu cümleler, iktidarın Göktürkler’de de soya dayandığını ve daha çok babadan oğula geçtiğini göstermektedir. Hükümdar, Tanrı’nın kendisine verdiği bu yetki ile kanun vaaz etme yetkisine sahiptir. Hükümdar, oldukça geniş yetkilerle devletin başında olmasına rağmen tamamen bağımsız hareket kabiliyetine de sahip değildir. Kurultay da yine Hunlarda olduğu gibi Göktürk Devleti’nde de önemli kararların alındığı bir yer olmuştur. Hükümdar karar verirken bu kurultaydaki

²¹⁹ Cin, H., Akgündüz, A., 2011, 75.

²²⁰ Arsal, 2014, 206.

²²¹ Cin, H., Akgündüz, A., 2011, 75.

²²² Ergin, 2003, 15.

beylere ve hatta bazen halka (budun) danışmak ve öyle kanun vaaz etmek mecburiyetindeydi. Bu kurultay o kadar önemli bir konumdaydı ki bazen han seçiminde devlet yönetiminde yeterli melekeye sahip olmadığı düşünülen veya başka nedenlerden dolayı hükümdar olacak kişinin yerine han soyundan bir başka kişiyi dahi devletin başına getirebilmekteydi.²²³ Yani Göktürk devletinde hâkimiyet, kağan, beyler ve bodun arasında paylaşılmaktaydı. Ayrıca yine hakan o halkın anelerine uymak ve kararlarını verirken onları göz önünde bulundurmakla da mükellef idi.

Göktürk ülkesinde de idari bağlamda hükümdarlar, ülkesini kısımlara ayırarak yönetmişler yani devlet bir kabileler konfederasyonu şeklinde zuhur etmiştir. Feodal bir yapı arz eden Göktürkler Türk devlet geleneğine göre ülkelerini ikili teşkilat kaidesine göre tanzim etmişlerdir. Hükümdar bu ikili teşkilatın başına han soyundan gelen Yabgu veya Şad ünvanlı kişileri tayin etmiştir. Bunların yanında şadapıtlar, tarhanlar ve buyruklar adı verilen beyler de devlet yönetiminde hükümdara destek olmuşlardır.²²⁴ Türk töresine göre ceza yetkisi asla kişilerin elinde bulunamazdı. Özellikle devlete karşı işlenen suçların, gayrimeşru ilişkinin, bağlı atı çalmanın cezası idamdı. Bununla birlikte hafif suçlara²²⁵ genellikle mali tazminat cezalarının uygulandığı da görülmektedir.²²⁶

Hususi (özel) hukuk açısından, halk arasında ekonomik bağlamda çok büyük bir sınıf farklılığı bulunmazken toplumun; beyler, hür Türkler ve esirler olmak üzere üçe ayrıldığı görülmektedir.²²⁷ “*Beg*” olabilmek için herhangi bir kan bağı gerekmemektedir. Hür sınıftan herhangi bir kimse bu mertebeye kadar yükselme hakkına sahiptir. Hür sınıfı arasında da hukuki bağlamda bir farklılık bulunmaktadır. Bunlar içerisinde diğerlerinden farklı haklara sahip imtiyazlı bir sınıf oluşmamıştır. Esirler ise savaşlarda esir alınmış kişiler veya onların soyundan gelenlerden müteşekkil bir grup olmuştur.

3.4.1.3. Uygurlarda Hukuk

Uygurların hukuk anlayışları hakkında da kaynaklarda önemli bilgiler elde edilmektedir. Hâkimiyet anlayışı olarak Uygurlarda tek bir han bulunmamakla beraber her kabilenin kendi reisleri bulunmuştur. Hususi Hukuk bağlamında aile hayatına oldukça önem vermişlerdir ve evlilik müessesini resmi olarak icra etmişler, evlilikleri devlet

²²³ Cin, H., Akgündüz, A., 2011, 81.

²²⁴ Cin, H., Akgündüz, A., 2011, 82.

²²⁵ Hırsızlık, bağısız atı çalmak, yaralama v.s. suçlarda...

²²⁶ Arsal, 2014, 281.

²²⁷ Arsal, 2014, 282.

güvencesiyle gerçekleştirmişlerdir.²²⁸ Aile yapısı ataerkil özellikler taşımış, aile ve akrabalık bağları oldukça güçlü olmuştur. Ayrıca kadınlar da toplum içerisinde oldukça önemli bir yer teşkil etmişler hatta dini görevler dahi üstlenmişlerdir. Buna rağmen erkek ağırlıklı bir toplum Türk yaşayış tarzına hâkimdir. Ana ailesi değil baba ailesi merkezli bir aile yapısı benimsenmiştir.²²⁹ Uygur toplumunda kadının da toplum içerisinde oldukça önemli bir konumu olmuştur. Hukuki anlamda dahi kadınlar etkin görev almışlar hatta Uygur hükümdarı Alp İlteber'in annesinin onun adına halkı dinleyip davalara baktığı bilinmektedir.²³⁰

Uygur toplumunda sınıf farklılıkları olmamakla beraber bazı ayrıcalıklı kişiler de bulunmaktadır. Din adamları veya “*Tarhan*” adı verilen kişilerin vergi muafiyeti, ağır cezalar haricindeki suçların affedilmesi gibi hususlarda bazı ayrıcalıklara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca yine Uygurlarda diğer Türk toplumlarında ve dönemin diğer tüm toplumlarında olduğu gibi esir alım satımının olduğu bazı kaynaklardan ortaya çıkmaktadır.²³¹

Özel mülkiyet anlamında Uygur Türklerinin tarım arazilerine sahip oldukları bilinmektedir. Onların en önemli mülkleri hayvanlar olmuştur.²³² Uygurların yerleşik hayata geçen bir toplum olduğu göz önünde bulundurulursa onlar da mülkiyet anlayışının hayli gelişmiş olması şaşılacak bir durum değildir. Nitekim Uygurlara ait birçok arazi satışına ve kiralanmasına ait vesika bulunmaktadır.²³³ Miras hukuku olarak çok ayrıntılı bilgiler elde mevcut bulunmasa da anlaşıldığı kadarıyla İslamiyet öncesi Türk devletlerinde evlenerek aileden ayrılmış erkek ve kız çocuklarının mirastan pay alma haklarının olmadığı, ölen kişinin mallarının geriye kalan çocukları arasında paylaşıldığı ve bu terekeden dul kalan eşinin de pay aldığı bilinmektedir.²³⁴

İslamiyet öncesi Türk devletleri ayrı ayrı başlıklar altında ele alınsa da idari ve kültürel yapıları çok küçük farklılıklar haricinde birbirlerinin devamı şeklinde ortaya çıkmışlardır. Bu özellikleri hukuki yapılarına da yansımıştır elbette. Sadece kamu hukuku

²²⁸ Arsal, 2014, 307.

²²⁹ Ögel, B., (1988). *Dünden Bu Güne Türk Kültürünün Gelişim Çağları*. (Üçüncü Baskı). Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yay., 237.

²³⁰ Ögel, 1988, 88.

²³¹ Arsal, 2014, 323- 325.

²³² Türklerin hayvanlarına servet manasına gelen “tavar” ismini vermeleri onların sahip oldukları en önemli mallarının hayvanlar olduğunu göstermektedir. Sadri Maksudi Arsal bugün kullanılan “davar” kelimesinin bahsi geçen bu “tavar” kelimesinden türediğini belirtmektedir; Arsal, 2014, 334.

²³³ Aydın, 2015, 10; Arsal, 2014, 334-335.

²³⁴ Aydın, 2015, 20.

bağlamında değil, özel hukuk bağlamında da birbirleriyle aynı yapılar arz etmişlerdir. İdare hukuku, ceza hukuku, medeni hukuk, miras hukuku gibi yapıları bakımından aynı mabadan beslenmişlerdir. Örneğin idare hukuku anlamında neredeyse hepsi aynı hâkimiyet anlayışını benimsemişler, aynı idari mekanizmaları kullanmışlardır. Ceza hukuku bağlamında hafif suçlar ve ağır suçlarda paralel özellikler göstererek cezalarda yine aynı tarz uygulamaları benimsemişlerdir. Aile yapıları olarak ataerkil bir tarz ortaya koyarak genellikle tek eşli ve toplumda kadının önemli bir yer teşkil ettiği bir aile yapısı oluşturmuşlardır.

3.4.1.4. Moğollarda Hukuk

Moğollar Cengiz'den önce medeniyetten mahrum, oldukça dağınık bir şekilde yaşamışlar bu nedenle de yazılı bir kanun ve kuralları bulunmamıştır. Bu durum onların herhangi bir hukuk kurallarının olmadığını söylememize yol açmamakla beraber bunların yazısız töre şekliyle varlıklarını devam ettirdiklerini ortaya koymaktadır. Kaynaklarda Cengiz Han oldukça zeki, bilgili ve güçlü bir hükümdar olarak zikredilmektedir. Onun ülkesini yönetirken her vaziyete bir ferman, her suça bir ceza ve her işe de bir kural koyduğu bilinmektedir. Aynı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Cengiz Han Türk Neyman Hanlığını topraklarına kattıktan sonra bu hanlık içerisinde nazır olarak görev yapan Tata Tonga'ya okuma yazması olmayan çocuklarına Uygur yazısını öğretmesini emretmiş²³⁵ ve onlardan, koyduğu kanunları tomlara geçirmelerini istemiştir. Bu yasalara “*Yasa-nâme-i buzur*” adını vermişler ve bunlar şehzadelerin hazinesinde tutulacak kadar değer görmüşlerdir.²³⁶ İranlı tarih yazarı Raşid el Din ise yasanın meydana getirilişi hususunda Cengiz Han'ın Vang-Han karşısında kazandığı zaferin ardından büyük bir meclis toplayarak kanunlar hazırlanmasını emrettiğini aktarmıştır. Moğol kroniği Çin-dami-in-Erike'ye göre ise Cengiz Han Çinli bir bilgin ile onun 18 öğrencisini bu yasaları hazırlamakla görevlendirmiştir. Ancak Curt Alinge'ye göre kanunların Çin tesirinden uzak olması nedeniyle bu fikir oldukça akla uzak görünmektedir. Buna karşılık bu yasaların Cengiz tarafından baş yargıçlığa getirilen üvey kardeşi Şigi-Kutugu tarafından hazırlanma ihtimali daha kuvvetli görünmektedir.²³⁷

Cengiz yasaları çoğunlukla Türk topluluklarının geleneksel esasları olmakla beraber bu kanunlar Cengiz'in koyduğu kurallar ile Moğol anlayışlarını da ihtiva

²³⁵ Aarsal, S. M. (1947). Cengizin Yasası. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını*, 13, 167.

²³⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, (2013). *Tarih-i Cihan Güşâ*. (1. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 85.

²³⁷ Alinge, C. (1967). *Moğol Kanunları*. (Birinci Baskı). Ankara: Sevinç Matbaası, 32.

etmektedirler. Bu nedenle de Cengiz Yasalarının Türk hukuk vesikaları arasında sayılması gerekmektedir. Yasanın asıl metninin elde olmamasıyla birlikte bazı İranlı ve Arap tarih yazarlarının ya da seyyahların eserlerinde bu yasalardan bahsettikleri anlaşılmaktadır. Hukuk tarihçisi Sadri Maksudi Arsal bu yasaların maddelerinin Mısırlı Arap müellif El-Makrizî, Rus ilim adamlarından Berezin ile Temkowski tarafından bir araya getirildiğinden bahsetmektedir.²³⁸ Cengiz yasalarının yanı sıra Moğollar başka hukuk vesikaları da vücuda getirmişlerdir. Tsaayin Biçik, 1640 tarihli Oyrat-Moğol Kanunu (Yeni Tsaayin Biçik), Halha Cirom adlarıyla anılan hukuk vesikaları Moğollar tarafından meydana getirilen kanunlar olmuştur.²³⁹

Kısaca Moğol töre ve yasalarından bahsetmek gerekirse; zina Moğol kanunlarına göre ölümlü cezalandırılan en ağır suçlardan biridir. Ayrıca kişinin bekâr olması onun bu ceza ile müeyyidelenmesine de engel teşkil etmemektedir. Yine hırsızlık ve gasp da ölüm ile cezalandırılan suçlardandır. Medeni hukuk açısından bir çocuk hangi anneden doğarsa doğsun hukuk karşısında her ikisi de birbirine eşit sayılmıştır. Ayrıca bir erkeğin bu anlamda çok eşli olmasına da müsaade edilmiştir.²⁴⁰ Ölümle cezalandırılan diğer suçlar ise; livata, suya işemek, üç defa başkalarından mal alıp üç defa iflas etmek, bir esire habersiz olarak yiyecek ve giyim eşyası vermek, savaş veya geri çekilme esnasında önündeki birlikte atından eşya düşüren kişinin eşyasını almamak veya alıp geri vermemek, askerinin vazifesini ihmal etmesi, bir kumandanın evinin eşiğine ayak ile basmak suçlarıdır.²⁴¹

Devlet idaresi konusunda ise Moğol kanunlarına göre Hz. Muhammed soyundan gelenlerden, fukaradan, Kur'an'ı hıfzetmiş olanlardan, fakihlerden, tabiblerden, ulemeden v.s. vergi alınmazdı. Suç işleyen kişi en üst devlet görevlilerinden dahi olsa hükümdar tarafından ceza vermek üzere görevlendirilen memurun emirlerine riayet etmesi gerekirdi, generaller yalnızca hükümdar ile istişare edebilirlerdi. Miras konusunda ise yaşları büyük olanlar küçüklerden daha fazla hisse alırlar ve küçük oğul babasının evinde kalırdı.

²³⁸ Arsal, S. M., 1947, 168.

²³⁹ Alinge, C., 1967, 39-42.

²⁴⁰ Carpini, Johan de Plano. (1999). *Moğol Tarihi ve Seyahatname*. (Beşinci Baskı). Trabzon: Esen Ofset Matbaacılık, 49.

²⁴¹ Arsal, S. M., 1947, 169.

Çocuklar annelerinin derecelerine göre derecelendirilirdi. Bazen soylu bir aileden gelen kadın “*baş kadın*” olarak telakki olunurdu.²⁴²

3.4.2. İslamiyet Sonrası Türklerde Hukuk

Türklerin İslamiyet ile ilk sıcak temasları, İslam Ordularının Hz. Ömer döneminde Kadisiye ve Nihavend Savaşı ile (642) Sasani İmparatorluğu’na son vererek Ceyhun Nehri’nin ötesine geçmeleriyle olmuştur.²⁴³ Arapların daha önceki dönemlerde de Türklerin varlığından haberdar oldukları bilinmektedir ancak bu dönemlerde toplumsal olarak Türklerle herhangi bir irtibatları bulunmamıştır. Hz. Peygamber döneminde de Arap toplumu Türkler hakkında bilgi sahibi olmuş, hatta Türklere ait bazı adetler Hz. Muhammed (s.a.v) dönemi Araplarında görülmüştür. Türklerin topluca İslamiyet’i kabulleri ise 751 yılında Çin’in, batı seferine çıkarak Abbasilerle mücadeleye girmesi ve Türklerin bu mücadelede Abbasilerin yanında yer almasıyla başlamıştır. Emeviler döneminde de İslamiyet’i kabul eden Türkler bulunmuş ancak kitleler halinde İslamiyet’e geçiş 751 yılında meydana gelen Talas Savaşı’ndan sonra gerçekleşmiştir. Teşkilatlanmasını ele alabileceğimiz devlet anlamındaki ilk Türk İslam devletleri bu tarihten yaklaşık 3 asır sonra vücut bulmuştur.²⁴⁴

Türklerde İslamiyet sonrası hukuk anlayışına geçmeden önce İslam hukukundan kısaca bahsetmek konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından önemli olacaktır. Çünkü İslam hukuku, Türklerin İslamiyet’i kabulünden daha uzun bir süre öncesinde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Türkler, İslam’dan sonra kendi hukuk sistemleri ile birlikte bu sistemi de benimsemişler ve hatta onu daha da ileri seviyelere ulaştırarak geliştirmişlerdir.

İslam hukuku kavramından önce daha çok “*fıkıh*” kelimesi bu tabirin yerine kullanılmıştır.²⁴⁵ İslam hukuku kavramının ise biz daha çok modern hukuk kavramının ortaya çıkmasıyla kullanılmaya başlandığını anlıyoruz. Fıkıh kelimesinin anlamına baktığımızda; sözlük anlamıyla anlamak, bilmek²⁴⁶ manasındadır kullanılmış ancak ıstılahi manada bir kişinin fiili olarak yerine getirmesi gereken hareket ve davranışlar olarak anlam kazanmıştır. İlk anlamıyla fıkıh daha çok “*ilim*” manasında kullanılmışken ikinci

²⁴² Arsal, S. M., 1947, 171-172.

²⁴³ Yazıcı, N., 1992,, 14.

²⁴⁴ Özaydın, A.(2002). Türklerin İslamiyeti Kabulü. Türkler Ansiklopedisi, IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 254.

²⁴⁵ Ekinci, B. E., (2006). *İslam Hukuku*. (Birinci Baskı). İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 17.

²⁴⁶ Ansay, S. Ş., (1954). *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*. (İkinci Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 15.

manasında bir kişinin dini anlamda sahip olduğu yükümlülükleri²⁴⁷ kastetmiştir. İmam-ı Azam fihhi; “*dini anlamda insanın kendi lehine ve aleyhine olan hükümleri bilmesi*”²⁴⁸ olarak, şafi mezhebinin kurucusu İmam-ı Şafi ise; “*dinin ameli şeri hükümlerini, muayyen delil ve kaynaklardan alarak elde edilen bilgi*”²⁴⁹ olarak tanımlamışlardır. Yani burada fıkıh hem insanın dünyevi ödevlerini hem de ahiretini ilgilendiren uhrevi ödevlerini kapsamaktadır. Anlaşılmaktadır ki hukuk ve fıkıh kavramları arasında farklılıklar mevcuttur. Hukuk kavramı yalnızca insanlar arasındaki ilişkileri kapsarken fıkıh hem kişiyle kişinin, kişiyle eşyanın, kişiyle kendisinin hem de kişiyle yaratan arasındaki ilişkileri kapsamaktadır. Bu açıklamaya göre fikhin hukuka göre daha kapsayıcı bir anlamı bulunmaktadır. İslam dini hem ilim manasıyla hem de dar kapsamda kişinin dini ve dünyevi ödevleri anlamındaki fıkıh ilmine oldukça önem vermiştir. Nitekim İslam dininde toplum içerisinde huzur ve sükûnet ortamının idamesi oldukça önemli bir mevzudur. İslam hukuku denilince akla gelen diğer bir kavram ise “*şeriat*” kavramıdır. Bu anlamda şeriat da fıkıh ile paralel anlamlar taşımaktadır. Şeriat; “*teşri*” kelimesinin köküdür, suyolu cadde anlamına gelmekle birlikte diğer bir sözlük anlamı açık doğru ve düz yol demektir.²⁵⁰ İstilahî manada ise İslam’ın kanunu anlamında kullanılır. Cenab-ı Hak ve onun resulü olan Hz. Muhammed (s.a.v) tarafından konulan dünyevi ve uhrevi konular ile ilgili kanunlar olarak tanımlanır şeriat.²⁵¹ Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere fıkıh ve şeriat kavramları aralarında bazı farklar olmakla birlikte çoğu zaman İslam hukuku tabirinin yerine de kullanılabilir.

Hukuk kuralları tüm toplumlarda belirli kaynaklardan beslenir. İslamiyet öncesi Türk toplumlarında bu kaynakların hükümdar, gelenek-görenekler ve halk olduğundan bahsedilmişti. Konu İslam hukukuna geldiğinde ise bu kaynaklar oldukça farklılaşmaktadır. Biz bu kaynakların; Kitap (Kur’an-ı Kerim), Sünnet (Hz. Muhammed’in söz ve davranışları), İcma ve Kıyas olmak üzere dört başlık altında ele alındığını görmekteyiz. Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in sünneti dışında İslam hukukunun en önemli kaynağı icmâ olmuştur. İcma; fıkıhçıların ihtilafı görülen herhangi bir konu üzerinde kitap ve sünnete dayanarak fikir birliğine varmalarınıdır. İki tür icmâ mevcuttur; sarîh (açık) icmâ, sükûti (zımni) icmâ. Birincisinde tüm hukukçular fikir birliğine varırlarken ikinci icmâ türünde bazı hukukçular fikir beyan ederler diğerleri ise ona karşı

²⁴⁷ Ekinci, 2006, 12.

²⁴⁸ Ansay, 1954, 15.

²⁴⁹ Ekinci, 2006, 12.

²⁵⁰ Cin, H., Akgündüz, A., 2011, 122.

²⁵¹ Ansay, 1954, 15.

çıkılmazlar. Burada sarih icmâ sükûti icmâyâ göre daha kuvvetlidir. Kıyas ise hakkında hüküm bulunmayan bir durum hakkında ona örnek teşkil edebilecek ve daha önce kitap ve sünnete dayanarak hakkında hüküm verilmiş asla ait kararı bu yeni duruma uyarlamaya denir.²⁵² Burada daha çok kitap ve sünnet kaynak olarak alınırken icmâ ile hüküm verilmiş bir olay da burada kıyasa asıl olabilir. Kıyasa dayanarak kıyas yapmak ise İslam hukukçuları tarafından genel olarak kabul edilmemiştir. Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyasın yanında İslam hukuku kaynakları arasında istihsân, maslahat ve örf de yer almaktadır. İstihsân; zaruri bazı durumlarda yine kitap ve sünnete uygun olmak şartıyla genel kuraldan ayrılıp özel bir kuralı benimsemek, maslahat ise bir konu hakkında Kur'an'da, sünnette, icmâda ve kıyasta açık bir hüküm bulunmuyor ise o konu hakkında daha çok kamu yararı gözetilerek hukukçunun bir karar vermesidir. Maslahatta özellikle genel bir yarar mevzubahistir.

İslam hukukunun oluşumu tabi olarak bir anda oluşup biten bir hadise olmamıştır. Hz. Muhammed'e peygamberliğinin bildirilişinden itibaren uzun bir sürece yayılan bir olgudur İslam hukukunun oluşumu meselesi. Hz. Peygamber'in vefatından sonra dört halife dönemi başta olmak üzere Emeviler, Abbâsîler, Karahanlılar ve hatta çok etkili olmasa da onlardan sonraki dönemler dâhil uzun bir süreç İslam hukukunun oluşumuna katkı sağlamıştır. Hz. Peygamber döneminden itibaren İslam devletinin genişleyen sınırları İslam hukukunun şekillenmesini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu genişleyen sınırlar içerisinde çoğu zaman hüküm verme konusunda zorlanan müçtehitler kitaba ve sünnete ters düşmemek kaydıyla birçok farklı fikir ve düşünce benimsemişler bunlar da farklı mezheplerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç içerisinde İslam hukuku aşama aşama şekillenmiştir. Hukuk tarihçileri İslam hukukunun bu şekillenme sürecini belirli başlıklara ayırmışlardır. Bu başlıklar içerisinde Karahanlılar zamanında olduğu gibi Türklerin Sünnî itikada oldukça önemli katkılarının sağlandığı bazı dönemlerde yaşanmıştır. Bu nedenle İslam hukuku ile İslamiyet sonrası Türk hukuk tarihinin gelişim aşamaları iç içe geçmiştir. Bunları sıralamak gerekirse; Hz. Peygamber Devri, Dört Halife ve Sahabeler Devri, Sahabelerin ardından gelen nesli ifade etmek için kullanılan; Tâbiîn Devri²⁵³, Müçtehit İmamlar Devri ve son olarak Selçuklu ile Osmanlı dönemini de içine alan Taklit Devri.²⁵⁴

²⁵² Aydın, 2015, 31-38.

²⁵³ Aydın, 2015, 43-49.

²⁵⁴ Aydın, 2015, 57.

İslam hukuku da modern hukuk sisteminde olduğu gibi Amme hukuku ve Hususi hukuk olmak üzere iki kısımda ele alınmaktadır. Amme hukukunda iktidarın yapısı, devletin başındaki kişinin yetki ve özellikleri gibi hususlar yer alırken hususi hukuk günümüzdeki gibi kişiler arası ilişkileri düzenlemektedir. İslam hukuku hususi hukuk mevzularını İslam'ın doğuşundan daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan mezhepler (ekoller) ile halletmiştir.²⁵⁵ Bu mezhepler farklılaşmakla birlikte Türkler arasında daha çok Sünnî itikadın dört mezhebi olan Hanefî, Şafî, Malikî ve Hanbelî mezhepleri etkili olmuştur. Bu dördü içerisinde de Hanefî ve Şafî mezhepleri en yaygın olanlarıdır. Bu mezhepler arasında yalnızca ufak ince ayrımlar bulunmakla birlikte İslam'ın genel yapısında asla bir değişiklik mevzu bahis olmamıştır.

İslamiyet'in ilk yayılma dönemlerinde hukuki anlaşmazlıkların çözümü meselesini Hz. Peygamber bizzat kendi üzerine almıştı. O, bu anlaşmazlıkları Kur'an-ı Kerim'in emirlerine göre hallediyordu. Devletin sınırları genişlemeye başlayınca çoğalan iş karşısında kendisi her mesele ile alakadar olamayınca bazı davalarda Hz. Ömer, Hz. Ali, Muaz b. Cebel gibi önde gelen Müslümanlar kadılık görevini üstlenmişlerdir.²⁵⁶ Hz. Peygamber'in üstlenmiş olduğu bu görev ondan sonraki İslam hükümdarlarında da devam etmiş ve onlar da önemli davaları bizzat kendileri görmüşlerdir. Kadılık görevi ise herkese tevdi edilmiyordu. Kadı olabilmek için belirli özelliklere haiz olmak gerekiyordu. Bunlar; erkek olmak, hukuki olayları çözebilecek zekâ ve hukuk bilgisine sahip olmak, köle olmamak, Müslüman olmak, vücut sağlığının yerinde olması gibi şartlardır. Abbâsîler devrinden itibaren ise günümüzdeki adalet bakanının muadili diyebileceğimiz "*kadı'l-kudatlık*" müessesesi vücuda getirilmiştir. Bu dönemde kadıların yanında bazı memuriyetlerin de adliye işlerinde yer aldıkları görülmektedir. İfadeleri yazıya geçiren; kâtip, dava dosyalarını hazırlayan ve koruyan; hazin, günümüzdeki mübaşirlerin görevini yapan; hâcib, mahkemede güvenliği sağlayan; şurti ve tercümanlar gibi memurlar mahkemelerde görev almışlardır.²⁵⁷

Mahkemelerde görev yapan bu memuriyetler dışında asayişî sağlamakla görevli şurta teşkilatı ile çarşı pazarda kontrolleri yapmak ve fiyatları belirlemekle (ihtisâb) görevli

²⁵⁵ Baltacı, B., (2013). *İslam Medeniyeti Tarihi*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 205-206.

²⁵⁶ Kazıcı, Z., (2014). *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. (On İkinci Baskı). İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 180-183.

²⁵⁷ Kazıcı, 2014, 185-194.

muhtesibler de İslam devletleri içerisinde adalet teşkilatının önemli mihenk taşları olmuşlardır.²⁵⁸

Türk-İslam devletlerinde adalet teşkilatı denilince akla gelen en önemli kurumlardan biri de “*Mezalim Dîvânı*”dır. Çoğu zaman bizzat hükümdarların başkanlık ettiği günümüzün yüksek mahkemelerine benzetilen bu dîvânlarda, halifelerin yetişemediği veya hükümdarların gereken İslam hukuku bilgisine sahip olmadıkları durumlarda fıkıh bilgisine sahip başka kimseler de görev icra etmişlerdir. Bu anlamda Hz. Muhammed’in daha peygamberlik vazifesini üstlenmeden önce dahi Araplar arasındaki anlaşmazlıklarda hakem olarak görev aldığı bilinmektedir.²⁵⁹ İslamiyet’in tebliğ edilmesinden sonra da Kur’an-ı Kerim’e göre anlaşmazlıklar hakkında hüküm vermeye devam etmiştir. Bu nedenle mezalim dîvânını Hz. Peygamber dönemine kadar götüren tarihçiler mevcuttur. Ancak kurumsallaşması ve yaygınlaşması dört halife dönemi ve sonrasına denk gelmiştir.²⁶⁰ Türk İslam devletleri de mezalim dîvânı geleneğini devam ettirmişler ve bizzat hükümdarlar bu dîvâna çıkararak halk arasındaki anlaşmazlıkları ve adaletsizlikleri ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Hükümdarın başkanlık ettiği bu dîvân ile birlikte dîvân-ı mezâlîm yalnızca merkezde değil taşra teşkilatında da yer alır ve buradaki dîvânlara özel görevlendirilen mezalim görevlileri başkanlık eder, bu mahkemeye de “*Mezâlîm Meclisi*” adı verilirdi.²⁶¹ Mezalim Dîvânı’nı İslam tarihiyle başlatan tarihçiler olmakla birlikte aslında İslamiyet öncesi Türk devletlerinde de hükümdarların bu tarz mahkemeler düzenledikleri ve adalet işlerinin yürütülmesinde bizzat görev aldıkları bilinmektedir. Hatta bu mahkemelerde yargu veya yargan adı verilen hâkimler bulunmuş, Göktürk Devleti’nin ünlü veziri Tonyukuk dahi bu mahkemelerde görev almıştır.²⁶²

İslamiyet Sonrası Türk hukuk tarihi de hukuk tarihçileri tarafından belirli dönemlere ayrılarak ele alınmaktadır. İslam hukukunun oluşum ve gelişim süreci Türk tarihi ile bir bütünlük teşkil ettiğinden dolayı Hz. Peygamber dönemi ve sonrası da bu dönemler içerisinde zikredilmektedir ancak burada konumuz nedeniyle yalnızca Taklit Dönemi içerisinde zikredilen Selçuklu ve Osmanlı dönemi ile Türk hukuk sistemine katkıda bulunmuş bazı devletlerin hukuki gelişmelerinden kısaca bahsedilecektir.

²⁵⁸ Baltacı, 2013, 106-107.

²⁵⁹ Hacer’ül Esved taşının kabeye yerleştirilmesinde Araplar Hz. Peygambere ola güvenlerinden dolayı bizzat O’nun hakemlik yapmasını teklif etmişler ve mesele Peygamberin adilane tavrı ile çözüme kavuşmuştur. Kapar, M. A. (2003), Hz. Peygamber’in Güvenilirliği. Konya: *İstem Dergisi*, (1), 41

²⁶⁰ Duran, Ahmet. (2015). İslam Hukukunda Olağanüstü Yetkili Bir Mahkeme Olarak Velayetü’l-Mezâlîm, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 13(25), 260.

²⁶¹ Duran, Ahmet. 2015, 263.

²⁶² Koca, 2002, 1467.

3.4.2.1. Selçuklu Devletinde Hukuk

Selçuklu Devleti, Türk devlet anlayışının gelişip olgunlaşmasında oldukça önemli bir yere sahip olmakla birlikte, kendisinden sonra kurulan ve hem siyasi hem kültürel mirasçısı olarak telakki edebileceğimiz Osmanlı Devleti'ne bu anlayışı aktarması açısından da oldukça mühim bir rol üstlenmiştir. Tanzimat öncesi Osmanlı hukuk sistemi ile birçok anlamda paralellik göstermesi sebebiyle burada Selçuklu dönemi hukuk yapısını ayrıntılı olarak irdelemek yerine yalnızca dönemin önemli gelişmelerinden bahsedilecektir.

Selçuklu Devleti hukuki açıdan İslam hukukunu temel alarak uygulamış olup, fikhî açıdan Hanefî Mezhebi'ni benimsemekle birlikte, itikâdi bakımdan ise Mâtürîdîlik Mezhebi'ne tâbi olmuştur.²⁶³ Selçuklu döneminde yaşanan en önemli olaylardan biri Batınîlik akımının ortaya çıkmasıyla Şia'nın, Sünnî mezhebini benimsemiş Selçuklular için bir tehlike olarak ortaya çıkmasıdır. Selçuklu Sultanı Melikşah özellikle bu Batınîlik düşüncesine karşı oldukça önemli tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden biri de vezir Nizam'ül-Mülk'ün Bağdat'ta kurdurduğu Nizamiye medresesidir. Bu medrese Hanefî ve Sünnî âlimlerin fikirlerini aktarıp münazara ettikleri önemli bir ilim merkezi olmuştur. Yine Nizam'ül-Mülk'ün yazmış olduğu Siyâsetnâme dönemin Türk hukuk yapısını yansıtmaya açısından oldukça önemli bir eserdir.

Selçuklu hukuk yapısının önemli özelliklerinden biri de artık içtihad faaliyetlerinin yavaşlamaya başlamasıdır. Önceki dönemlerde itikadi meseleler konusundaki fikirlerin oturmaya başlamasıyla mezhepler iyice belirginleşmiş ve bu nedenle de Selçuklular döneminde içtihad yavaşlamıştır. Bu dönemde daha çok önceki müçtehitlerin fikirleri açıklanmıştır.

Moğol istilasını, dönemin siyasi ve sosyal yapısını etkilediği gibi hukuki yapısını da etkilemiştir. Bu istila ile artık tam bir taklit dönemi yaşanmıştır. Ancak bu taklit dönemi Moğol istilasından sonra hukukçuların var olan kanunları toplayarak bunları kanun metinleri halinde yayımlamalarını sağlamıştır. İslam hukuk sistemi bu sayede oturmuş bir hukuk sistemi haline gelmiştir. Bu dönemde yazılan eserler; metinler, şerhler ve fetva kitapları olmak üzere üçe ayrılmaktadır.²⁶⁴ Moğollar yaptıkları istila ile İslam ilim hayatına oldukça büyük zarar vermişler ancak İslamiyet'i kabullerinden sonra ise hem siyasi hem de sosyal anlamda Türk İslam dünyasına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Nitekim Çağatay

²⁶³ Cin, H., Akgündüz, A., 2011, 147.

²⁶⁴ Cin, H., Akgündüz, A., 2011, 149.

Devleti hükümdarlarından Tuğluk Timur Han döneminde, İslam hukuku meselelerini ilgilendiren konular bir araya getirilerek “*Fetevay-ı Tartarhaniye*” adıyla anılan bir İslam hukuku kodu hazırlanmıştır. Yine Babür hükümdarlarından Evrengzîb Alemgir döneminde de Fetevay-ı Alemgiriye, Fetevay-ı Hindiye ve Fetevay-ı Cihangiriye isimleriyle bilinen bir İslam hukuku kodu meydana getirilmiştir.²⁶⁵

İslamiyet, Müslüman toplumlara İslam hukukuna riayet etmeleri ile birlikte bazı yasama yetkileri de tanımıştır. Bu nedenle tarihteki birçok Türk devleti hazırlattığı İslam hukuku kodları ile birlikte bu yasama yetkilerini de kullanarak bazı kanunnâmeler yayımlamışlardır. Bunlardan bazıları; Dulkadiroğulları devrinde hazırlanan “*Alaüddevle Bey Kanunu*”, yine aynı devre ait “*Bozok Kanunnâmesi*”²⁶⁶, Akkoyunlular döneminde hazırlanan “*Uzun Hasan Bey’in Kanunnamesi*” (Hasan Padişah Kanunları)²⁶⁷ Bu kanunlar Örfî hukuk olarak isimlendirilmektedir ve Türk hukuk yapısı içerisinde oldukça önemli bir yer teşkil etmektedirler. Bütün Türk İslam devletleri İslam hukuku ile birlikte İslam’ın hükümdara tanımış olduğu bu yasama yetkisini kullanarak kanunlar yapmışlar ve şer’î hukukun yanında örfî hukuku da icra etmişlerdir.

3.4.2.2. Osmanlı Devletinde Hukuk

Osmanlı Devleti, Ortaçağ’da kurulan Türk devletleri içerisinde hemen hemen her alanda Türk ve İslam mirasını özümseyerek geliştiren en önemli örneklerden birini teşkil etmektedir. Bu alanlardan biri de Osmanlı hukuk sistemidir. Osmanlı Devleti hukuk sistemi sıfırdan oluşmuş bir sistem değildir. Aksine kendisinden yüzyıllar öncesinde oluşup olgunlaşmış bir hukuk sistemini benimsemiş ve onu kendine has bir şekilde geliştirerek uygulamıştır. Bu devletin hukuk sistemini ayrıntısıyla irdelemek binlerce sayfalık bir çalışma gerektirecektir. Bu nedenle burada yalnızca bu çalışmanın konusunu oluşturan devletlerin hukuk sistemleriyle tüm Türk hukuk sisteminin bir bütünlük arz ettiğini gösterebilmek açısından, Osmanlı hukuk sisteminden ve bu dönemde meydana gelen hukuki gelişmelerden bahsedilecektir.

Kendisinden önce kurulan Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti de İslam hukukunu benimsemiş ve uygulamıştır. Selçuklular gibi Osmanlı Devleti de Hanefi ekolüne bağlı kalmıştır. İslam hukukuna riayet etmekle birlikte Osmanlı padişahlarının İslamiyet’in kendilerine tanıdıkları yasama yetkisini de kullandıkları

²⁶⁵ Cin, H., Akgündüz, A., 2011, 151.

²⁶⁶ Yinanç, R. (1946). *Dulkadiroğulları*. İslam Ansiklopedisi, IX, Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 556.

²⁶⁷ Sümer, F. (1946). Akkoyunlular. İslam Ansiklopedisi, II, Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 274.

anlaşılmaktadır. Nitekim Fatih döneminde olduğu gibi bazı kanunnâmeler hazırlanmıştır. Buradan anlaşılan odur ki Osmanlı hukuku şer'î hukuk ve padişah emirlerinden oluşan örfî hukuk olmak üzere iki ana başlığa ayrılmaktadır.²⁶⁸ Örfî hukuk denilince örf ve adetlerden kaynaklanan kurallar anlaşılmalıdır. Örfî hukuk şer'î hukukun yanında hükümdarlar tarafından İslam kuralları çerçevesinde vaaz edilen kanunlardır. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nden daha önce de hükümdarlar kanunlar vaaz etmişlerdir. Çağatay Hanlığı, Babürlü Devleti, Dulkadiroğulları ve Akkoyunlular gibi devletlerin hükümdarları da kanunnâmeler hazırlamışlardır. Bu anlamda Osmanlı Devleti hükümdarları İslam hukuku ile birlikte örf hukukunu uygulayan ilk Türk hükümdarları değillerdir.

Örfî hukuk, anlaşılacağı üzere Türk İslam devletlerinin ortaya çıktığı zamanlardan itibaren uygulanmış ve hukuk sistemi içerisinde büyük bir öneme haiz olmuştur. Bilhassa kamu hukukunu ilgilendiren alanlarda İslam hukuku, Emeviler döneminde hilâfetin saltanata dönmesi dolayısıyla, çok ileri seviyelere ulaşmamış ve müçtehitler daha çok hususi hukuku ilgilendiren alanlarda çalışmalar yapmak zorunda kalmışlardır. Bu da amme hukukunda daha çok örfî hukukun yaygınlaşmasını ortaya çıkarmıştır.²⁶⁹ Osmanlı döneminde içtihat faaliyetlerinin iyice durgunlaştığı göz önüne alınırsa örfî hukukun bu dönemde bir hayli gelişme göstermiş olması şaşılacak bir durum değildir. Örneğin genişleyen sınırlar karşısında Osmanlı çoğu zaman bu yeni topraklarda uygulanacak kanunlar konusunda zorluklar çekmiş ve bu ihtiyacını örfî kanunlar ile karşılamak durumunda kalmıştır.

Osmanlı devletinde örfî hukukun oluşumu yalnızca padişahın iradesi ve emriyle değildir. Örfî bir kanunun oluşumu genellikle hukuki açıdan tecrübe kazanmış devlet adamlarının ve özellikle nişancıların çalışmaları ile ortaya çıkmakta ve padişahın onayı ile de yürürlüğe girmektedir. Yürürlükte kalma zamanları ise daha çok o kanunu uygulamaya koyan hükümdarın yaşamı ile sınırlı olmaktadır.²⁷⁰ Örfî kanunların uygulandığı alan açısından ise Osmanlı topraklarının genişliği ve devamlı olarak arttığı düşünülürse her bölgede aynı kanunların uygulanması oldukça zor olmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti özellikle yeni ele geçirilen topraklardaki kanunları tamamen değiştirmemiş ve Osmanlı kanunlarının bu bölgelere adaptasyonunu zamana yaymıştır.

²⁶⁸ Aydın, 2015, 66.

²⁶⁹ Aydın, 2015, 71-72

²⁷⁰ Aydın, 2015, 67.

Yargılamalar şeyhülislam veya kazasker tarafından belirli süreler dâhilinde atanan kadılar tarafından şer'î mahkemelerde gerçekleştirilmiştir. Kazasker, başkadı konumundadır ve diğer İslam devletlerindeki “*kadı'l-kudatlık*” makamının karşılığı Osmanlı devletinde “*kazaskerlik*” olmuştur. Bu kadılar verdikleri kararlarda hiçbir siyasi oluşuma bağlı olmamışlar ve buldukları idari yapılardan bağımsız hareket etmişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı yargısının bağımsız özellikler taşıdığı söylenebilir. Kadılara da bu görevlerini icra ederlerken yardım eden bazı memurlar bulunmaktadır; “*nâib*”, “*şühudü'l-hal*”, “*kassam*” ve “*kâtip*”. İslam devletlerindeki mezâlimin, Osmanlı Devleti'ndeki karşılığı ise “*dîvân-ı hümayun*” olmuştur. Bizzat padişahın katıldığı veya katılmadığı toplantılarda “*dîvân-ı hümayun*” adeta bir üst mahkeme gibi görev yapmıştır. Ayrıca “*dîvân-ı hümayun*” ile birlikte “*veziriazam dîvânî*”, “*Çarşamba dîvânî*” ve “*Cuma dîvânî*” ile “*Kazasker dîvânî*”nda da adli meselelerin görüşülmekteydi.²⁷¹

Hukuk tarihçileri Osmanlı dönemi hukuki gelişmelerini iki döneme ayırarak ele almaktadırlar: 1839 Tanzimat Fermanına kadar meydana gelen gelişmeler ve Tanzimat Fermanından sonraki gelişmeler. Tanzimat'tan önceki dönemde hukuki anlaşmazlıklar mevcut bulunan fıkıh kitaplarına göre çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Fıkıh kitaplarının metin, şerh ve haşiye (izahat, dipnot) tarzında incelenmesi usulü devam etmiştir.²⁷² Fıkıh meselelerinin olgunlaşması ve elde mevcut bulunan kitapların yaygınlaşması artık yeni fikirlerin ortaya atılmasından çok mevcut meselelerin nasıl çözüme kavuşturulması gerektiği hususu üzerine eserlerin yazılmaya başlanmasını sağlamıştır. Bu nedenle daha çok soru cevap şeklinde yazılan fetva kitapları bu dönemin ağırlıklı eserleri olmuştur. Bu dönemin bir diğer önemli özelliği ise padişahların yayımlatmış oldukları kanunnâmelerdir. İslamiyet devlet tebaasına, hükümdarın İslamiyet'e ters düşmeyen emirlerine tam itaati emretmektedir. Bu nedenle de halk hükümdarların sözlerini birer kanun gibi telakki etmektedir. Osmanlı devletinde de padişahlar dinin kendilerine tanıdığı bu yetkiyi kullanmışlar ve kanunnâme olarak anılan bazı kanun derlemeleri meydana getirmişlerdir. Fatih Sultan Mehmet'in kanunnâmesi, II. Bayezid döneminde hazırlanan “*Kanunnâme-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmanî*”, Kanuni Sultan Süleyman'a ait kanunnâme ve III. Ahmet'e ait olan kanunnâme bunların en önemli örneklerindedir. Bu kanunnâmelerin hazırlanmasına neden ihtiyaç duyulduğuna dair bazı sebepler bulunmaktadır. Bunların ilki halkı uyması gereken kurallar hakkında

²⁷¹ Aydın, 2015, 77-87.

²⁷² Aydın, 2015, 155.

bilgilendirmekten ziyade devlet görevlilerini bilgilendirmek ve halkın bu devlet görevlileri tarafından zulme uğramasını önlemektir.²⁷³ Nitekim adalet kavramına oldukça önem veren Osmanlı Devleti tebaanın hakkının yönetenler tarafından gasp edilmemesine oldukça önem vermiştir. Bu kanunnâmelerin ortaya çıkmasının diğer bir sebebi ise halkı uymasına gereken kurallar hakkında bilgilendirmektir. Tanzimat öncesinde de Avrupa'nın etkisiyle bazı kanunlaştırma faaliyetleri olmuş ancak bunlar anayasal anlamda Tanzimat'tan sonraki dönemde tam anlamını kazanmıştır. 1839 tarihi Osmanlı Devleti için her anlamda bir milat olmuştur. Özellikle hukuk alanında yepyeni bir anlayış ortaya çıkmış ve Türk tarihindeki ilk anayasallaşma hareketi bu tarihte ilan edilen Tanzimat fermanıyla gerçekleştirilerek birçok alanda kanunlar yayımlanmıştır. Bu kanunlar daha çok can ve mal güvenliğini, vergi hukukunu ve askeri alanı ilgilendiren kanunlar olmuştur.²⁷⁴

Tanzimat sonrası dönemin en önemli özelliklerinden biri kodlaştırma çalışmalarıdır. Mevcut şer'î hükümler kanun, talimat ve nizamnâme şeklinde bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Nitekim Mecelle bu dönemdeki kodlaştırma çalışmalarının en önemli örneklerinden biridir. Diğer önemli uygulama ise kanunlaştırma hareketleridir. Hanefi fikhının karşı çıktığı sigorta ve komisyonculuk gibi bazı hususlarda içtihat yapabilecek müçtehitlerin bulunmaması sebebiyle bu kanunlaştırma hareketlerinde çoğu zaman İslam'ın devlet başkanına tanıdığı yasama yetkisinin sınırları aşılmıştır. Avrupa'daki hukuki gelişmeler dolayısıyla dönemin şartlarına uygun kanunlar çıkarılmaya çalışılmış ve bu anlamda çoğu zaman Avrupa ile uyum sağlanabilmesi açısından hukukçular Osmanlı kanunları ile Avrupa kanunları arasında orta yolu bulmaya çalışmışlardır. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise yasama yetkisini kullanmaya başlayan Meclis-i Meb'usân'ın çoğu zaman vaaz ettiği kanunlarda İslam'ın kendisine tanıdığı yasama yetkisini aşmak durumunda kaldığı olmuştur.

²⁷³ Aydın, 2015, 71.

²⁷⁴ Cin, H., Akgündüz, A., 2011, 157.

4. KARAHANLILAR VE GAZNELİLERDE HUKUK ANLAYIŞI

4.1. Siyâsetnâmelere Göre Karahanlılarda Hukuk Anlayışı

İslamiyet’i kabul eden ilk Türk devletlerinden Karahanlılar Devleti, hukuk anlamında hem Türk geleneğini tatbik etmesi hem de İslam hukukuna adapte olabilmesi açısından Türk tarihi içerisinde oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir.²⁷⁵ Çünkü her iki geleneği de oldukça başarılı bir şekilde uygulamış ve kendisinden sonraki Türk devletlerine hem devlet teşkilatı anlamında hem de kültürel anlamda önemli bir miras bırakmıştır. Bu bağlamda Karahanlılar’da da adalet Türk töresine dayanan örfî hukuk ve İslami kurallara dayanan şer’î hukuk olmak üzere iki başlı bir şekilde idare edilmekteydi.²⁷⁶

Türk devletlerinin neredeyse tamamında olduğu gibi Karahanlı Devleti’nde de örfî hukukla ilgili konularda adaleti sağlamakla mükellef olan en önemli kişi hükümdarın bizzat kendisi olmuştur. Hükümdar bu hüküm verme görevini mezalim dîvânında kendisi ifa edebildiği gibi tayin ettiği kadılar vasıtası ile de yürütebilmekteydi. Özellikle devlet ricalinin reayaya karşı işlemiş olduğu suçlarda görüyoruz ki hükümdar mezalime çıkarak davaları şahsen çözüme kavuşturmaya çalışmıştır.²⁷⁷ Saray teşkilatında hükümdar ve vezirden sonra gelen en büyük makam sahibi olan Ulu Hâcib’in görevleri arasında da halk ile hükümdar arasındaki irtibatı sağlamanın yanında Mezalim günlerinde sıkıntısı ve derdi olanları Mezalime çıkarmak da vardır.²⁷⁸ Buradan örfî hukukun tatbikinde bizzat hükümdarın veya ona niyabet edenlerin sorumlu olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Şer’î hukukla ilgili davalara ise her şehrin kadısı bakardı. Her şehrin ayrı kadısının olmasının yanında ayrıca Karahanlıların merkezi olan Semerkand’da da bir “Başkadi”nın (Kazı’l-Kudat) bulunduğu görülmektedir. Nitekim Şemsü’l-Mülk Han’ın kardeşi Ebû Şuca Hızır b. İbrahim zamanında Ebu Nasr Ahmed b. Süleyman b. Nasr. b. Hatem b. Ali b. El-Hasan el-Kasanî isimli bir kişinin başkadılık yaptığı kaynaklarda zikredilmektedir.²⁷⁹ Ancak bu başkadıların daha çok askeri davalarla ilgilendikleri de malumdur.

Kutadgu Bilig başta olmak üzere birçok siyâsetnâme Türk devletlerinde adalet teşkilatının ne kadar önemli olduğunu dile getirmiştir. Bu anlamda Yusuf Has Hacib’e göre

²⁷⁵ Paul, 2002, 838.

²⁷⁶ Genç, 2002a, 180-181.

²⁷⁷ Genç, 2002a, 180.

²⁷⁸ “Ötükçi veya Ötüglüg” adı verilen bu kişiler Mezalim günleri dîvâna çıkarak hükümdara veya ona vekâlet edenlere sorunlarını bildiren kişilerdir. Kâşgarlı Mahmud, 2014, 78.

²⁷⁹ Genç, 2002a, 182.

hükümdar şu üç makama tayinde bulunurken oldukça dikkat etmelidir; Kadılık, halifetlik ve vezirlik. Bu üç makam içerisinde de özellikle bir kadının halka faydalı olabilmesi için temiz ve takva sahibi olması gerekmektedir. Eğer aksi olur ve bu görevlere bilgi sahibi olmayan liyakatsiz insanlar getirilirse memleketin düzeni bozulur.²⁸⁰

4.1.1. Karahanlılarda Anayasal Anlayış ve Hukukun Üstünlüğü

Siyasetname, Arapça insanları yönetme sanatı anlamına gelen “siyaset” kelimesi ile Farsça mektup ve yazı anlamına gelen “name” kelimesinin birleşimiyle meydana gelmiştir. Siyasetnameler daha çok devlet adamlarına yönetim ve siyaset konularında tavsiyeler vermek amacıyla kaleme alınmışlardır. Muhtevaları ise genel olarak; bir devlet başkanının sahip olması gereken özellikler, idarenin nasıl olması gerektiği, devlet yönetiminde dikkate alınması gereken noktalar ve bir hükümdarın sorumlulukları gibi konular olmuştur.²⁸¹ Siyasetname, Emeviler’de gelişen vezirlik kurumu ve bürokrasi ile birlikte ortaya çıkan bir türdür.²⁸² İslam kültürüne ait olan Siyasetnamelerin ilki Hz. Ali’nin Mısır valisine gönderdiği ve valinin uyması gereken kuralları içeren Nehcü’l-belâga olarak görülmektedir. Ayrıca bu türün nasihatname ve pendnâme gibi isimlerle de anıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır.²⁸³ Siyasetnameler yazıldıkları dönem ve devletler için oldukça önemli yapıtlar olmuştur. Çünkü dönemi içerisinde hem iktidar sahiplerine hem de halka görev ve sorumluluklarını hatırlatan bu eserler dönemin en önemli hukuk metinleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yönetim şekilleri, idare hukuku, ceza hukuku, sosyal hayat, medeni hukuk, vergi hukuku, adab-ı muaşeret kuralları ve daha birçok bilgi bu eserlerde yer almıştır. Bu nedenle de ilim adamlarının büyük bir çoğunluğu bu eserleri dönemlerinin anayasal metinleri olarak nitelendirmişlerdir.²⁸⁴ Bu türün Türk kültürüne ait en önemli birkaç örneği de Karahanlılar Devleti döneminde meydana getirilmiştir. Bu anlamda Karahanlılara ait hukuk ve adalet anlayışları anayasal metinler olarak nitelendirilen Kutadgu Bilig ve Atabetü’l-Hakayık gibi siyasetnamelere yansımıştır.

Ortaçağ Türk devletlerinde halk arasında hukuk işlerinin uygulanması ve adaletin sağlanmasında genel yetkiyi hükümdar elinde bulundurmuş ve o, bazen bu yükümlülüğünü kadılar aracılığı ile yerine getirmiştir. Kadılık, davalarda birinci derecede yetkilendirilmiş

²⁸⁰ Yusuf Has Hâcib, 1998, 383.

²⁸¹ Adalıoğlu, H. H. (1946). Siyasetname. İslam Ansiklopedisi, XXXVII, Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 304.

²⁸² Köse, M. H. (1946). Siyaset. İslam Ansiklopedisi, XXXVII, Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 298.

²⁸³ Adalıoğlu, 1946, 304.

²⁸⁴ Aydın, M. A. (1946). *Anayasa*. İslam Ansiklopedisi, III, Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 163; Arslan, 1986, 28; Nizamü’l-Mülk, 2003, XIX.

makam iken hükümdarlar da Türk devlet geleneği mucibince çoğu zaman halkın şikâyetlerini dinlemek ve hüküm vermek için dîvânlarda bulunmuş ve adaletin sağlanması için mahkemeyi bizzat kendileri idare etmişlerdir. Buna rağmen Türk hükümdarları tek taraflı, bütün gücü elinde bulunduran bir hâkimiyet anlayışına da sahip değillerdi. Onlara devlet yönetiminde eşlik eden toy, kurultay, kengeş gibi meclisler İslamiyet öncesi devirlerden itibaren bulunmaktaydı ve önemli kararlar alınmasında bu meclislerinde etkisi oldukça büyük idi.²⁸⁵ Özellikle Türk devlet yapısına göre, İslamiyet öncesi Türk devletlerinden itibaren uygulanan bu anlayış ile hükümdarın da halkına karşı sorumlulukları bulunmakta ve hatta bu sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde, Tanrı tarafından halkı yönetme hakkı olarak kendisine bahşedildiğine inanılan “kut”u kaybedebilmekteydi.²⁸⁶

Hükümdarın halkına karşı sorumlulukları bulunduğu gibi halkın da hükümdarına karşı yükümlülükleri bulunmaktaydı. Türk devlet geleneğine göre devlet yönetiminde hem yönetenler hem de tebaa birbirlerine karşı sorumluluk sahibiydiler. Nitekim Yusuf Has Hâcib, Türk kültür ve düşünce hayatının en önemli eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig’in yazılış amacını belirttiği eserinin henüz ilk bölümlerinde; “*Hükümdarların halk üzerinde hakları olduğu gibi, halkında aynı derecede, hükümdarlar üzerinde hakkı vardır. (42) Raiyyet onun bu hakkını gözetmeli, hükümdar da onun ten ve canını korumalıdır (43)*”²⁸⁷ beyitleriyle tebaanın hükümdarına karşı görev ve ödevleri olduğunu vurgulamaktadır. Halkına karşı görevlerini yerine getiren hükümdarın da halk tarafından sevileceğini ve herkesin onun yüzünü görmek için ona koşacağını vurgulamıştır. Kutadgu Bilig, toplumsal huzurun sağlanması için hükümdar ve tebaa arasındaki bu sorumlulukların yerine getirilmesini adeta bir bilimsel kanun gibi görmektedir. Eğer ki bunlardan biri sekteye uğrarsa toplumsal huzur da bozulacaktır. Bu nedenle hem yöneten hem de yönetilenler birbirlerine karşı taşıdıkları sorumluluğu harfiyen yerine getirmek zorundadır.

Yusuf Has Hâcib eserinde adalet kavramına büyük önem vermiştir. Hatta dört temel üzerine oluşturduğu eserinin ilk temeli adalet kavramıdır ve o bu kavramı hükümdar; “*Kün-Toğdı*” karakteri ile özdeşleştirir.²⁸⁸ Bu da eserin adalet kavramına ne kadar önem verdiğinin açık bir kanıtıdır. Yusuf’a göre hükümdar bir taraftan elinde bulundurduğu

²⁸⁵ Koca, 2002, 1462.

²⁸⁶ Çakmak-Tezcan, 2016, 180

²⁸⁷ Yusuf Has Hâcib, 1998, 5.

²⁸⁸ Koca, S. (2012), Kutadgu Bilig’de “Hükümdar Vezir ve Sufi Tipleri”nin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü. Ankara: *Gazi Türkiyat Dergisi*, 10, 67.

askeri güç ile memlekette huzuru sağlarken bir taraftan da bu asayiş ve huzur ortamının devam ettirilebilmesi için halkını kanunlarla idare eder. O, bir zorba değil halkını bu kurallar çerçevesinde yöneten bir hizmetkârdır. Yusuf Has Hâcib bu durumu şu beyitlerle dile getirir; “*Dünyaya hâkim olana binlerce fazilet lazımdır; o bunlar ile eli-günü idare eder ve sisleri dağıtır* (285), *O bunlar ile kılıç çalar ve düşmanın boynunu keser; memleketi ve halkını kanun yolu ile nizam altında bulundurur.* (286)”²⁸⁹ Yusuf Has Hâcib burada toplumun düzen içerisinde yaşaması için kanunun gerekliliğini vurgulamıştır. Yine bu anlamda Kutadgu Bilig’te ifade edilen en önemli beyitlerden biri de şudur; “*Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmektir lazımdır* (454), *Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse, halk için o kadar mes’ud bir devir ve hayat başlar.* (455)”²⁹⁰

“*Hukukun Üstünlüğü*” gibi bir kavramın daha dünyanın hiçbir yerinde ortaya çıkmadığı bir dönemde Yusuf Has Hâcib’in kanunu, beylikten ve iktidardan çok daha üstün tutması, başta Karahanlılar olmak üzere Türk devlet anlayışında “*kanun*” ve “*töre*” gibi kavramlara ne kadar önem verildiğini, ayrıca müellifin de anlayış olarak döneminin oldukça ilerisinde olduğunu bizlere göstermektedir. Yusuf Has Hâcib, beyin ancak doğru hükümler verdiği sürece bulunduğu makamda kalabileceğini düşünmektedir ve bu nedenle de kanunu beylikten daha üstün tutmaktadır. Bey eğer kanunu doğru tatbik etmezse halk ona sırt çevirecek ve onu desteklemeyecektir. Doğru ve adil hüküm vermenin önemi eserde vezir Ögdilmiş’in şu sözleriyle de dile getirilmiştir; “*Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir; biri ihtiyatlılık, biri kanun; bunlar esastır.* (2015) *Hangi bey ihtiyatlı ise, o memleketini muhafaza eder; düşmana boyun eğdirir ve onu sınıksız bağlar.* (2016) *Hangi Bey memlekette doğru kanun koydu ise, o memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır.* (2017)”²⁹¹ Mezkûr beyitlerde de belirtildiği üzere, adil ve doğru hükümler vermek hükümdarların asli görevlerinden biridir. Bu anlayışa göre onlar birer hizmetkâr, adaletin sağlayıcısı ve koruyucusudurlar. Kutadgu Bilig’in bu bağlamda en dikkat çeken özelliklerinden biri mütemadiyen hükümdarlığın ne kadar zor ve meşakkatli bir iş olduğunu, onu elinde bulduran kişinin ne kadar büyük bir yük altında olduğunu vurgulamasıdır. Hükümdar devlet işlerini salt kendi isteği doğrultusunda yapamaz. Halkını memnun etmek zorundadır. Çünkü bu iş ona bir Tanrı buyruğu ile verilmiştir ve eğer adil davranmaz ise yine Tanrı buyruğu ile elinden alınacaktır. Yani Kutadgu Bilig’e göre

²⁸⁹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 31.

²⁹⁰ Yusuf Has Hâcib, 1998, 43.

²⁹¹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 152.

hükümdar kanun koyucu ve uygulayıcı olmakla her istediğini yapabilen, elindeki gücüyle halk üzerinde tek sözü söyleyen bir monark değil, aksine adaleti ve düzeni sağlamak gibi zor bir yükümlülüğün altına girmiş bir mustarıptır;

“Halka baş olmak büyük ve ağır bir iştir; o daima başa dert olur ve insana eziyet verir. (2147) Dikkat edersen, sevinci az, kaygısı çoktur; öğeni az, fakat söğeni daha çoktur. (2148) Nereye bakarsan, orada bir tehlike vardır; sevincini sorarsan, o daha azdır. (2149) Sevmeyeni çok, seveni nadirdir; didinmesi çok, rahatı azdır. (2150)”²⁹² “Hükümdarın boynu kıl gibi, başı ise; burç kadardır; akıllı insan ona pek inanmaz. (2154) Beylik baş üzerinde bir kılıç gibidir; her gün onun için tehlikeli bin iş vardır. (2155)”²⁹³

Ay-Toldı ile hükümdar arasında geçen şu konuşma da bir idarecinin görevini ve onun halk karşısındaki konumunu ortaya koyması açısından oldukça önemlidir; “*Ey devletli hükümdar, kulluk adı hizmet etmekle güzelleşir. (589) Benim adım kul ve hizmetkârdır, bak, yerim kapıdır; şiarım doğruluk ve tıynetim hizmettir. (590)*”²⁹⁴ Yusuf Has Hâcib, bu diyalog ile güç ve kudretin geçici olduğunu, bu yüzden de yönetenlerin asıl yüklendikleri görevin halka hizmet olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Ay-Toldı yerinin “*kapı*” olduğunu söylemesiyle iktidarın gelip geçiciliğini belirtmekte, bu nedenle de ülkeyi idare eden kişilerin kendilerini buldukları makam ve mevkide kalıcı olarak değil geçici birer hizmetkâr olarak görmeleri gerektiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Vezirin adının Ay-Toldı olması da ayrıca yine üzerinde durulması gereken bir mevzudur. Nitekim dolunay anlamına gelen vezir ismi, sürekli değişen ve yerinde durmayan istikrarsız bir durum arz etmekte, yaydığı ışık sürekli değişmektedir. Ancak o yaydığı ışık kadar gökyüzünde kendisini gösterebilmektedir. Yusuf Has Hâcib bu adlandırma ile vezirin ancak işini yaptığı takdirde makamında durabileceği ve kendini gösterebileceği benzetmesini yapmaktadır.²⁹⁵ Ona göre idarecilerin halka karşı oldukça önemli sorumlulukları ve yükümlülükleri bulunmaktadır. Bu nedenle halk, hükümdara ve yöneticilere hizmet etmekle görevli bir topluluk değildir. Aksine hükümdar ve yanındaki idareciler halka hizmet etmekle sorumludurlar. Modern terimlendirmeye Yusuf Has Hâcib “*Hukukun Üstünlüğü*” prensibini bu diyaloglar ile açıklamaya çalışmıştır. Eser bu anlayışı yansıtan birçok beyit ile doludur. Bu beyitlerden bir diğeri de şudur; “*Ey hâkim, memlekette uzun süre hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın. (2033) Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer; zulüm ile ülke eksilir*

²⁹² Yusuf Has Hâcib, 1998, 161.

²⁹³ Yusuf Has Hâcib, 1998, 162.

²⁹⁴ Yusuf Has Hâcib, 1998, 53.

²⁹⁵ Koca, S, 2012, 72-73.

ve dünya bozulur. (2034) *Beyler gönüllerini temiz tutar ve kanunu tatbik ederlerse, beylik bozulmaz ve uzun müddet ayakta durur.* (2036)”²⁹⁶

11.yy’da yazılan bu eser birçok açıdan günümüz hukuk anlayışının prensiplerini yakalayabilmiş ve hatta onların önüne dahi geçebilmiştir. İşte bu bağlamda “*hukukun üstünlüğü*” prensibi Yusuf Has Hâcib’in daha o yüzyıllarda eserinde işlediği konulardan biri olmuştur. Yine bu kavramı farklı metaforlarla ele almış ve hüküm vermekte eşitliğin ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. Kün-Toğdı ve Ay-Toldı arasında geçen konuşmalarda hükümdarın “*üçayaklı taht*” metaforu onun hüküm verirken bulunduğu konumu çok iyi bir şekilde özetlemektedir;

“Bak, bu üzerinde oturduğum tahtın üçayağı vardır; ey gönlümü doyuran. (801) Üçayak üzerinde olan hiçbir şey bir tarafa meyiletmez; her üçü düz durdukça, taht sallanmaz. (802) Eğer üçayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üzerinde oturan yuvarlanır. (803) Üçayaklı olan herşey doğru ve düz durur; eğer dört ayaklı olursa, biri eğri olabilir. (804) Düz olan yana yatarsa, duramaz, düşer; hangi şey doğru ise, düşmez, yerinde durur.(807) Bak, benim tabiatım de yana yatmaz, doğrudur; eğer doğru eğrilirse, kıyamet kopar.(808) Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları, bey veya kul olarak, ayırmam. (809)”²⁹⁷

Üç ayaklı taht ile açıklanan bu “*eşitlik*” kavramı eserin daha birçok bölümünde zikredilmektedir. Hükümdarın Ay-Toldı’ya adalet vasfını söylediği bölümde, üç ayaklı taht metaforu ile aynı doğrultuda olan şu cümleleri kurduğu görülmektedir: “*İster oğlum, ister yakınım veya hismim olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun.*(817) *Kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken, hiç biri beni farklı bulmaz.*(818)”²⁹⁸

Ortaçağ Türk devletlerinde, Karahanlılar’da ve diğer birçok Türk coğrafyasında bu bahsedilen anlayışın uygulama alanlarını görmek mümkündür. Sadece kendi halkına değil diğer ülkelerden gelenler için de adil davranmak Türk hükümdarları için birer görev telakki edilmiştir. Böylece onlar ülke içerisinde huzur ve sükûneti sağladıkları gibi bir taraftan da bu huzur ortamı sayesinde ülkelere gelen yabancılardan maddi ve manevi getiriler elde etmektedirler. Aslında Yusuf Has Hâcib’in mekanik devlet yapısı böylece tam yerine oturmaktadır. Hem ülkenin sahibi hem de en yetkili karar verme organı olarak hükümdarın bu tavrı çağının çok üzerine çıkmış bir anlayışı temsil etmektedir. Nitekim Ortaçağ devletleri düşünüldüğünde bu tarz bir anlayışın uygulanıp uygulanmadığından da daha önemli olan böyle bir devlet yapısının daha o dönemlerde düşünülmüş olmasıdır.

²⁹⁶ Yusuf Has Hâcib, 1998, 154.

²⁹⁷ Yusuf Has Hâcib, 1998, 69.

²⁹⁸ Yusuf Has Hâcib, 1998, 70.

Hükümdarın halkına eşit muamelesini anlatan bir diğer konuşma vezir Ay-Toldı'nın hükümdara isminin anlamını sormasıyla gerçekleşmiştir;

“Âlim benim tabiatımı güneşe benzeterek, bu adı verdi (824) Güneşe bak, küçülmez bütünlüğünü daima muhafaza eder; parlaklığı hep aynı şekilde kuvvetlidir.(825) Benim tabiatım da ona benzer, doğruluk ile doludur ve hiçbir vakit eksilmez.(826) Güneş doğar ve bu dünya aydınlanır; aydınlığını bütün halka eriştirir, kendinden bir şey eksilmez.(827) Benim de hükmüm böyledir, ben ortadan kaybolmam; hareketim ve sözüm bütün halk için ayındır.(828)”²⁹⁹

Kutadgu Bilig'in burada ön plana çıkardığı iki kavram söz konusudur: Doğruluk ve eşitlik. Kanunu temsil eden hükümdarın bir güneş gibi doğruluk karakterini kesintisiz ve eşit bir şekilde yansıtması gerektiği vurgulanmıştır. Eserde hükümdarlık ve yöneticilik asla bir ayrıcalığı bulunan konum olarak telakki edilmemiş aksine bu iş ağır bir yük, hatta ahiret için yaşayan insana bir angarya olarak görülmüştür. Bu nedenle de Yusuf Has Hâcib, hükümdar Kün-Toğdı karakteri üzerinden bu işin zorluğundan bahsetmiş ve ona düşen görevin zorluğunu dile getirmiştir. Çünkü o mülkün gerçek sahibi değil, mülk sahibinin adaleti sağlamak için görevlendirdiği bir hizmetkârdır. İşte bu anlayış ki modern çağların dahi adlandırmakta zorluk çektiği bireyi gerçek anlamda ön plana çıkaran, halktan idareci sınıfına kadar bahsi geçen bireylerin karşılıklı hak ve hukuklarını güvence altına alan bir kanun üstünlüğü anlayışının ortaya çıkmasını amaçlamıştır; “*Eğer devamlı ve ebedi beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır. (1435) Ey hükümdar, sen bugün halkın başında bulunuyorsun; halkı gözet, aklın başında ve uyanık ol. (1436) Hükümdarların omuzlarına ağır yük yüklenmiştir; ey iyi huylu insan; ihmalkar olma, tedbirli davran. (1437)*”³⁰⁰

Kutadgu Bilig'e göre bu ağır yük öncelikle halka adaletli davranmak ve belirli kurallar çerçevesinde hareket etmektir. Her ne kadar bizim anayasa ya da bir kanunlar dizisi olarak adlandırabileceğimiz yazılı birer mevzuat mevcut bulunmasa da aslında geleneksel manada hem tebaanın hem de yönetici sınıfın uyması gereken kurallar bulunmaktadır. Hükümdar bir taraftan kanun yapıcı ve uygulayıcı iken bir taraftan da onu sınırlandıran hem geleneksel hem de şer'î kurallar vardır. Bu anlamda eserde vezir Ay-Toldı'nın hastalanması üzerine hükümdar Kün-Toğdı'ya verdiği nasihatlerde hükümdara bu yükü hatırlatılmakta, kanun koyma görevini uygularken ihtiyatlı davranması gerektiği hatırlatılmaktadır;

²⁹⁹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 70.

³⁰⁰ Yusuf Has Hâcib, 1998, 112.

“Adaletle iş gör, buna gayret et; hiçbir zaman zulüm etme; Tanrıya kulluk et ve onun kapısına yüz sür(1451), Kötü teamül kurma, iyi kanun koy; ömrün iyi geçer ve saadet sana yar olur (1456), Ey kanun yapan, iyi kanun koy; kötü kanun yapan kimse, daha hayatta iken, ölmüş demektir(1458), Ey hâkim devlet adamı, kötü teamül koyma; kötü kanunlarla dünyaya hüküm edilmez.(1459)”³⁰¹

Kutadgu Bilig’deki bu adil hükümdar anlayışının bir yansıması olarak Karahanlı döneminde yazılan Atabetü’l-Hakayık’ta, müellifi Edip Ahmed bin Mahmud Yüknekî eserini takdim ettiği Emir Muhammed Dad İspehsalar Bey’den bahsederken, halkına karşı ne kadar sevecen ve şefkatli olduğunu, Nuşirevan’ın adalet açısından onun karşısında bir hiç olarak kalacağını ve onun en önemli özelliklerinden birinin adalet içerisinde hareket etmek olduğunu dile getirmiştir.³⁰²

Hükümdarı çevreleyen bu kuralların bir müeyyideye bağlanamamış olması onlara asli görevlerini hatırlatma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Tam da bu noktada siyâsetnâmelerin, çoğu zaman dönemin hükümdarlarına ve devlet adamlarına adaleti sağlamak konusunda uyarı ve ikazlarda bulunmak gibi önemli bir sorumluluk üstlendikleri görülmektedir. Bu anlamda dönemin tüm siyâsetnâme yazarları özellikle devletin ve saadetin gelip geçiciliğinden bahsetmiş bu nedenle de iktidarı elinde bulunduranların bu gerçeği göz ardı etmemeleri gerektiği, böylece iktidarı kendi hırs ve arzularını gerçekleştirmek için bir araç olarak değil, tebaasına hizmet etmek için, yaratan tarafından lütfedilmiş bir görev olarak addetmeleri gerektiğini sık sık dile getirmişlerdir. İktidarın bu özelliği Kutadgu Bilig’te “*top*” metaforu³⁰³ ile açıklanmıştır:

“Bugün ben bir devletim, ben bir topa benzerim; kim bana yaklaşırsa ben onu yakalarım.(664) Sen tekrar konuştun, ben de cevap verdim; sevgi ile bakınca, yüzümü sakladım.(665) Bununla sana kendi tabiatımı göstermek ve: -Tabiatım kararsızdır, bana inanma- demek istedim.(666) Şimdi dinle, Türkçe bir atasözü, başından çok şeyler geçmiş olan bu ak sakallı ne der.(667) Ey devletli, sen bu boş devlete güvenme; ey namlı, sen bu devlete inanma.(668) Akarsu, güzel söz ve devlet, bunlar durmadan, yorulup-dinlenmeden, dünyayı dolaşırlar.(669)”³⁰⁴

Ay-Toldı’nın hükümdara bulunduğu nasihatler, hükümdara sorumluluklarını hatırlatan bir uyarı ve ikaz mahiyetindedir ve ona hem bu hayatın gelip geçiciliğini hem de sorumluluklarını hatırlatmaktadır. Ay-Toldı’nın hastalandığı zaman oğlu Öğdilmiş’e verdiği öğütlerde de bu anlamda paralel çıkarımlar söz konusudur. Aytoldı bu öğütlerde

³⁰¹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 113-114.

³⁰² Edip Ahmed bin Mahmud Yüknekî. (2015). *Günümüz Diliyle Atabetü’l-Hakayık Gerçeklerin Eşiği*. (Haz. Yaşar Çağbayır). (Üçüncü Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları, 16.

³⁰³ Koca, S., 2012, 73.

³⁰⁴ Yusuf Has Hâcib, 1998, 59.

kendisinden örnekler vererek oğluna güç ve kudretin gelip geçiciliğini göstermiş ve bu yüzden de mala mülke düşmemesi gerektiğini hatırlatmıştır;

“Ay-Toldı’nın artık hayatı doldu; bak, şimdi nedametle inliyor, fakat bunun faydası yoktur.(1169) Bu hayat tatlı idi, ölüm acıdır; ölüm yakaladı, bundan kaçış yolu nerede.(1170) Bu dünyaya gönlümü vererek avundum; bak, o benden usandı, bana vefa göstermedi.(1171) Dünya beni aldattı; severek yanına çağırdı, ona gönül verdim fakat benden çabuk bıktı.(1172) Dünya cefa etti, bu saadet ihtiyarladı; bu söze inan, seni de aldatmasın.(1173)”³⁰⁵

Mevzubahis olan bu sorumluluklarını hatırlatma görevi özellikle “ölüm” vurgusu yapılarak genç, yaşlı, zengin, fakir ve hatta tebaa ya da hükümdar ayırt etmeksizin herkesi bulacağı hatırlatılarak, yönetenlerin asli görevlerini unutmamaları sağlanmaya çalışılmıştır. Nitekim Türk İslam Devleti hükümdarları büyük ölçüde inanç noktasında oldukça duyarlı olmuşlar ve “*haram-helal*” çerçevesi içerisinde hareket etmeye özen göstermişlerdir. Kutadgu Bilig de özellikle inanç temelli olarak hükümdar ve yönetici sınıfına dini sorumluluklarını sık sık dile getirmiş ve onlara Allah katında sınıf farkı gözetilmeksizin herkesin eşit olduğunu hatırlatmıştır. Bu anlamda “*din*” olgusu Ortaçağ İslam devletlerinde adalet mekanizmasının oluşmasında ve sadece tebaayı değil hükümdarlar dâhil en üst yönetici sınıfın dahi bu adalet mekanizması içerisinde sivrilmeden hak ve hukuka uygun bir şekilde yaşamasında oldukça etkili olmuştur. Ortaçağ Türk-İslam devletlerinin “*din*” e yaklaşımını yani şeri’i hukuku ele almadan dönemin hukuk ve adalet anlayışı tam olarak anlaşılamayacaktır. Nitekim devletin başındaki kişiler olarak istedikleri zaman ihlal edebilecekleri veya duruma göre değiştirebilecekleri bir kanunun ötesinde bir yaratıcıya hesap verme sorumluluğu aslında bu dönemin adalet yapısının oluşmasında oldukça etkili olmuştur. Kutadgu Bilig’in verdiği bu anlayışa paralel bilgiler Karahanlı Devleti’nin en önemli hükümdarlarından birine ait olan Satuk Buğra Han Destanı’nda da dile getirilmiştir. Bu destanda, Satuk Buğra Han’ın Müslüman olmasında en büyük etkiye sahip olan ve destanda da ona hocalık yaptığı belirtilen Ebû’n Nasr Samanî, Satuk ile tanışması esnasında ona şu nasihatleri vermiştir: “*Ey padişah-zade! Bu dünya, sürekli ışığın olduğu yer ve nesne değildir. Bütün kişiler bir dünyadır. Bu mutluluk insanda daima duran bir nesne değildir... Bil ki mal, insana düşmandır. Her nefis kıyamet günü mal mülk sahibinden dolayı cehenneme gidebilir. Bizim diğer varlıklarımız bizi bu dünyadan ahirete sefer ettirebilir. Sefere çıkacak kişiye çok miktarda azık ve yol malzemesi lazımdır.*”³⁰⁶ Ebû’n Nasr burada Satuk’a aynı Kutadgu Bilig’te olduğu gibi devlet sahibi olmanın ona

³⁰⁵ Yusuf Has Hâcib, 1998, 95.

³⁰⁶ Demir, N. (2018). *Satuk Buğra Han Destanı*. (ikinci Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 43.

getirdiği yükten bahsetmekte ve eğer devletini hakkıyla yönettiği takdirde bunun ona ahirette yoldaş olacağı, aksi takdirdeyse mülk sahibi olmanın onu cehenneme dahi götürebileceği uyarısında bulunmaktadır. Nitekim Satuk Buğra Han da aynı eserde halife olarak hitap ettiği Ebû'l-Fettah'a vasiyette bulunurken kendisinden sonra devletin başına geçecek olan çocuklarını ona emanet ederken; “Çocuklarım bu dünyada yanlış bir iş yapsa, kıyamet günü Yüce Tanrı'nın huzurunda ben utanırım”³⁰⁷ diyerek kendisinden sonra iktidara geleceklerin dahi sorumluluğunu taşıdığını göstermektedir.

Edib Ahmed bin Mahmud Yüknekî, Atabetü'l-Hakayık'ta Emir Muhammed Dad İspehsâlâr'a; “Bu dünyanın konup göçülen bir konaklama yeri olduğu, insanın bu konağa geçip gitmek için geldiği ve ölümün eninde sonunda insanı bulacağı, mala mülke gönül bağlamaması gerektiği” nasihatinde bulunmaktadır.³⁰⁸ Hem Yusuf Has Hâcib'in hem Edib Ahmed'in hem de Ebu Nasr'ın Karahanlı yöneticilerine verdiği öğütlerin neredeyse aynı olduğu görülmektedir. Hem idari hem de adli yetkileri elinde bulunduran hükümdarın hesap verme sorumluluğu olduğu bilinci; Ortaçağ Türk İslam Devletleri'nde en alt tabakadan en üst tabakaya kadar tüm bireylerin birbirlerinin haklarına müdahale etmeden yaşayabildikleri bir toplumun oluşmasını ve toplumsal kuralların bireylerden daha önemli olduğunun benimsendiği bir anlayışın ortaya çıkmasını amaçlamıştır. Kutadgu Bilig'de, hükümdara karşı yapılmış olan şu hatırlatmalar belki de eserin bu anlamda en tesirli beyitleri olmuştur: “Ey devletli hükümdar, sen saray ve köşkler yaptırma; kara toprak altında senin evin hazırdır. (1418) Yüksek, geniş ve süslü sarayların burada kalacak, sen de inleyerek, karanlık toprak evde yatacaksın. (1419) Niçin bu altın-gümüşten hazine topluyorsun, senin hissene düşecek şey iki parça bezden ibarettir. (1420)”³⁰⁹ İşte bu sebeplerle ki eserde hükümdarın hâciblik teklif ettiği Odgurmış, bu göreve temkinli yaklaşmış ve görevi üstlenmek istememiştir. O, eserde mütevazılığı ve alçakgönüllülüğü temsil etmiştir. Bundan dolayı da makam ve mülke önem vermeyerek hayatını ibadet ve nefsiyle mücadeleye adanmıştır. Edip Ahmed ise Yusuf Has Hâcib'in bu beyitleri ile paralel olarak hükümdara şu öğütlerde bulunulmuştur; “Dünya malı bugün var yarın yok olur. Bugün benim dediğin mal yarın başkalarının kısmeti olur. Dolan her şey mutlaka azalır, tam olan da eksilir. Her mamur şey sonunda harap olur.”³¹⁰

³⁰⁷ Demir, 2018, 62.

³⁰⁸ Edip Ahmed bin Mahmud Yüknekî, 2015, 21.

³⁰⁹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 111.

³¹⁰ Edip Ahmed bin Mahmud Yüknekî, 2015, 22.

Kutadgu Bilig’te, Odgurmuş’ın Ögdülmiş’e söylediği şu sözler de yönetici sınıfına, görevlerini hatırlatma hususunda önemli bir örnektir: “*Dönek dünya vefasızdır, saadeti kararsızdır; ne verdi ise, yine çabucak alır (3533), insanları kul veya bey diye ayırmaz; bu daha iyidir veya daha kötüdür diye, ayırt etmez (3534), birini kendisine bey olarak seçer; fakat bakarsın her gün başka bir beyi çağırmakta devam eder. (3535)*”³¹¹ “*Bütün bu dünya nimetleri bir kimsede toplansa ve o huzur ve saadet içinde bin yıl yaşasa bile (3569), ne fayda, sonunda onunda gireceği yer bu kara toprağın altı, bu yağız yerin çukurudur. (3570)*”³¹² “*Biz ikimizde Tanrı kullarıyız; bu kulluk hususunda ikimizde aynı mertebededeyiz. (3749)*”³¹³ Yusuf Has Hâcib burada şu mesajı vermeye çalışmaktadır ki; dünyanın en büyük hükümdarı, en güçlü insanı dahi olsa o kişi ölümü tadacaktır. Edib Ahmet ise bu durum ile ilgili şu nasihatlerde bulunmuştur; “*Nice geniş ülkeler vardı; insanları kalabalık. O ülkelere sığamaz kalabalıklar gitti, yalnız yerleri kaldı; oralar şimdi insansız, kupkurudur. Ne kadar çok bilgin, ne kadar çok bilge vardı. Hani, nerede onlar? Binde biri bile görünmüyor.*”³¹⁴

Satuk Buğra Han Destan’ında da Satuk’un son nefesini verirken okuduğu şiirdeki “*Aşık, miskin Sultan Saltuk/ Kurtuluş evine/yurduna varıp/ Riyazeti seçerek yalnız/tek başına sefere çıktı.*”³¹⁵ mısraları da Türk hükümdarının kendisine bakışını oldukça güzel bir şekilde yansıtmaktadır. Burada anlatılmak istenen ve vurgulanan, bir hükümdarın dahi ölüm yolculuğuna çıkarken ne devleti ne mülkü ile gittiğidir, onun tek sermayesinin kulluğu ile halkına hizmetinin olduğudur. Tüm bu kaynaklar göstermektedir ki aslında Türk devletlerinin yönetim anlayışları, dönemin monarşilerinden oldukça büyük farklılıklara sahiptir. Çünkü Türk hükümdarı kendisini mülkün tartışmasız sahibi olarak görmemekte, onu tebaasının ve Hakk’ın hizmeti için elinde tutan bir emanetçi olarak addetmektedir.

4.1.2. Karahanlılarda Ceza Hukuku ve Toplumsal Hayatın Düzenlenmesi

Bir devlet için en önemli hususlardan biri de hiç şüphesiz toplumsal düzenin sağlanması ve halkın huzur içerisindeki yaşantısının idame ettirilebilmesidir. Bunun da güçlü bir silahlı yapılanma ile sağlanmasının yanında yine güçlü bir hukuki alt yapı ile desteklenmesi gerekmektedir. Suçlunun hak ettiği cezayı alması, mazlumun hakkının

³¹¹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 258.

³¹² Yusuf Has Hâcib, 1998, 260.

³¹³ Yusuf Has Hâcib, 1998, 272.

³¹⁴ Edip Ahmed bin Mahmud Yüknêkî, 2015, 22.

³¹⁵ Demir, 2018, 63.

verilmesi ve suçsuzun da suçludan ayırt edilebilmesi bu anlamda oldukça önemli bir mevzudur. Kutadgu Bilig birçok alanda bilgi verdiği gibi, bu alanda da dönemin anlayışını yansıtan oldukça değerli malumatları günümüze ulaştırmaktadır. Yusuf Has Hâcib için toplumsal düzenin inşası ve sürdürülmesi oldukça önemli bir konudur. Bu nedenle de toplum düzenini bozanların ve suç işleyenlerin hak ettikleri muameleyi derhal görmeleri gerekir ki devletin çarkları çalışmaya devam edebilsin. Yusuf, hükümdar Kün-Toğdı'nın özelliklerinden bahsederken bu mevzunun önemini şu şekilde vurgulamıştır; “*Uygunsuz hareket eden kimseleri, ellerini bağlayıp, susturdu; kötülerini memleketinden sürerek, uzaklaştırdı.*(437) *Bak, böyle tedbirler ile memleketini idare etti; saadeti gündün güne arttı ve yükseldi.*(438) *Her yerde insana böyle tedbir ve ihtiyat lazımdır; beylik işinde ise; daha fazla dikkatli olmalıdır.*(439)”³¹⁶ Kutadgu Bilig'ten anlaşıldığı üzere “ceza” kavramı devlet için oldukça hayati bir meseledir. Kurt ile kuzunun bir arada yaşayabilmesi için hükümdarın adaleti sağlaması ve uygunsuz hareket eden kişilerin hak ettikleri cezayı derhal almaları gerekmektedir. Devlet ancak bu şekilde intizam içerisinde yaşamaya devam edebilir. Yusuf Has Hâcib, kusursuz bir lider tiplemesi olarak tasvir ettiği Kün-Toğdı'nın ülkesindeki huzuru, suçluların cezalandırılmasındaki bu adil tavra dayandırmaktadır.

Kutadgu Bilig'in suç işleyenlere karşı nasıl davranılması gerektiği hakkındaki tavrı da oldukça ilgi çekicidir. Bu konuda hem cezanın derhal uygulanması gerektiği bahsinde hemfikirken bir taraftan da acele edilmemesi gerektiği, hüküm vermeden önce suçu işleyenin dinlenmesinin önemli olduğu vurgulanmaktadır. Yani Yusuf muhakemenin önemini de belirtmektedir. Bu mevzu ile ilgili Kutadgu Bilig'te Ay-Toldı'nın hükümdarın huzuruna bir top ile çıktığı ve vezirin hoş tavrına karşılık Kün-Toğdı'nın hiddetlenerek onu cezalandırmak istediği bölümde oldukça ilgi çekici diyaloglar geçmektedir. Ay-Toldı bu bölümde hükümdarın hiddeti karşısında şu cümleleri kurar;

“Ey devletli Hükümdar, acaba neye hiddet buyuruldu da böyle ateş kesildin.(637) Acaba günahım nedir, kendim bilmiyorum; bana bunu söyle, sonra bir de benim sözümü dinle.(638) Kusurum varsa cezalandır, kudret senindir; kusurum yok ise, bana muğber olma.(639) Akıl, bu manayı kasederek, böyle bir hadise hakkında ne der, dinle.(640) Eğer hizmetkâr yanılırsa, onu çağdırtmak ve neden yanılmış olduğunu sormak lazımdır.(641) Günahı varsa cezalandırmak, eğer yok ise, iyilik ile onun gönlünü almak lazımdır.(642)”³¹⁷

³¹⁶ Yusuf Has Hâcib, 1998, 42.

³¹⁷ Yusuf Has Hâcib, 1998, 57.

Yusuf Has Hâcib, Ay-Toldı'nın hükümdara karşı sarf ettiği bu cümleler üzerinden, kusuru işlemiş olan bir kimseye cezalandırılmadan önce kendisini savunma hakkı verilmesinin önemi üzerinde durmuştur. Zira devlet mekanizmasının kusursuz bir şekilde çalışabilmesi için devlet çarklarının işlemesine zarar veren bir suçun veya kusurun derhal ortadan kaldırılması, ancak eğer ortada bir suç yok ise de kararın derhal kişinin lehine çevirilmesi gerekmektedir. Özellikle Yusuf Has Hâcib'in cezanın verilmesinde aklı ön plana çıkarması da bu anlamda oldukça ilgi çekicidir. Doğru hüküm verilebilmesi için kişiye savunma hakkının tanınması ve hükmün ona göre verilmesi gerektiği eserde sık sık dile getirilmiştir. Yine hükümdar Kün-Toğdı'nın Ay-Toldı'ya adalet vasfını söylediği bölümde geçen “bıçak” ve “şeker” metaforu da bu bağlamda paralel özellikler taşımaktadır.³¹⁸

“Ben işleri bıçak gibi keser, atarım; hak arayan kimsenin işini uzatmam. (811)”³¹⁹

Yusuf Has Hâcib bu beyit ve bıçak metaforu ile de yine yukarıdaki beyitlerle paralel bir şekilde adaletin derhal sağlanması gerektiğini aktarmıştır. Kutadgu Bilig'teki bir diğer metafor olan şekeri³²⁰ ise; hak arayan kişinin hakkını alması olarak tasvir eden Yusuf, böylece adalet vasfının gerekliliklerini ortaya koymaktadır; “Şekere gelince, o zulme uğrayarak, benim kapıma gelen ve adaleti bende bulan insan içindir.(812) O insan benden şeker gibi tatlı-tatlı ayrılır; sevinir ve yüzü güler.(813)”³²¹

Yusuf'un, eserinde tasvir ettiği devlet yapısı sadece cezaya ve korkuya dayanan despotik bir devlet yapısı değildir. Suçluya ve haksıza karşı oldukça sert bir tavır alırken suçsuz ve masuma karşı ise şeker metaforunun da tasvir ettiği gibi anne şefkati kadar sıcak ve tatlıdır. Masuma karşı bu tavrı takınırken suçluya karşı ise Yusuf Has Hâcib'in kullandığı metafor Hind otudur³²²; “Zehir gibi acı olan bu Hind otunu ise, zorbalara ve doğruluktan kaçan kimseler içer.(814) Bunlar kavga edip, bana gelirler ve ben hüküm verince, bakarsın acı Hind ilacı içmiş gibi, yüzlerini ekşitirler.(815) Benim bu sertliğim, kaşlarımın bu çatıklığı ve bu asık suratım bana gelen zalimler içindir.(816)”³²³ Beyitlerden anlaşılacağı üzere doğru hüküm vermek ve haklı ile haksızı ayırmak eserde oldukça önemsenmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak da haklıya hakkını vermek haksız olanı ise

³¹⁸ Koca, S., 2012, 70.

³¹⁹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 69.

³²⁰ Koca, S. 2012, 70.

³²¹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 69.

³²² Koca, S., 2012, 70.

³²³ Yusuf Has Hâcib, 1998, 69.

cezalandırmak mevzusu üzerinde oldukça fazla durulmuştur. Yusuf'a göre devletin en temel taşı, doğru kanun ve adalet üzerine ülkeyi yönetmektir. O, insanları “iyi” ve “kötü” olarak iki sınıfa ayırmış³²⁴ ve iyinin hayatını devam ettirebilmesi için kötünün hak ettiği cezayı alması gerektiğini sık sık dile getirmiştir; “*Beylerin beyi ne iyi bir kanun vaz'etmiş: kötü için en iyi çare sopa ve zindandır.*(893)”³²⁵ Bu beyitle paralel bir diğer cümle Ögdülmiş tarafından hükümdara tavsiye edilmiştir;

“Memleketin direği, temeli sağlamlığı, esası ve kökü iki şeye bağlıdır.(2132) Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüşür.(2133) Her hangi bir bey halka kanun vermez, halkı korumaz ve halkın serveti kapanın elinde kalırsa.(2136) O halkın içine ateş atmış olur; memleketi bozulur ve hiç şüphesiz, beyliğin temeli yıkılır.(2137)”³²⁶

Yusuf Has Hâcib cezanın önemini kavramış bir ilim adamıdır. Bu nedenle de eserinde mağdurun hakkının verilmesi hususunu öncelikle vurgulamış ve bunun da derhal yapılması gerektiğini dile getirmiştir. Ceza devletin ayakta durabilmesinin en önemli temellerinden biridir. Çünkü Yusuf'a göre insanın iyisi olduğu gibi kötüsü de vardır.³²⁷ İyiyi kötüye karşı koruyabilmenin en iyi yolu cezayı doğru ve zamanında uygulamaktır. Türk kültürünün mahsülü olan ve birçok eserde bahsi geçen, “*kurt ile kuzunun aynı yerden su içmesi*”³²⁸ deyiminde olduğu gibi güçlü ile güçsüzün beraber yaşayabilmesi ve güçsüzün hakkının güçlüye karşı korunabilmesi için cezanın doğru tatbik edilmesi Kutadgu Bilig'te olduğu gibi birçok kaynakta ceza hukuku anlamında Ortaçağ Türk hukuk yaklaşımını yansıtan en önemli anlayışlardandır.

4.1.3. Karahanlılarda İdare Hukuku ve İdare Anlayışı

Devlet teşkilatlanmasında oldukça güçlü bir yapıya sahip olan Türk devletleri idari yapılanma hususuna oldukça büyük önem vermişlerdir. Kutadgu Bilig de devlet içerisindeki bu memuriyet ve memuriyetler arasındaki hiyerarşiyi bizler için gözler önüne sermiştir. Yusuf Has Hâcib'in eserine yaşadığı dönemin devlet yapısından çekip çıkararak işlediği hikâye dikkate alındığında; bu görev ve hiyerarşilerin bir tarihçi için hem devlet teşkilatı hem de Karahanlılar Devleti başta olmak üzere Ortaçağ Türk İslam Devletlerinin idare hukuku anlayışları hakkında eşsiz bilgiler sunduğu kabul edilmelidir. Eserden

³²⁴ Yusuf Has Hâcib, 1998, 28.

³²⁵ Yusuf Has Hâcib, 1998, 74.

³²⁶ Yusuf Has Hâcib, 1998, 160.

³²⁷ Yusuf Has Hâcib, 1998, 28.

³²⁸ Yusuf Has Hâcib, 1998, 42; Firdevsi, (1994). *Şehname* (Çev. Necati LUGAL ve Kenan AKYÜZ). (Birinci Baskı). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 20.

anlaşıldığı üzere Yusuf Has Hâcib'in ideal devletindeki memuriyetlerden bazıları; Vezir, Baş Vezir, Ulu Hacib, Sübaş (Ordu Komutanı), Saray Nazırı, Hazinedâr, Kâtip (Bitikçi) ve Sefirler'dir.³²⁹ Bu yüksek dereceli memuriyetlerin yanında halkın ise; ulema, tabip ve eczacılar, aleviler, müneccimler, tüccarlar, çiftçiler, hayvancılıkla uğraşanlar, işçiler³³⁰ gibi tabaklardan oluştuğu eserden anlaşılmaktadır. Burada şunu belirtmek gerekir ki mevzubahis olan bu sınıflar bir “*kast sistemi*” veya hukuki anlamda toplumda ortaya çıkmış bir tabakalaşma olarak telakki edilemez. Çünkü Ortaçağ Türk toplumlarının hiç birinde Yusuf Has Hâcib'in eserine kaynak teşkil edecek bir ekonomik temelli ayrıcalıklı sınıf vücuda gelmemiştir. Ayrıca yine eserde yüksek rütbeli görevliler arasındaki ast-üst ilişkisi başta olmak üzere kural, yetki ve görevler Kutadgu Bilig'in nevi şahsına münhasır üslubu ile neşredilmiştir.

Liyakat: Yusuf Has Hâcib'in en çok üzerinde durduğu konulardan biri liyakat sahibi olma ve yönetici sınıfında yer alacak kişilerin bilgili, eğitilmiş ve işinin ehli olması gerektiğidir; “*Bizden önce göçenlere dikkat edersen, ister halktan ister dünyayı elinde tutan beylerden olsun,(250) Bunlardan hangileri bilgiyi buldu ise, onlar zamaneye ve dünyaya hâkim olmuşlardır.(251) Dünya beylerinden hangileri bilgili olmuş ise, iyi nizam koyanlar ve iyilikte ileri gelenler onlar olmuştur.(252)*”³³¹ Kutadgu Bilig, bu beyitler ile aslında eğitimin zaruretini vurgulamaktadır. İş eline alacak kişi o işi yürütebilmek için gerekli olan bilgi ve melekelerle sahip olmalıdır ki o iş hakkıyla yerine getirilebilsin. Yusuf'a göre bey kesiminin yani idare yetkisini elinde bulunduran grubun öncelikle eğitim almış olması ve liyakat sahibi olması zorunludur. Böylece onlar daha iyi düzen kurarlar ve bu düzen içerisinde üstesinden gelinecek işler çok daha kolay halledilebilir. Bunun tabii bir sonucu olarak da o kişilerin hâkimiyet alanları genişler. Nitekim eserde Ögdülmüş babası Ay-Toldı'nın da sayesinde çocukluğundan itibaren hükümdarın yanında durmuş ve devlet işlerini iyice öğrenmiştir. Babasının ölümü ile hâciblik makamına getirilmesinin en önemli sebeplerinden biri de onun iyi yetişmiş devlet işlerinden anlayan bir kimse olmasından kaynaklanmaktadır.(1941-1942)³³² Yusuf Has Hâcib egemenlik hakkında “*kan bağı*”na oldukça önem vermiştir. Ona göre bey olmak için bey vasıflarını taşıyan bir aileden gelmek de önemlidir.

³²⁹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 164-217.

³³⁰ Yusuf Has Hâcib, 1998, 312-323.

³³¹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 29.

³³² Yusuf Has Hâcib, 1998, 147-148.

Göreve Atanma Usulleri: Liyakate verdiği önem ile birlikte Yusuf Has Hâcib, devlet işlerinin görülmesinde alt kadroların ne kadar önemli olduğuna da dikkat çekmiştir. Çünkü artan iş yükü karşısında hükümdarın yükünün azalması için onun görevlerini yerine getirecek tecrübeli, bilgili alt kadrolar gerekmektedir. Bu bağlamda eserde, yöneteci yardımcılarının, devlet işlerini kolaylaştırdığı vurgulanarak bu kimselerin seçiminde dikkat edilmesi gereken hususları şu şekilde ortaya konmuştur:

“Bir gün (Kün-Toğdı) yalnızca otururken, kederli-kederli şöyle der: bu beylik işi ve emir vermek meselesi büyük iştir.(420) Memleketin her işini kendim yapamam, yanımda bu işleri yapabilecek biri bulunmalıdır.(422) Bana şimdi seçkin, akıllı, bilgili ve maharetli bir adam lazımdır.(423) O bana candan bağlı, emniyetli, doğru ve dürüst yaratılışlı, içi-dışı bir ve işten anlar bir kimse olmalıdır.(425) İnsana yardım eden ve destek olan akıllı, bilgili ve hâkim idare adamları lazımdır.(427) Bütün işleri bilir bir yardımcı lazımdır; insan bilerek hareket ederse, dileğine ulaşır.(428) Bil ki, her işte yardımcı gerektir; beylik işinde ise, kendine daha çok yardımcı edinmeğe bak.(430)”³³³

Hükümdar Kün-Toğdı mezkûr sebeplerle kendisine güvenilir bir yardımcı arayışına girmiştir. Bu yardımcılardan ilki olan vezir Ay-Toldı, sahip olduğu bilgi ve tecrübeyi insanlığın yararına kullanmak istemekte, bu nedenle de hükümdarın emrine girmek için zorlu bir işe koyulmaktadır. Burada Ay-Toldı'nın kendi isteği ile bu işe kalkışması oldukça dikkat çekici bir husus olmuştur. Ancak Ay-Toldı'nın oğlu Öğdülmiş ve yine Öğdülmiş'in tavsiyesiyle aynı makama getirilen Odgurmuş'da durum böyle gerçekleşmemiştir. Bizzat hükümdarın kendisi Öğdülmiş'i vezirliğe layık olduğuna kanaat getirdikten sonra bu makama davet etmiş, Odgurmuş'ın ise makamı kabulü bir hayli zaman almıştır. Zira o, devlet işlerinin ne kadar meşakkatli olduğunun bilincindedir ve ömrünü, hayır işleri ile Allah'a adanmak istemektedir. Burada bahsi geçen makama layık olan kimsenin atanmasında üç farklı yolun izlendiğini görmekteyiz; Ay-Toldı'nın atanmasında; kişinin bizzat işe talip olması, Öğdülmiş'in atanmasında; liyakat ön planda tutulmakla birlikte kan bağı, Odgurmuş'ın atanmasında; devletin bizzat liyakat sahibi kişiyi tespit etmesi.

Tabii olarak vezirlik makamı herkesin ulaşabileceği bir makam değildir, öncelikle tecrübe ve liyakat gerektiren bir iştir. Nitekim eserde her üç karakterin de vezirlik makamına getirilmeleri için belirli aşamalardan geçtiklerini görmekteyiz. Bu anlamda Ay-Toldı örneğinde onun işe talip olma isteğini önce yakın dostu Küsemış'e açtığını ve ardından da bu isteğin hükümdara yakın bir has hâcibe iletildiğini görmekteyiz. Ay-Toldı ile görüşen hâcib, ancak onun bu makama layık olduğuna kanaat getirdikten sonra durumu

³³³ Yusuf Has Hâcib, 1998, 40-41.

hükümdar Kün-Toğdı'ya açmıştır. Burada hâcibin referansı onun hükümdar ile gerçekleştirdiği mülakatta oldukça etkili olmuştur. Ögdülmüş ve Odgurmış örneğinde de yine Ay-Toldı'da olduğu gibi oldukça uzun bir mülakat aşaması gerçekleşmiştir. Bu mülakatlar öncesinde tavsiye ve referansın vezir adaylarının belirlenmesinde oldukça etkili bir şekilde kullanıldığını görmekteyiz. Burada her üç karakterin de vezirlik görevine getirilmelerinde bazı ortak aşamalardan geçtikleri görülmektedir. Bu aşamalar;

- Kişinin bizzat kendisinin aday olması veya bir başkası tarafından aday gösterilmesi aşaması
- Referans ve tavsiye aşaması
- Birebir mülakat ve görüşme aşaması
- Olumlu veya olumsuz sonucun alınması ve göreve başlama aşaması

Kutadgu Bilig'te bahsedilen uygulamalar aslında yüzyıllardır her alanda liyakat sahibi kişileri ayırt etmekte uygulanan aşamalar olmuştur. Yusuf Has Hâcib de yüzyıllar öncesinde bu uygulamaları oldukça açık bir şekilde eserinde izah etmiştir. Eserde yalnızca bu aşamaları vermekle kalmamış, alt kadrolarda çalışacak kişilerin taşınması gereken niteliklerden de bahsetmiştir; *“Beyler hizmetkârlarına dikkat ve hizmete girecekleri de esaslı bir şekilde tecrübe etmelidir.(1755) Ancak kulun işin ehli olduğu görüldükten sonra, bey ona izzet ve ihsan kapılarını açmalıdır.(1756)”*³³⁴ *“İnsanların seçkini haya sahibi olanıdır; haya sahibi olan kimse, insanların başıdır.(2201)”*³³⁵ *“Vezirin gönülü alçak ve dili yumuşak olmalıdır; böylelikle insan kendisini başkalarına sevdirebilir.(2229)”*³³⁶ Bu beyitlerin yanında eserde Ögdülmüş'in Odgurmış ile görüşmesinde ona, hizmet edecek kimselerde bulunması gereken bazı özellikleri de sıraladığı görülmektedir: İşe zamanında gidip gelmek, görevi en hızlı şekilde zamanında yerine getirmek, gereksiz konuşmamak ve sır tutmasını bilmek, amirine karşı usulüne göre hareket etmek, iş alanı dışındaki görevlere müdahale etmemek gibi oldukça elzem bazı kurallar eserde dillendirilmiştir.³³⁷ Bunlar aslında hiyerarşi içerisinde her alanda uyulması gereken kurallardır.

Taltif ve Görevde Yükselme: Kişinin hizmetine ve sahip olduğu melekelerine göre taltif edilmesi Yusuf Has Hâcib'in, eserinde değindiği mevzulardan biridir. Hizmet eden liyakat sahibi kişi eğer yararlılık gösteriyor ise o, en alt memuriyetten en üst memuriyetlere kadar yükselebilir. Burada önemli olan öncelikle yararlılık daha sonrada kişinin getirileceği işe

³³⁴ Yusuf Has Hâcib, 1998, 134.

³³⁵ Yusuf Has Hâcib, 1998, 165.

³³⁶ Yusuf Has Hâcib, 1998, 167.

³³⁷ Yusuf Has Hâcib, 1998, 293-294.

göre sahip olduğu yeteneğidir. Kutadgu Bilig bu bağlamda devlet işlerinden bazılarını da zikretmiştir;

“Kimi sü-başı, kimi hacib, kimi hükümdarın sır tevdi ettiği kâtibi olur.(4065) Kimi aklı ile öğeliğe yükselir; kimi kök-ayukluk ile şöhret bulur.(4067) Kimi inanç-bey, kimi çağrı-bey, kimi tigin-bey ve kimi çavlı-bey olur.(4068) Kimi yavgu, kimi yugruş veya il-beyi, kimi ünvanının eşi olmayan er-ögi olur.(4069) Hizmetkârların dereceleri buraya kadardır; bundan sonra onlar için artık bir yükseliş derecesi yoktur.(4070)”³³⁸

Yusuf Has Hâcib, devlet düzeni içerisinde yöneten ve yönetilen arasındaki bir hiyerarşinin gerekliliğine ve “bey” olarak adlandırdığı yöneten ile “kul” olarak adlandırdığı ona hizmet eden (yönetilen) sınıfın birbirlerine karşı sorumluluklarının ve yükümlülüklerinin bulunduğuna inanmaktadır. Bununla beraber her iki sınıfın da uyması gereken kurallar ve bu kişilerin taşıması gereken özelliklerin de bulunduğunu düşünmektedir. İdari işlerin sekteye uğramaması için hem bey sınıfı hem de tebaa belirli kurallar çerçevesinde hareket etmelidir. Anlaşılacağı üzere görev mertebeleri arasında kesin ve sert ayrımlar yoktur. Yani Kutadgu Bilig’in devlet anlayışında bir kast mevzubahis değildir. Bir kişi en alt derecede başladığı devlet hizmetinde en üst derecelere kadar yükselmektedir. Burada en dikkat edilmesi gereken hususlardan biri Kutadgu Bilig’in kişinin doğuştan ya da sonradan edindiği kabiliyetin o kişinin elde edeceği görevde ne kadar etkili olduğunu göz önünde bulundurmasıdır. Yani görevler hasbelkader dağıtılmamakta, kişi hizmette bulunduğu süre içerisinde piştikten sonra yeteneğine göre yetkilendirilmektedir;

“Hangi kul olursa olsun, önce ona (hükümdara veya ülkeye) hizmet götürmeli; ondan sonra usulü dairesinde ihsanda bulunmalıdır.(635) Kulu önce hizmette pişirmeli ve iyice denemeli, ondan sonra kendisini yükseltmeli ve taltif etmelidir. (636)”³³⁹ “...İnsan böyle hizmet eder ve kendisini beğendirirse, ikbali günden güne artar, işi yoluna girer.(4063) Bunlardan kiminin emrine takım verilir ve o takım-başı olur; kimi at-aygır üzerinde il-başı olur.(4064)”³⁴⁰

Ast ve Üst İlişkileri: Yusuf Has Hâcib, devlet düzeni içerisinde yöneten ve yönetilen arasındaki bir hiyerarşinin gerekliliğine ve “bey” olarak adlandırdığı yöneten ile “kul” olarak adlandırdığı ona hizmet eden (yönetilen) sınıfın birbirlerine karşı sorumluluklarının ve yükümlülüklerinin bulunduğuna inanmaktadır. Bununla beraber her iki sınıfın da uyması gereken kurallar ve bu kişilerin taşıması gereken özelliklerin de bulunduğunu düşünmektedir. Eser yalnızca devlet görevine getirilecek kişilerin nasıl belirlenmesi

³³⁸ Yusuf Has Hâcib, 1998, 295.

³³⁹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 56.

³⁴⁰ Yusuf Has Hâcib, 1998, 294-295.

gerektiği ve onların taşınması gereken özellikler ile ilgili bilgi vermekle yetinmez. Aynı zamanda yöneticilerin ve yardımcılarının birbirlerine karşı sorumluluklarını da açıklar. Görevinde hata yapan bir yardımcıya karşı alınması gereken tavır da Yusuf Has Hâcib tarafından eserde dillendirilen mevzulardan biri olmuştur. Eserde hükümdar vezir Ay-Toldı'ya hiddetlendiğinde Ay-Toldı ona günahının ne olduğunu sormuş ve önce kendisini dinlemesini ve eğer suçu varsa cezalandırmasını söylemiştir. Ancak suçu yok ise de onun gönlünü almasını tavsiye etmiştir.(637-642)³⁴¹ Burada bir taraftan idare mekanizmasının aksamaması için ceza motifi kullanılırken bir taraftan da sadece despotik bir uygulama ile yöneticinin salt kendi fikirleri ile karar vermesinin hatalı olduğu ifade edilerek gücü elinde bulunduran kişinin istişare yapmasının zarureti vurgulanmaktadır. Bunun yanında esere göre alt kadroların üst kadroya itaatinin tam olması ve kulun, emir altında çalışanların, emrinde çalıştığı beyi ve yöneticiyi memnun edecek işler yapması da gereklidir. Nitekim işlerin bir bütünlük içerisinde idare edilebilmesi ancak kulun tam bir itaatine bağlıdır. Yusuf Has Hâcib bir taraftan itaat ile otoritenin güçlü tutulmasının önemini vurgularken diğer taraftan da bey kesiminin istişareye ve mülakata da dikkat etmesi gerektiğini öğütleyerek idari mekanizmanın da kusursuz bir şekilde işleminin formülünü ortaya koymaktadır:

“Hizmet beyin arzusuna göre olmadıkça, ne kadar zahmet çekilmiş olursa olsun, makbule geçmez.(840) Hizmetkâr hizmet ederken, daima beyleri memnun edecek yoldan yürümelidir.(842) Hizmet eden kul beyini çok memnun ederse, bu kul için itibar ve ihsan kapıları açılmış olur.(845)”³⁴²
“...Hizmet etme, edersen, layık olana hizmet et; layık olan bey hizmetkârın hakkını bilir.(947) Hizmet etme, edersen, cömert olana hizmet et; bil ki, cömertin evi altın, kapısı gümüşür.(948) Hasise hizmet etme, ey hizmet eden insan; yoksa hayatın boş geçmiş olur ve kendin de kötü olursun.(949)”³⁴³

Yöneticiye karşı tam bir itaat söz konusu iken yöneticinin de idare ettiği tebaaya karşı sorumluluklarını bilmesi eserde dile getirilen diğer konulardan biri olmuştur. Hak-kukuk meselesi Yusuf Has Hâcib'in eserinde en önem verdiği mevzulardan biridir. Bu nedenle de o beylerin emirleri altında çalıştırdıkları kullarına hak ettikleri malı veya mevkiyi vakit geçirmeksizin vermeleri gerektiğini söylemiştir. Esere göre bu hem kulun bağlılığını artıracak hem de beyin otoritesini güçlendirecektir. Yani beyin kulları için hak ve adaleti sağlaması aslında bir lütuf değil bir zorunluluktur. Kün-Toğdı Ay-Toldı'ya hoşlanmadığı özellikleri sayarken bunlar içerisinde zulüm ve yalanı en başta zikretmiş

³⁴¹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 57.

³⁴² Yusuf Has Hâcib, 1998, 71-72.

³⁴³ Yusuf Has Hâcib, 1998, 79.

ardından da aç gözlülüğün ve hırsın zararlı olduğundan bahsetmiştir.(848-849)³⁴⁴ Yani Kutadgu Bilig'e göre yönetenler doğru sözlü, vicdanlı, yönetirken zulmetmeyen, mütevazı ve makam-mevki hırsı olmayan kişilerden seçilmelidir. Kutadgu Bilig tarafından dile getirilen ve oldukça basit gibi görünen bu kaideler aslında yüzyıllardır hayatın her alanında ihtiyaç duyulan ve öncelikle dikkat edilmesi gereken kurallar olmuştur. Yusuf Has Hâcib de yaşadığı Karahanlı toplumu içerisinde gözlemlediği bu anlayışı eserine çok iyi bir biçimde işlemiştir.

4.1.4. Karahanlılarda Vergi ve Gider Hukuku Anlayışı

Halktan mal ve para toplanması bahsi devletler için hemen hemen her dönemde hassas bir konu olmuştur. Türk devletleri de halktan vergi toplanması ve bu paranın nasıl sarfedilmesi konusunda oldukça duyarlı bir anlayış sergilemişlerdir. Yusuf Has Hâcib Ortaçağ Türk devletlerinin hazineyi nasıl oluşturup nasıl değerlendirmesi gerektiği konusundaki bu anlayışlarını oldukça güzel bir şekilde aktarmıştır. Nitekim Orhun Yazıtları'nda ve Kutadgu Bilig'te de geçtiği şekliyle Türk hükümdarının en önemli görevi; *“halkı çıplak ise, giydirmeli; aç ise, doyurmalıdır.”*³⁴⁵ O sadece devleti ve kendi için hazine yapmaz, onun para ve mal toplamasının sebebi halkının refah içerisinde yaşamasını sağlamaktır. Bu nedenle de bey halktan vergi ve mal toplarken öncelikle adil olmak ve gereksiz mal almamak zorundadır. Hükümdar halkından mal toplarken zorbalık ile değil gönül hoşluğu ile davranmalıdır. Bu nedenle de Ay-Toldı hasta yatağındaiken hükümdar Kün-Toğdı'ya *“Başkasının malını alma ve kan dökme; ölüm döşğinde insan bu iki günah yüzünden inler.(1395)*³⁴⁶” vasiyetinde bulunmuştur.

Türk devlet anlayışına göre Hükümdar para ve malı halka eşit şekilde dağıtmak için toplamaktadır. Hazine devlet parasının halka adil şekilde dağıtılması için oluşturulmuş bir devlet müessesesidir. Türk hükümdarı rahat ve lüks içerisinde yaşamak için hazine yapmaz. Oğurmuş'ın hükümdar Kün-Toğdı'ya verdiği öğütte bu anlayış oldukça açık bir şekilde ortaya koyulmaktadır;

“Çok altın gümüş toplayıp, hazine yapma; ne bulursan, ver, çok dağıt.(5290)
Ölüm yakalarsa, bu mal geride kalacak ve evlatlar onu kötü yollarda sarf edeceklerdir.(5291) Malını kendinden önce, henüz hayatta iken, göndermeğe gayret et; o baş belasından kurtul, yerine sevap kazan.(5292) Halkın beyi,

³⁴⁴ Yusuf Has Hâcib, 1998, 72.

³⁴⁵ Ergin, M., 2003, 34; Yusuf Has Hâcib, 1998, 220.

³⁴⁶ Yusuf Has Hâcib, 1998, 109.

halkın büyüğü ve insanların iyisi çok yerinde söylemiştir.(5293) Ey hazine toplayan dünya beyi, yürü, kendinden sonra hazine bırakma.(5294)³⁴⁷

Yusuf Has Hâcib devlet malını, bu malı elinde bulunduran kişi için bir bela olarak nitelendirmektedir ve onu bir an önce elinden çıkarıp gerçek sahibi olan halka iade etmesini tavsiye etmektedir. Eser devlet hazinesini adalet çemberi içerisinde paranın halka eşit bir şekilde dağıtılmasını sağlayan bir emanetçi olarak telakki etmektedir. Ay-toldı hastalandığında *“Niçin bu altın gümüşü topladım, niçin bunları yoksullara dağıtmadım(1129)”*³⁴⁸ sözleriyle pişmanlığını dile getirdiğinde hükümdara ölüm döşeğindeyken pişman olmanın bir fayda getirmeyeceğini hatırlatmaktadır. Ayrıca malı fazla elinde tutmanın kişiye zarar vereceğini; Ay-toldı oğlu Ögdülmiş’e *“Gözü tok, başkaları üzerinde tuz-ekmek hakkı olan, cömertlerin namlısı ne der, dinle(1191), Malını insanlara dağıt, yedir ve içir; mal seni kullanacağına, sen onu kullan.(1192)”*³⁴⁹ beyitleriyle ifade etmektedir. Bu noktada siyâsetnâmeler beylere en çok ölümü hatırlatarak onlara asli görevlerini hatırlatma yoluna gitmişlerdir. Ahiret hayatının ve ölümden sonra ebedi huzurun ya da dünya üzerinde güzel ad bırakmanın ancak kanunu doğru uygulamakla ve halkın refah seviyesini artırmakla olacağını anlatmışlardır. Edib Ahmed de neredeyse aynı cümlelerle aynı öğütleri dile getirmektedir; *“Bütün diller cömert adamı övmüştür. Cömertlik bütün ayıplarını kirini temizler. Cömert ol ki sana bir kem söz, sövgü gelmesin. sövgü gelecek yolları cömertlik kapatır.”*³⁵⁰ Hem Kutadgu Bilig hem de dönemin diğer kaynakları bu noktada hükümdarlara saray ve köşkler yaptırmamalarını, ölümün eninde sonunda kendilerini bulacağını, saray ve köşkler yaptırmak yerine altın ve gümüşü halka dağıtmalarını, cömertliğin bey için en iyi hususiyet olduğunu, beyin kendisine kefeni için ancak iki parça bir bezin kalacağını³⁵¹ tavsiye ettiği görülmektedir. Bu bilgiler Karahanlılar başta olmak üzere Türk devlet anlayışının vergi ve gider hukukuna yaklaşımlarını oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

4.1.5. Karahanlılarda Medeni Hukuk ve Sosyal Hayat

Siyâsetnâmeler Türk toplumsal yaşantısı ve bu toplumsal yaşantının nasıl idare edildiği ile ilgili önemli bilgiler aktarılmıştır. Bu anlamda Kutadgu Bilig bir siyaset ve idare kitabı olmasının yanında verdiği bilgiler sadece bu konularla sınırlı kalmamış, aile

³⁴⁷ Yusuf Has Hâcib, 1998, 380-381.

³⁴⁸ Yusuf Has Hâcib, 1998, 92.

³⁴⁹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 196.

³⁵⁰ Edib Ahmed bin Mahmud Yüknêkî, 2009, 23.

³⁵¹ Yusuf Has Hâcib, 1998, 111.

ilişkilerinin nasıl düzenlenmesi gerektiği, kişi devlet ilişkileri gibi hatta bazen adab-ı muaşeret kuralları ve insan ilişkileri gibi konularda da dönemin anlayışını yansıtan birçok değerli malumatı bizlere ulaştırmıştır. Eş seçiminde dikkat edilmesi gereken hususlar, çocuğun nasıl yetiştirilmesi gerektiği, eşler arasındaki hukukun nasıl olması gerektiği; erin eşine hangi kurallar çerçevesi içerisinde davranması gerektiği, kadının aile hayatı içerisinde dikkat etmesi gereken hususlar, aile reisinin tebaasına karşı sorumlulukları gibi konular Yusuf Has Hâcib tarafından eserde işlenen konular olmuştur.³⁵²

Yusuf Has Hâcib'e göre eşler seçilirken eşin kan bağı oldukça önemlidir. Eş iyi bir aileden seçilmeli ancak statü bakımından eşin aile statüsü ile beyin arasında bey aleyhine büyük farklar var olmamalıdır. Çünkü bu Yusuf'a göre aile içerisinde huzursuzluklara ve anlaşmazlıklara sebep olabilecektir.³⁵³

Aile reisinin tebaasına karşı olan görevleri de eserde zikredilmiştir. Kutadgu Bilig'e göre beyin ailesine karşı önemli sorumlulukları vardır. Bey onlara zulmetmemeli kaldıracabileceklerinden daha fazla yük yüklememeli ve ihtiyaçlarını gerektiği şekilde karşılamalıdır. Eğer bu görevlerini layıkıyla yerine getirmez ise o beye cehennem azabı vardır. Aytoldı'nın hastalandığı zaman oğlu Ögdilmiş'e verdiği nasihatlerde yine aile bireylerinin birbirlerine karşı sorumlulukları dile getirilmiş hatta yüzeysel de olsa miras hukuku dahi eserde dilendirilmiştir. Bu anlamda çocuğun yetiştirilmesi ve topluma kazandırılmasında ebeveynlere düşen görevin ne kadar önemli olduğu hükümdar ve baba motifi olan Ay-Toldı üzerinden dile getirilen öğütler ile okuyucuya aktarılmıştır;

“Baba oğlunun yetişmesi için emek sarf ederse, oğlu o terbiye altında, iyi olarak yetişebilir.(1218) Baba çocuğunu sıkı bir terbiye altında yetiştirirse, annesi ve babası bundan dolayı saadet duyar.(1219) Eğer onu sıkı bir terbiye altında yetiştirecek biri bulunmazsa, o çocuk heder olur, sen artık ondan ümidini kes.(1220) Çocukların tavrı, hareketi kötü ise, o kötülüğü baba yapmıştır; çocuğu iyi olmaktan mahrum eden odur.(1225) Ey baba olan, çocuğunu sıkı terbiye et; arkadan gelenler sana gülmesinler.(1227) Çocuklara fazilet ve bilgi öğretmeli ki, onlar iyi ve güzel yetişsinler.(1228)”³⁵⁴

“Baba” motifinin ön plana çıktığı bu cümlelerden anlaşılmaktadır ki çocuğun yetişmesinde başta baba olmak üzere ebeveynlere çok büyük bir görev düşmektedir. Ayrıca yine miras hukukuna ispat olarak gösterilebilecek şu cümlelerde de tüm Ortaçağ toplumlarında olduğu gibi erkek baskın bir aile yapısının olduğu ortaya çıkmaktadır: “İşte,

³⁵² Yusuf Has Hâcib, 1998, 324-327.

³⁵³ Yusuf Has Hâcib, 1998, 324.

³⁵⁴ Yusuf Has Hâcib, 1998, 98.

*oğlum şimdi ben gidiyorum; bak, evim-barkım, malım, mülküm sana kalıyor.(1161)*³⁵⁵
“(Ay-Tolmuş Öğdilmiş’e hitaben) *Malım sana kaldı, bana ancak yük oldu; huzur içinde yemekte devam et, güle güle kullan.(1286)*”³⁵⁶ Miras Hukuku bağlamında ataerkil bir aile yapısına sahip olan Ortaçağ Türk-İslam Devletleri’ndeki miras anlayışının Kutadgu Bilig’e de yansıdığı görülmektedir.

4.2. Siyâsetnâmelere Göre Gaznelilerde Hukuk Anlayışı

Gazneli Devleti hükümdarlarının adalete verdiği önemden bahsetmeden, Gazneli Devleti’nin Adli Teşkilatı hakkında kısaca bilgi vermemiz hem bu devlet içerisindeki Adalet mekanizmasının nasıl işlediği hakkında bilgi edinmemizi hem de devletin başında bulunmaları dolayısıyla Gazneli hükümdarlarının adalete yaklaşımlarını daha iyi kavrayabilmemizi sağlayacaktır.

Tüm Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Gazneliler Devleti’nde de adalet mekanizması şer’î ve örfî olmak üzere iki esasa dayanmakta, şer’î kanunları (evlenme, boşanma, miras vs.) kadılar yürütmekte ve onlara sultan dahi müdahale edememekteydi.³⁵⁷ Şer’î mahkemelerin işleyiş şekli ve mahkeme heyetinin kimlerden oluştuğu ve kadının fonksiyonu hakkında; “Beyhaki tarihinde Vezir Hasanek’in yargılanması sebebiyle nakledilen olaydan anlaşıldığı kadarı ile bu mahkemelere vezir, dîvân sahipleri, hâce ünvanına sahip kişiler, ayan, kadılar, eşraf, ulema, fukeha, muaddil ve müzekkiler iştirak ederdi.”³⁵⁸

Beyhaki tarihine göre Kadıların devletten maaş aldıkları ve hatta bu maaşların bazen oldukça yüksek meblağlara ulaştığı da anlaşılmaktadır. Her ne kadar yargı yetkisini ellerinde bulundursalar da dokunulmaz oldukları da söylenemezdi.³⁵⁹ Onlarda bir suç işlediklerinde ya da görevlerini suiistimal ettiklerinde çoğu zaman konuyu bizzat sultan takip etmekte ve en ağır cezaya çarptırılarak görevlerinden uzaklaştırılmaktaydılar.³⁶⁰

Adli sistemin diğer önemli unsuru olan Örfî hukuk ise Dîvân-ı Mezalîm veya mezalîm meclislerinde icra edilirdi. Mezalîm meclisleri haftada iki kez toplanır ve bizzat

³⁵⁵ Yusuf Has Hâcib, 1998, 94.

³⁵⁶ Yusuf Has Hâcib, 1998, 102.

³⁵⁷ Merçil, E .(2012). *Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Kültür, Teşkilat)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Bilge Kültür ve Sanat Yayınları, 191-192.

³⁵⁸ Nuhuğlu, G. (1995). *Beyhaki Tarihi’ne Göre Gazneliler’de Devlet Teşkilatı ve Kültür*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 355-356.

³⁵⁹ Merçil, 2012, 192.

³⁶⁰ Nuhuğlu, 1995, 357.

sultan tarafından yürütülürdü. Sultan seferde olduğu dönemlerde bu görevini vekil olarak tayin ettiği bir şehzadesi vasıtasıyla devam ettirirdi.³⁶¹ Ayrıca sultanın yalnızca bu mezalîm meclislerinde değil meclis dışında da şikâyetleri dinlediği ve suçluların cezalandırılmasını sağladığı bilinmektedir. Bu mecliste kim olduğuna bakılmaksızın herkes aynı şekilde muamele görmekteydi. Pendnâmeâme’de Sebüktegin’in “*Kendi dîvân-ı mezalîminde otur ve bu işte ihtiyatlı bulun. Çünkü zulüm yapmış olan çok kimse vardır ve senin huzurunda öyle görünürler ki, ondan daha mazlumu yoktur. Elbette yanıp yakılmaları derinliğine incele ki, bir yanlışlık olmasın, yoksa kıyamette suçlu olursun*”³⁶² sözleri Gazneli sultanlarının muhakemeye verdikleri önemi göstermektedir. Bu hükümdarların ağızlarından çıkan en ufak bir telaffuz dahi çoğu zaman bir kanun olarak telakki edilmiş ve uygulanmıştır. Bunun örnekleri Gazneli Devleti için de mevcuttur. Nitekim Puşan Kamil ve zaimi Muzaffer Tahir’in böyle bir sözle öldürüldüğünü Beyhaki Tarihi’nden öğrenmekteyiz.³⁶³ Ancak onlar bu kararları keyfi olarak değil şer’î ve örf’î kurallara riayet ederek vermişlerdir. Ayrıca İslamiyet öncesi Türk geleneğindeki töre anlayışının bir yansıması olarak hükümdarların da çoğu zaman hukuki kurallara tabi olduklarını da inkâr etmek mümkün değildir.

Kanun, hukuk, adalet, eşitlik, hak gibi kavramlar her dönemin tartışılan değerleri olmuştur. Çünkü tarih boyunca herkesin hak ve hukuku kendi menfaatinin zedelendiği yerde farklılaşmış, bu nedenle de çoğu zaman bu kavramlar gücü elinde bulunduranlar tarafından görmezden gelinmiştir. Ancak İslamiyet öncesi Türk geleneklerinde bulunan töret anlayışı ile İslamiyet’i kabul eden Türk devletleri törenin üstünlüğü geleneğini İslamiyet’ten sonra da yoğurdukları kültür çevreleri içerisinde devam ettirmeye çalışmışlar ve adil hükümler vermeye oldukça önem vermişlerdir. Nitekim İslam dininin de bu anlayışa uygun olması bu geleneğin yaşanmasında oldukça etkili olmuştur. Alptegin tarafından kurulan Gazneliler Devleti³⁶⁴ de bu anlayış içerisinde hareket eden devletlerden biridir. İslamiyet’in Türkler arasında yeni yeni benimsenmeye başladığı uyumsama döneminde kurulan devletlerden biri olan Gazneliler hem İslamiyet öncesi Türk geleneğini hem İslam geleneğini hem de buldukları coğrafya sebebiyle İran geleneğini bünyelerinde taşımışlardır.³⁶⁵ Bu nedenle Gazneli Devleti oldukça renkli bir yapı arz etmiştir. Onların bu renkli yapıları adalet teşkilatında da hissedilmektedir. Bir yandan

³⁶¹ Merçil, 2007, 102-103.

³⁶² Şebankareî, 1975, 230.

³⁶³ Nuhoğlu, 1995, 48.

³⁶⁴ Merçil, 1987, 2.

³⁶⁵ Merçil, 2006, 49-50.

hükümdar üzerinde hiçbir güç bulunmazken bir yandan da İslam ve Türk geleneği ile onlar kendilerini adaleti sağlamakla sorumlu kişi ve tebaanın hizmetkârı olarak görmüşlerdir. Özellikle en parlak dönemleri olan Gazneli Mahmud döneminde adalete ayrı bir önem verildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır.

4.2.1. Gaznelilerde Anayasal Anlayış ve Hukukun Üstünlüğü

Türk tarihinde önemli bir yer teşkil eden devletlerden biri de Gazneliler Devleti'dir. Hindistan gibi büyük bir coğrafyada hâkimiyet kurabilen bu devlet asırlar sonrasına dahi izler bırakmış, bahsettiğimiz coğrafyanın İslamlaşmasında ve günümüzdeki sosyal yapısını kazanmasında oldukça önemli bir rol oynamıştır.³⁶⁶ Bahsi geçen devletin en önemli hükümdarı olan Sultan Mahmud ile diğer Gazneli hükümdarları kaynaklarda oldukça fazla zikredilen adaletli ve faziletli karakterleriyle tam bir Ortaçağ Türk-İslam hükümdar profilini bizlere resmetmektedirler. Siyasetname geleneğini devam ettiren Türk devletlerinden biri de Gazneliler olmuştur. Ülke nizamını korumak ve ülke yönetimini belirli kurallar çerçevesinde idame ettirebilmek için Gazneli hükümdarlarından Sebüktegin'in oğluna nasihatler verdiği Pendnâmesi adeta onların hukuk anlayışlarını ortaya koymak bağlamında bir anayasa metni gibi karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca her ne kadar Gazneli devlet adamlarından olmasa da Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetname'si de onların uyguladıkları hukuksal nizam hakkında bizleri aydınlatmaktadır.

Sultan Mahmud döneminde ilim adamlarına bir hayli önem verilmesi onun döneminde birçok ilmi eserin meydana getirilmesini sağlamış, bu durum da onun hakkında oldukça fazla malumat edinmemize olanak sağlamıştır. Bu malumatların bize aktardığı en önemli bilgilerden biri de; onun ve haleflerinin adalet kavramına oldukça önem verdikleri, bu kavramın ülkelerinde yerleşmesi için büyük bir çaba sarfettikleridir. Bu bağlamda siyâsetnâme geleneğinin öncülerinden olan Firdevsi'nin Şehnamesi'nin giriş kısmında Sultan Mahmud ile ilgili şu bilgileri verdiği görülmektedir;

*“Bu padişah yeryüzünü adaletle düzenledikten sonradır ki, saltanat tacını başına giydi.”*³⁶⁷

*“Din ve adalet hususunda kendisine yol gösteren temiz yürekli bir vezir, önünde ve ayakta duruyordu.”*³⁶⁸

³⁶⁶ Durak, N. (1999). *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*. Yayımlanmış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 9-10.

³⁶⁷ Firdevsi, 1994, 20.

*“Cihana hâkim olan Sultan Mahmud’un, bu büyük padişahın adaleti sayesinde kurtla koyun bir yerden su içmekte.”*³⁶⁹

*“İran, bütün güzelliğini onun adaletine borçludur. Her yerde insanlar onu saygı ile anarlar.”*³⁷⁰

*“Kötülerin başı gazaplandığı zaman, gözüne para kadar değersiz görünür.”*³⁷¹

*“Ne tacı ve hazineleri için kurumlanır, ne de savaştan ve katlandığı zahmetlerden ruhu kararır.”*³⁷²

Firdevsi'nin beyitleri onun adaletli bir hükümdar olmak için uğraş verdiğini, sadece kendisinin değil devlet ricaline aldığı kişilerde de adaletli olma sıfatını aradığını, halka karşı görevlerini yerine getirirken kendisini bir lütfeden değil bir hizmetkâr olarak addettiğini ortaya koymaktadır. Firdevsi, Şehnamesi'nin bu bölümünü Sultan Mahmud'a övgü kısmı olarak tahsis etmiştir. Beyitlerden de anlaşıldığı üzere burada Sultan Mahmud'un kendisinin adil bir hükümdar olması ile birlikte etrafındaki vezir ve devlet adamlarının da adaletle hükmettiklerinden bahsedilmiştir. Sultan Mahmud sayesinde güçlü ile güçsüzün aynı yerde yaşayabildiği, onun adaleti sayesinde İran'ın o günkü güzelliklerine kavuştuğu övgüsünde bulunulmuştur. Ayrıca beyitler ortaya koyuyor ki; o suçluların cezalandırılmasında da oldukça kararlı olmuş ve tebaasına karşı her zaman eşit şekilde muamele ederek mazlum ile zalim arasındaki hak alış verişinde kendisini bizzat sorumlu hissetmiştir. Tabi ki Firdevsi eserini takdim ettiği bu hükümdarı övmekle yükümlü olmuştur. Ancak bu sözlerin beyhude yere dile getirildiğini söylemek de anlamsız olacaktır. Çünkü birçok kaynak adeta aynı ağızdan çıkmışçasına onun adalet karşısındaki tavrı hakkında bizlere aynı malumatları aktarmaktadır. Bu çalışmada da ortaya konmaya çalışılan; bu malumat ve rivayetlerin doğru olup olmadığını yargılamaktan çok Gazneli hükümdarları merkezli olmak üzere Ortaçağ Türk-İslam hükümdarlarının kanun üstünlüğü karşısındaki anlayışlarını belirlemeye çalışmaktır.

Gazneli sultanlarının adaleti sağlama görevlerinden, Sebüktegin'in oğullarına devlet yönetiminde nasıl hareket etmeleri gerektiği ile ilgili öğütler verdiği, Pendnâme'nde de bahsedilmektedir. Bu eser bizim Gaznelilerin adalet ve hukuk

³⁶⁸ Firdevsi, 1994, 21.

³⁶⁹ Firdevsi, 1994, 21.

³⁷⁰ Firdevsi, 1994, 22.

³⁷¹ Firdevsi, 1994, 22.

³⁷² Firdevsi, 1994, 22.

anlayışı hakkında bilgi edinebilmemizi sağlayan belki de elimizdeki en önemli kaynaklardan biridir. Sultan Mahmud'un icraatlerine baktığımızda da onun babasının Pendnâmeâmesinde verdiği tavsiyelere uygun bir hayat sürerek adil bir hükümdar karakteri ortaya koymaya çalıştığını görmekteyiz. Sebüktegin bu öğütlerinden birinde oğullarına şöyle seslenmektedir;

*“...Seni hükümdarlıktan bıktırmaya kasteden kimselerle, halkın malına el uzatanların kökünü kurut, onları öldür ve malı tekrar sahibine ulaştır. Geri kalan günahkârları, günahlarına göre cezalandır. Afv, her şeyin üstündedir ve Allah'ın sıfatlarındanır...”*³⁷³ Sebüktegin'in oğullarına ithafen söylediği bu sözler aslında Gazneli Mahmud'un adaleti sağlama konusundaki anlayışını ve Gazneliler Devleti'nin adalet geleneğini göstermesi bağlamında oldukça önemlidir.

Gazneli sultanlarının bahsedilen anlayışına ve Sultan Mahmud'un adaletine örnek olarak gösterilebilecek belki de en çok bilinen hikâye Nizâmü'l-Mülk'ün Siyâsetnâme'sinde de yer alan oğlu Mesud ile ilgili rivayettir. Rivayete göre;

“Bir tüccar, Sultan Mahmud'un zulme uğrayanlara adalet dağıttığı yer (Mezalim-gâh)e geldi; sultanın oğlu Mesud'dan şikâyet etti ve yakındı. "Ey efendimiz, tüccar bir adamım. Bir müddettir burada kalmışım; istiyorum ki, kendi şehrim döneyim; dönemiyorum; zira senin oğlun Mesud, benden 60.000 dinarlık eşya ve kumaş satın almıştır. Bu eşyanın parasını bana vermiyor. Emir Mesud'u benimle birlikte kadiya göndermeni isterim" dedi. Bu duruma çok sinirlenen Sultan Mahmud oğlu Mesud'a sert bir haber gönderdi ve hemen kadının huzuruna çıkması gerektiğini söyledi. Mesud hazinesinde bu parayı karşılayacak kadar bir meblağın olmadığını görünce 20.000 dinarını ödeyip kalanını üç gün içinde ödeyebileceğini elçiyle Sultana bildirdi. Ancak Sultan Mahmud oğluna “ya paranın kalanını tamamen öde ya da Yargı Meclisi'ne çıkmaya hazır ol. Sen bu parayı ödemediğin müddetçe benim yüzümü bir daha göremezsin” diyerek onu tüccarın hakkını ödemeye mecbur bıraktı. Mesud adamlar göndererek her yerden borç istedi ve aynı gün ikinci namazına kadar tüccarın borcunu ödedi.”³⁷⁴

Gazneli Mahmud'un burada aktarılan davranışı her ne pahasına olursa olsun adaleti sağlamaya yöneliktir. Bir hükümdar olarak o bu rivayete göre hukuk ve adaletin karşısında kendi öz evladını dahi haksız olduğunda cezalandırabilmiş ve adaleti yerine getirmek için çaba sarf etmiştir. Rivayette de aktarıldığı gibi Sultan Mahmud hak ve hukuka oğlunu yargılayacak kadar önem vermiştir. Hikâyeyi bir tarafa bırakarak Nizâmü'l-Mülk'ün burada vermeye çalıştığı mesajı ele alırsak o kanun ve adalet karşısında hiç kimsenin bir

³⁷³ Şebankareî, 1975, 231.

³⁷⁴ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 156-157.

ayrıcalığı olmadığını oğlunun yargılanmasını sağlayan Sultan Mahmud örneği ile aktarmaktadır.

Daha önce de vurguladığımız gibi Ortaçağ Türk-İslam hükümdarları bir gelenek olarak her hafta Dîvân-ı Mezalîm'e çıkmakta ve adaleti bizzat kendileri sağlamaya çalışmakta idiler. Gazneliler Devleti'nde de hükümdarlar bu geleneği devam ettirmeye çalışmışlardır. Bu durum her ne kadar hükümdarı yargının üzerinde gibi gösterse de dönemin şartlarında düşünüldüğünde bizzat hükümdarların adaleti sağlama görevini üstlenmeleri aslında kanun üstünlüğünü sağlama hususunda en yetkili kişinin işi eline almasından başka bir şey olmamalıdır. Bu hususla ilgili Siyâsetnâme'deki Gazneli Mahmud ile ilgili bir diğer hikâyede şunlar aktarılmıştır;

“Sultan Mahmud Irak'ı aldığı zaman birkaç eşkıya Ribat-ı Deyr Keçin'de bir kadıncağızın koyunlarını çaldılar. Kadın bu eşkıyaları Sultan Mahmud'a şikâyet için huzuruna çıkınca Mahmud ona eşkıyaların bulunduğu yerin uzak olduğunu ve o toprakların mülkünün dışında olduğunu söyleyince kadın ona “Şu halde, raiyyeti koruyamadığına göre, niçin kethüdalığı yaparsın? Ve ne biçin çobansın ki, koyunları kurttan koruyamazsın? Şimdi ha benim zayıflığım, ha senin kabiliyetsizliğin” dedi. Bunun üzerine Sultan Mahmud kadının zayıyatını ödedi. Ayrıca yine Sultan Mahmud'un Kirman valisi Ebu İlyas'a yazdığı mektupta Irak'a yaptığı sefer ile ilgili söyledikleri Sultan Mahmud'un zulme ve adaletsizliğe karşı aldığı tavrı göstermektedir. Nitekim o bu mektubunda Irak'a gelmesinin sebebinin bu topraklarda meydana gelen zulümler ve haksızlıklar olduğunu söylemektedir.³⁷⁵

Gazneli toprakları içerisinde hem yöneten hem de tebaanın adalet karşısında eşit muamele gördüğüne dair Nizâmü'l-Mülk Siyâsetnâmesinde Nişapur amilinin yargılanması ile ilgili oldukça ilgi çekici bir hikâyeye nakletmektedir;

“Derler ki bir kadın şikâyet için Nişapur'dan Gazneyn'e gitti. Sultan Mahmud'un huzurunda, Nişapur amili benden tarla almış ve kendi tasarrufuna geçirmiştir” diye şikâyet etti. “Bu kadının tarlasını geri ver” diye kendisine bir emirname verdiler. Amirin tarlaya bir senedi vardı; “bu benim tarlamdır, durumu dergâha arz edeyim” dedi. Bu kadın tekrar Gazneyn'e gitti ve şikâyet etti. Has gulam göndererek, o amili Nişapur'dan Gazneyn'e getirdiler ve kendisine 1000 sopa cezası verdiler. Amil bu sopa cezasını 20.000 dinar-i Nişapurilik bir para ile geri satın almak istedi; sattılar; “bu tarla kendi mülkün idi ve buna dair şer'i senetlerin vardı. Niçin padişahın hüküm ve fermanını yerine getirmedi; ondan sonra dergâha senetleri göndermedi de neticede padişahın tedibine uğradın” dediler.”³⁷⁶

Siyâsetnâme'de yer alan bu hikâyeye ortaya koymaktadır ki gazneli hukuk anlayışı, reayadan bir kadının sultan huzurunda, valilik makamında olan bir kimseden şikâyetçi

³⁷⁵ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 46-47.

³⁷⁶ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 52.

olabileceği kadar adil ve ulaşılabilir. Adalet bir hükümdar için sadece yargı dîvânında adil kararlar vermek değildir tabi ki. O halkından vergi toplarken ve halkına hakkı olanı verirken de adil olmalıdır. Bu Türk-İslam devletlerinin en önemli geleneklerinden biridir. Bu geleneği de zikreden Sebüktegin eserinde şunları dile getirmiştir; “*Şu halde senin en mühim işin, iyi yoldan mal toplamaktır. Ben sana “halkın malını al veya müsadere et” demiyorum. Zulm ve haksızlıkla bir mal alır ve hazineye koyarsan dünya ve ahiret düşmanı sen olursun. “Halkın vermesi gereken ve hükümdarın hakkı olan malı verdiklerinde alma” da demiyorum. Dîvânın hakkı olduğunu bildiğin malı gönül hoşluğu ile almalı ve hazineye koymalısın.*”³⁷⁷ Pendnâme’deki bu öğütlerden de anlaşılabilir ki başta Sultan Mahmud olmak üzere Gazneli hükümdarları kendilerini istedikleri her şeyi yapma kudretine sahip bir zorba değil, halka karşı sorumlulukları olan, tebaayı kendilerinin bir malı olarak görmekten ziyade kendilerini onların bir hizmetkârı addeden bir anlayışa sahiptirler. Eğer tüm yetkiyi elinde bulundurduğunu düşünen bir anlayış olsaydı Sebüktegin oğullarına halkın malını müsadere etme konusunda bahsi geçen öğüdü vermemiş olurdu.

Mal toplama konusunda olduğu gibi malı ve makamı dağıtma konusunda da Pendnâme’de adil davranılması hususunda öğütler verilmektedir. Bir ıktanın sırf hatır için ehil olmayan ve hak etmeyen birine verilmemesi gerektiğini belirten Sebüktegin işi ve malı hak edene ve ehil olan kişilere verilmesinin önemine dikkat çekmektedir.³⁷⁸ Nitekim bir gün oldukça yaşlanan ve hastalığı ağırlaşan Sultan Mahmud, sahip olduğu bütün hazinenin bahçeye çıkarılmasını istemiş ve Gazne halkına şöyle seslenmiştir: “*Bu hazineleri canımı ortaya koyarak aldım ve oğullarıma miras bırakırım ki sizi korusun. Siz de onlara öğüt verin aralarında nifaka düşmesinler ve düşmanlara da fırsat vermeyin ki memleketi hüsrana götürsün*”³⁷⁹ Sultan Mahmud burada kendisini halkın üzerinde bir otorite olarak görmekten çok yine onlara hizmet etmek şiarını düstur edinmiş bir hükümdar olarak karşımıza çıkmakta ve oğullarının da bu görevi devam ettireceği anlayışını benimsemektedir. Onun halkına bakış tarzını vezir Şemsü’l Küfat Ahmed b. Hasan ile arasında geçen şu konuşma da göstermektedir: Sultan Mahmud yüzünün güzel olmamasından dolayı halkının onu sevmeyeceğinden korktuğunu söylemesi üzerine veziri ona altını düşman bilmesini ve halkına bol ihsanlarda bulunmasını tavsiye etmiş ve

³⁷⁷ Şebankareî, 1975, 229.

³⁷⁸ Şebankareî, 1975, 230.

³⁷⁹ Mujiburahman Timur.(2012). *Gazneli Devletinden Babürler Devletine Kadar Bölgede Kurulan Hanedanlıklar(1206-1526)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 35-36.

böylece halkının ona bağlanıp sağdık kalacağını söylemiştir.³⁸⁰ Halkının sevgisine son derece önem veren bir hükümdar olarak o sahip olduğu varlığı da gayet şeffaf bir şekilde halkın gözleri önünde sergilemekte ve adalet anlayışını bu şeffaflık ile bir kez daha ortaya koymaktadır.

Bugün de dâhil olmak üzere bir devlet içerisinde kanun üstünlüğünün sağlanması mevzusunda en önemli husus, devlet adamlarının veya nüfuzlu kişilerin yargılandıkları durumlarda adil bir hüküm verilmesi konusu olmuştur. Türk-İslam devletlerinde özellikle böyle durumlarda devlet adamlarının hatta hükümdarların dahi aleyhine kararların alındığı birçok rivayet bulunmaktadır. Sultan Mahmud'un oğlu Mesud ile ilgili hikâye daha önce aktarılmıştı. Buna benzer bir hikâye yine Nizâmü'l-Mülk'ün Siyâsetnâmesi'nde Sultan Mahmud'un has adamlarından sipah salar Ali Nuş-Tegin ile ilgilidir;

“Sultan Mahmud geceleri has adamları ve nedimleri ile şarap içermiş. Bir gece yine böyle bir eğlence tertibi sırasında sipah salar Ali Nuş-Tegin içkiyi biraz fazla kaçırınca başı dönmüş ve uykusuzluğun da verdiği tesir ile bitkin düşmüş. Bundan dolayı Sultan Mahmud'tan evine gitmek için izin isteyince Sultan ona “Sarhoş durumda güpegündüz gitmek doğru değildir; gece oluncaya kadar burada dinlen. Eğer muhtesip seni bu durumda pazarda görürse, yakalar, sana dayak atar, yüzünü dökülür. Benim de kalbimi hasta eder (üzülürüm) ” demiştir. Ancak o gitmekte ısrar edince Sultan da izin vermiş ve muhtesip de kazara Pazar yerinde Ali Nuş-Tegin'i böyle sarhoş bir halde görünce onu yere yıktırıp 40 kamçı vurdurmuştur. Askerleri ne kadar feryad etseler dahi muhtesibe karşı gelmeye cesaret edememişlerdir. Ertesi gün sultanın huzuruna çıkan Ali Nuş-Tegin'e Sultan Mahmud'un muhtesipten nasıl kurtulduğunu sorması üzerine o sırtını açarak yara izlerini göstermiş, Sultan Mahmud da gülerek ona “şimdi bir daha sarhoş olarak pazara gitmemeye ve şarap içtiğin evden dışarı çıkmamaya tövbe et” demiştir.”³⁸¹

Bir kadının Nişapur Amilini Sultan Mahmud'a şikâyet etmesi üzerine de böyle bir durum yaşanmış ve Amil 1000 sopa cezasına çarptırılmıştı. Daha sonra bu ceza 20. 000 dinar-ı Nişapuri'lik bir para ile geri satın alınmıştı.³⁸² Bu iki hikâyeden anlaşılacağı üzere devlet adamları ile Sultanın has adamları dahi adalet karşısında herhangi bir ayrıcalık görmemiş ve hukuki müeyyide her koşulda uygulanabilmiştir. Ayrıca görülüyor ki bu kararlara Sultan Mahmud'un da sonradan herhangi bir müdahalesi söz konusu olmamıştır.

“Kadı”nın görevlerinden daha önce “Gazneli Adalet Teşkilatı” adlı bölümde bahsedilmişti. O hükümdardan sonra adaleti sağlamakla görevli yegâne kişiydi. Ancak onlar da bir taraftan verdikleri kararlarda hiçbir kişi ve kuruma bağlanmazlarken bir

³⁸⁰ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 34.

³⁸¹ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 32.

³⁸² Nizâmü'l-Mülk, 2013, 52.

taraftan da eşitliği sağlayamadıkları durumlarda yargılanabilmekteydiler. Adalet çemberini sağlayabilmek için hükümdar bir kontrol mekanizması olarak kadıları da denetleyebiliyor ve gerekirse onların dahi yargılanmasını sağlayabiliyordu. Halkın, zulme uğradığı ve kadı karşısında istediğini alamadığı durumlarda bizzat hükümdara adeta bir üst mahkeme gibi müracaat edebilmeleri Türk-İslam devletlerindeki hukuk üstünlüğü kavramının varlığına delildir. Adaletiyle ün salan Sultan Mahmud ile ilgili yine Siyâsetnâme’de yer alan bir rivayette bu duruma örnek bir olay bulunmaktadır;

“Şehrin kadısına 2000 kırmızı altın dinar emanet edip seyahate çıkan bir adam çıktığı seyahatte eşkıyalar tarafından gasp edilince geri dönüp emanet bıraktığı paraları kadıdan almış, ancak eve geldiğinde altınları koyduğu kesenin içinde verdiği altın yerine bakır paralar olduğunu görmüştür. Ancak verdiği kesenin de mührünün açılmamış olması sebebiyle adamdan da şikâyetçi olamamış ve durumu Sultan Mahmud’a bildirmiştir. Duruma oldukça üzülen Sultan Mahmud bir gün yattığı yatağın çarşafından bir parça kestikten sonra sarayından çıkıp üç gün için bir ava çıkmıştır. Çarşafın yırtık olduğunu gören oda hizmetlisi Hass Ferraş korkuyla çarşafı alıp başka bir ferraşın tavsiye ettiği bir terziye götürmüş ve terzi çarşafı adeta hiç yırtılmamış gibi yeniden eski haline getirmiştir. Avdan dönen Sultan Mahmud çarşafın eski halinde olduğunu görünce Hass Ferraş’ı çağırmış ve çarşafı kimin diktiğini sormuş ancak Ferraş korkusundan çarşafı diktirdiğini inkâr etmek zorunda kalmıştır. Sultan’ın ısrarları ve onu cezalandırmayacağını söylemesiyle de diktirdiğini kabul etmiştir. Bunun üzerine terziyi huzuruna çağıran Sultan Mahmud parasını kadıya kaptıran adamdan aldığı keseyi terziye göstererek onu dikip dikmediğini sormuş ve olumlu yanıt alınca da kadının altın paraları aldığını anlamıştır. Kadıyı huzuruna çağırdıktan sonra Mezalîm Dîvânında yargılatan Sultan Mahmud onun dergâhın südürmesinden baş aşağı asılmasını kararını vermiştir. Ancak kadının 50.000 dinar altın vermesi üzerine bu cezası kaldırılmış ve kadılıktan azledilmiştir.”³⁸³

Nizâmü’l-Mülk’ün aktardığı bu hikâye Ortaçağ Türk-İslam Devletleri’nin adalete bakışını yansıtan bir diğer hikâye olması açısından oldukça önemlidir. Çünkü hikâyede yargılanan kişi yargının başında olan kadıdır. Bu demektir ki Türk-İslam devletlerinde adalet çemberindeki kontrol mekanizmasının önemi anlaşılmış ve adaleti sağlamakla yükümlü olan kişilere de yargı yolu açık tutulmuştur.

4.2.2. Gaznelilerde Ceza Hukuku ve Toplumsal Hayatın Düzenlenmesi

Ortaçağ Türk-İslam devletlerinin hukuk anlayışlarında suç işleyenlerin derhal cezalandırılarak mazlumun hakkının verilmesine ivedilikle önem verdikleri görülmektedir. Gazneliler devleti de Ceza Hukuku bağlamında Türk devlet geleneğini yansıtan önemli devletlerden biridir. Siyâsetnâmeler bizlere yine bu alanla ilgili olarak Gazneliler hakkında

³⁸³ Nizâmü’l-Mülk, 2013, 60-63.

önemli bilgiler vermektedir. Bu kaynaklardan anlaşıldığı üzere Gazneliler Devleti hem huzur ve esenliği hem de adaletin inşasını sağlamak için suçluların cezasız kalmamasına dikkat etmişler ve başta kisas olmak üzere, ölüm cezası, hapis cezası, para cezası, sopa cezası ve sürgün etme gibi birçok müeyyide uygulamıştır.

Gazneliler hakkında bilgi edindiğimiz Nizâmü'l-Mülk'ün Siyâsetnâmesi, hükümdarın adaleti bizzat dağıtması ve cezanın zulmedenler üzerindeki etkisi ile ilgili olarak Şu hikâyeyi Nakletmektedir;

“Padişah için haftada iki gün Mezalim’e oturmaktan, haklıyı haksızdan ayırmaktan, adalet dağıtmaktan raiyyetin sözünü vasıtasız kendi kulağı ile işitmekten başka çare yoktur. Onların daha mühim olan birkaç dilekçeyi arz etmeleri, hükümdarın da dilekçelerin her biri hakkında bir yazılı emir (misal) vermesi gerekir. Zira cihan hâkiminin zulme uğrayanlar ve adalet isteyenleri haftada iki gün huzuruna davet ettiği ve sözlerini dinlediği haberi memlekette yayılınca, bütün zalimler korkarlar, ellerini çekerler (kısa tutarlar), hiç kimse cezalandırılma korkusu ile zulüm ve yağmaya cesaret edemez.”³⁸⁴

Nizâmü'l-Mülk'ün bahsettiği bu anlayışın Gazneli sultanları tarafından benimsendiği ve uygulandığı görülmektedir. Nitekim Siyâsetnâme'de koyunları çalınan kadının bizzat Sultan Mahmut'un huzuruna çıktığı ve koyunlarının hırsızlarının bulunamaması karşılığında alması gereken parayı bizzat Sultan Mahmud'tan tahsil ettiği aktarılmaktadır.³⁸⁵ Burada Sultan Mahmud'un hırsızları bulamamasına karşılık ödenmesi gereken para cezasını kendisinin üstlendiği görülmektedir. Yine Nizâmü'l-Mülk'ün on birinci fasılda Nişapur amilinin bir kadının tarlasını kendi tasarrufuna geçirdiği iddiasıyla mezalim dîvânında yargılandığı olayla ilgili olarak kendisine önce 1000 sopa cezası verilmiş ancak daha sonra bu ceza 20.000 dinar-i Nişapurilik bir para cezasına çevrilmiştir.³⁸⁶ Buradan üst düzey bir devlet görevlisinin yargılanabilmesi ile birlikte ceza hukuku açısından verilen cezaların para cezasına da çevrilebildiği anlaşılmaktadır.

Pendnâmeâme'de Sebüktegin oğlu Mahmud'a uygulaması gereken cezalar konusunda da öğütlerde bulunmuştur; “*Nezaret ve hapishane onlara kifayet ettiği müddetçe kılıç kullanmamalısın. Eğer hapis etmenin onlara bir fayda sağlamadığını anlarsan o vakit mazur olursun.*”³⁸⁷ “*Kılıç gerekli olduğu yerde kırbaça iş buyurma, kırbaçın gerektiği yerde kılıç vurma.*”³⁸⁸ Sebüktegin bu öğüdüyle adeta günümüz hukuk

³⁸⁴ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 10.

³⁸⁵ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 46.

³⁸⁶ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 51-52.

³⁸⁷ Şebankareî, 1975, 232.

³⁸⁸ Şebankareî, 1975, 229.

sisteminin “orantılılık ilkesi”³⁸⁹ ni dile getirmiştir. Gaznelilerin ceza anlayışı Sebüktegin’e göre, suç hangi cezayı gerektiriyorsa o şekilde müeyyide uygulanmalıdır. Hatta ceza gerektirmeden hata telafi edilecekse uyarı yeterli, yeterli değilse suçun karşılığı fiziki yaptırım ise yaptırım uygulanmalı, ceza ölümü gerektirecek kadar ağır bir suç ise de daha hafif bir ceza verilerek adaletsizlik yaratılmamalı gerekli olan ceza uygulanmalıdır. Gerekli olan müeyyide uygulanmadığı takdirde toplumun mekanizması bozulacak adaletsizlik ortaya çıkacak ve toplum düzeni bozulmaya başlayacaktır. Gazneliler devlete karşı işlenen suçlarda ise oldukça sert olmuşlar ve bu suçlarda asla müsamaha göstermemişlerdir. Onlar suçların en büyüğü olarak devlete başkaldırma ve halkın malını haksız yere gasp etme olarak görmüşlerdir. Bu konuda yine Sebüktegin Pendnâmeâmesinde; “*İki günahı asla affetmemelisin. Biri, senin hükümdarlığında gözü olan ve seni hükümdarlıktan biktırmaya kasd eden kimseler, senin oğlun dahi olsalar böylelerinin kökünü kurut. Diğeri halkın malına el uzatanlardır. Onları öldür ve malı tekrar sahibine ulaştır.*”³⁹⁰ Bunun dışındaki suçlarda ise Sebüktegin oğluna oldukça merhametli ve şefkatli olmasını tavsiye etmiştir; “*Geri kalan günahkârları günahlarına göre cezalandır. Afv her şeyin üstündedir ve Allah sıfatlarından bir sıfattır. Eğer bir suçluyu afv edersen Allah da sana bir iyilik bahşeder.*”³⁹¹ Bu cümleden de anlaşılacağı üzere Gaznelilerin Ceza Hukuku anlayışının temelinde hem şefkatli bir yaklaşım varken devlete ve kamu düzenine karşı suçlarda ise adeta bir demir balyoz gibi suçluların başına inen sert bir anlayış da uygulanmaktadır.

4.2.3. Gaznelilerde İdare Hukuku ve İdare Anlayışı

Yöneten-yönetilen ilişkisi, devletlerin varlıklarını devam ettirebilmeleri ve toplumun huzurunun sağlanabilmesi açısından oldukça önemli bir konudur. Bu nedenle Ortaçağ Türk İslam Devletleri devlet idaresinin işleyişine, hiyerarşiye, memuriyetlere ve liyakate, denetime oldukça itina göstermiştir. Bu bağlamda memuriyetlere alimler, devlet adamları arasındaki ast üst ilişkisi, bunların idaredeki faaliyetlerinin denetimi, hizmetlerini yaparken dikkat etmeleri gereken hususlar Siyâsetnâmelerde sıkça bahsedilen konular arasında yer almıştır.

Liyakat: İdare Hukukunda tüm kavramlardan önce bahsedilmesi gereken en önemli kavram belki de “*liyakat*” kavramıdır. Tüm Ortaçağ Türk İslam devletlerinde olduğu gibi Gazneliler devletinde de bu kavrama oldukça önem verilmiş ve devlet yöneticilerine

³⁸⁹ Yalvaç, 2012, 239.

³⁹⁰ Şebankareî, 1975, 231.

³⁹¹ Şebankareî, 1975, 231.

öğütler veren Siyâsetnâme türü eserlerde idarecilerin bir işe bir kişiyi memur edeceği zaman öncelikle bu kavrama dikkat etmesi gerektiği öğütlenmiştir. Pendnâme’de bu konu ile ilgili Sebüktegin;

“Bir işi layık olmayan bir kimseye buyurmamalısın. Çünkü insanların kabiliyetleri çeşitlidir. Şöyle ki, vezirlik kabiliyeti olan bir kimseye ferraşlık buyurursan ona zulm yapmış olursun ve eğer ferraşa da vezirlik verirsen yine zulm etmiş olursun. Herkesin kabiliyetini ölç, uygun olduğu işe tayin et ve işi de hüner ve istihkaka göre buyur. Söz gelişi birisi vezir oğlu olsa fakat onda vezir aklı dahi olmasa vezirlik verme. Bak, soylu kişi hünerli olduğu zaman ona daha öncelik tanı. Çünkü onlarda hem soy hem de hüner olur... Ancak hüneri kadar iş buyur. İdarecilerin yetiştirilmesini sağlam yap.”³⁹²

İdareci ve Reaya İlişkileri: Nizâmü’l-Mülk devlet işlerini yürüten kişilerle ilgili olarak; “Bir memuriyet verilen amillere, Yüce Allah’ın kullarına iyi davranmaları, aldıkları haraç ve öşrü lütuf ve nezaketle talep etmeleri, onlara mahsul elde edinceye kadar para istememeleri tavsiye edilmelidir. Zira amiller vaktinden önce isterlerse reaya sıkıntıya düşer; ele geçecek olan mahsulü mecburen yarı fiyatına satarlar, bu işten dolayı topraklarından olurlar, işsiz-güçsüz kalırlar. Keza, amillere raiyyetten bir kimse yoksul düşerse, öküz ve tohuma muhtaç olursa, ona borç vermelerini, yükünü hafifletmelerini tavsiye etsinler. Ta ki o yerinde kalsın, evini terk edip gitmesin, bütün bir ömür rahat etsin”³⁹³ tavsiyesinde bulunmaktadır. Burada Nizâmü’l-Mülk idareci sıfatını taşıyanların sahip olması gereken anlayışı açık bir şekilde ifade etmiştir. Bu anlayışa göre reayanın refah ve selameti herşeyden önce gelir bu nedenle de idareci sınıfın tebaayı sıkıntıya sokarak onları ağır vergiler altında ezen değil onların elini rahatlatan koruyucu ve kollayıcı bir anlayışa sahip olması gerekmektedir. Bu anlayış ile ilgili olarak yine Siyâsetnâme adlı eserde şu hikâye zikredilmektedir;

“Gazneyn şehrinde ekmekçiler git gide dükkânlarının kepenklerini kapadılar. Ekmek pahalılaştı. Yabancılar ve fakirler sıkıntıya düştüler; şikâyet için derhaga Sultan İbrahim’in huzuruna çıktılar ve ekmekçilerden yakındılar. Sultan bütün ekmekçileri huzurunda hazır etmelerini emretti ve niçin ekmek sıkıntısı çıkarmış olduklarını sordu. Ekmekçiler “bu şehre getirilen buğdayı, sizin has ekmekçileriniz (saray ekmekçileri) satın alıyorlar, ambar ediyorlar ve fermanın böyle olduğunu söylüyorlar, bir men yük satın almamıza bırakmıyorlar” dediler. Sultan has ekmekçileri getirmelerini ve filin ayakları altına atmalarını emretti. Sonra ölmüş olan onları fillerin hortumlarına bağladılar, şehirde dolaştırdılar ve ekmekçilerden dükkânlarını açmayan herkesin başına aynı şeyin geleceğini dellallar ile ilan ettiler. Ambarları açtılar

³⁹² Şebankareî, 1975, 231.

³⁹³ Nizâmü’l-Mülk, 2013, 16.

buğday dağıttılar. Ertesi gün akşam namazına kadar her bir dükkânda kimsenin satın almadığı ekmek yığınları kalmıştı.”³⁹⁴

Hikâyede ön plana çıkan cezanın ağırlığı veya haklılığından çok Sultan İbrahim’in hiyerarşik olarak gücü elinde bulunduranların astlarını ve reayayı ezmelerini önlemek için ne kadar sert tedbirler aldığını ortaya koymaktır. Sultan İbrahim, bir Ortaçağ Türk İslam hükümdarının örneği olarak idarenin düzenli ve adaletli bir şekilde işleminin devamını sağlama görevini üstlenmiştir.

Nizâmü’l-Mülk eserinin V. faslında bahsi geçen anlayışı destekleyen bilgiler vermektedir. Ona göre; *“reayanın şahsını, malını, oğlunu, emlak ve eşyasını emniyet altında tutacak kadar vergi (mal) almaları kötü olursa, ıktâ sahiplerine bunun için müsaade yoktur. Reaya padişahın dergahına gitmek ve kendi halini açıklamak isterse, onları bundan alıkoymasınlar. Her ıktâ sahibi bundan başka yaparsa, kendisinin ıktâsını elinden alsınlar. Onu azarlasınlar ki, mülk ve raiyyet hep sultanındır. Raiyyet ile karşılaşmanın ve padişahın işkence ve azabından emin olsun.”*³⁹⁵

Sebüktegin’de Pendnâmesinde devlet görevi yapanların halka zulmetmemeleri ve zulmedenlerin de ne şekilde cezalandırılması gerektiği hususunda oğluna nasihatlerde bulunmuştur. O oğlu Mahmud’a bu konu ile ilgili halktan zulüm ile mal alanlardan hesabını sorması ve o malı gerçek sahibine ulaştırması öğüdünü vermiştir. Sebüktegin bu nasihati ile aslında çağdaş hukuktaki disiplin cezalarının o günkü uygulanma şekliinden bahsetmektedir. Bu anlayışa göre de o oğluna devlet görevlilerini devamlı olarak denetlemesi gerektiğini, bu görevlerinde usulsüzlük yapanları derhal cezalandırarak elde ettikleri bu usulsüz geliri asla devlet işlerinde kullanmamasını, o malda kimin hakkı varsa ona geri verilmesini tavsiye etmiştir. Devlet görevlerinde idari ceza gerektiren suçlarda ise ılımlı davranması gerektiğini, ilk defa hata yapan bir devlet görevlisinin derhal görevinden alınmamasını ancak ikinci defa aynı hatayı yaptığında da kesin olarak azledilip bir daha eski görevine iade edilmemesi gerektiğini öğütlemiştir.³⁹⁶ Buradan anlaşılan şudur ki Gazneliler devlet idaresi konusunda oldukça olgunlaşmış bir teşkilat anlayışına sahiptirler. Nitekim hem devlet işlerinin zorluğu dolayısıyla memurların hata yapabilme olasılığına müsamaha göstermekle birlikte bu işlerin ehemmiyeti dolayısıyla da aynı hatayı tekrarlayan memurun azlını devletin işleyen çarklarının bozulmaması için gerekli görmektedir.

³⁹⁴ Nizâmü’l-Mülk, 2013, 32-33.

³⁹⁵ Nizâmü’l-Mülk, 2013, 23.

³⁹⁶ Şebankareî, 1975, 230.

Gaznelilerin idare anlayışını belki en güzel şekilde ifade eden Sultan Mahmud ile ilgili yine Siyâsetnâmede aktarılan şu hikâyeye oldukça manidardır;

“Şöyle derler, Sultan Mahmud güzel yüzlü ve yakışıklı değildi. Çekik yüzlü, kuru ciltli, uzun boylu, kalkık burunlu ve köse idi. Daima toprak yemesi sebebiyle kırmızı yüzlü idi. Babası Sebük Tegin bu dünyadan göçünce, o padişahlık tahtına oturdu... O bir gün sabah erken has odasında namaz seccadesinde oturmuş, namaz kılmış, önüne ayna ve tarak koymuş, ayetler okuyor ve dualar ediyordu ki, veziri Şemsü'l-Küfat Ahmed b. Hasan odanın kapısından içeri girdi ve saygı (hıdmet) gösterdi. Mahmud namaz surelerini okuyordu. Başı ile oturmasını işaret etti. Vezir, Mahmmud'un önüne oturdu. Mahmud duaları okumayı bitirince kaftanını giydi, külahını başına koydu ve çizmesini ayağına geçirdi. Aynayı yüzüne tuttu, kendi yüzünü gördü, gülümsedi. Ahmed B. Hasan'a “bu zamanda gönlümden ne geçtiğini biliyormusun?” dedi.

(Vezir) – “Efendimiz daha iyi bilir” dedi.

Mahmud) – “Yüzümün güzel olmamasından dolayı, halkımın beni sevmemesinden korkuyorum. Halk, padişah adetince, güzel yüzü sever” dedi.

(Ahmed b. Hasan) – “Ey efendimiz halkın seni sevmesi için bir iş yap, kadın, erkek (oğul), has adamlar ve kara halk hep seni canlarından daha fazla severler. Seni emrinle kendilerini suya ve ateşe atarlar” dedi.

(Mahmud) – “Ne yapayım?” diye sordu.

(Vezir) – “ Altunu düşman bil ki, cümle alem seni dost edinsin” dedi. Bu söz Mahmud'un hoşuna gitti. “Bu sözün altında bin fayda vardır” dedi. Sonra Mahmud o zamana ata ve ihsan elini açtı. Netice bütün cihan onu sevdi ve onun övücüsü oldu. Onun eliyle büyük işler ve fetihler gerçekleştirildi... Sonra bir gün Ahmed b. Hasan'a “Sen o sözü söylediğinden beri, ben altından el çektim; her iki dünya bana teslim oldu; elime geçti. Vakta ki, dinarı hor gördüm, iki cihanın azizi oldum” dedi. Ondan önce kimse sultan unvanını almadı. Allah O'na rahmet etsin. İslam ve küfür diyarında kendisini sultan diye çağırın ilk kimse Mahmud idi. Ondan sonra adet (sünnet) oldu. O, Allah'tan korkan, adil, uyanık, alim-sever, kuvvetli, fikir sahibi, temiz dinli ve gazi idi. İyi devir, adil bir padişahın olduğu devirdir. Adalet olunca civanmertlik de olur.”³⁹⁷

Bu hikâyeden anlaşılın odur ki devletin en üstündeki kişinin benimsemiş olduğu idare anlayışı halka karşı şefkatli, adaletli, mülkün mutlak sahibi olmaktan öte onu halkı için muhafaza eden bir koruyuculuk ve cömert bir hükümdarlık anlayışıdır. O her şeyden önce halkının kendisi hakkındaki düşüncesine dahi önem veren bir hizmetkârdır.

Yöneten-yönetici arasındaki anlayışın nasıl olması gerektiğinden başka Nizâmü'l-Mülk ve siyâsetnâme kaleme alan diğer devlet adamları, devlet içerisinde görev yapan birçok memuriyet ve makamdan da bahsetmektedir. Bu kaynaklar Gazneli Devleti

³⁹⁷ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 34.

içerisinde yer alan bu memuriyetler ve bunların taşıdığı ehemmiyet ile ilgili bizlere birçok bilgi ve hikâye nakletmektedir. Bu memuriyetlerden kaynaklarda ismi geçenlerin birkaçını burada zikretmek Gazneli Devleti'nin idari teşkilatlanmasını anlayabilmek bağlamında oldukça faydalı olacaktır.

Vezir: Hükümdardan sonra tüm Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Gazneliler Devletinde de en yetkili makam “vezirlik” olmuştur. Siyâsetnâmelerde de Gazneli Devletinde bu makamın varlığından sık sık bahsedilmiştir. Nizâmü'l-Mülk vezirlik kurumu ile ilgili şunlardan bahsetmektedir; “Padişah, (vezir ve mtamed adamlarının) devlet işlerini usulünce idare edip etmediklerini gizlice daima sormalıdır. Çünkü padişah ve memleketin iyiliği veya karışıklığa düşmesi onlara bağlıdır; vezir iyi ve parlak olduğu zaman, memleker mamur olur. Padişahın gönlü ferah olur. Vezir kötü olunca, memlekette karışıklıklar doğar ki, onun telafisi güç olur. Padişahın daima zihni karışır, üzülmür ve mustarib olur.”³⁹⁸ Nitekim yine Nizamü'l- Mülk Gazneli vezirlerinden Şemsü'l-Küfat Ahmed b. Hasan ile Sultan Mahmud arasında geçen birçok diyolağa yer vererek bu kurumun devlet içerisindeki yerini göstermiştir. Pendnâme'de ise yine bu makamın varlığından bahisle hükümdarın onun yapıp ettiklerinden haberdar olmasının önemi³⁹⁹ üzerinde durulduğu görülmektedir.

Kadı: Türk-İslam devletlerinde Örf'î hukukun uygulanmasını hükümdar gözetirken şer'î hukukun uygulanmasını kadılar üstlenmişlerdir. Siyâsetnâme de kadıların bu noktadaki görevlerinin önemini ortaya koymaktadır. Nizâmü'l-Mülk VI. fasılda bu mesleğin ehemmiyeti ile ilgili şu cümleleri sarfetmiştir;

“Memleket kadılarının iş durumlarını tek tek bilmeleri, onlardan her kim alîm, dindar ve kanaatkâr ise, gönlü hıyanete kaymaması için onlara her birine liyakatları ölçüsünde aylık vermeleri gerekir. Zira bu büyük, mühim ve nazik bir iştir. Çünkü onlar, Müslümanların kanlarını ve mallarına musallattırlar. İster cahillik, ister kasıtlı, isterse tabiatları icabı bir hüküm verip ve bir sicil düşünce, öteki hâkimlerin o kötü hükmü imza edip, padişaha bildirmesi, azletmesi ve cezalandırması lazımdır. Memurların kadıyı desteklemeleri, kadı sarayında itibarını gözetmeleri gerekir. Eğer bir kimse güçlük gösterir ve mahkemede hazır bulunmazsa, ne kadar haşmetli olursa olsun, sertlik ile ve zor kullanarak kadılık makamında hazır etsinler.”⁴⁰⁰

Kadı'lık görevinin Gazneli Devleti'ndeki yerini ortaya koyması bakımından Sultan Mahmud'un oğlu Mesud'u bir tüccarın borcunu ödememesi nedeniyle kadı huzuruna

³⁹⁸ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 17.

³⁹⁹ Şebankareî, 1975, 230.

⁴⁰⁰ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 29.

çıkardığı ve kadının da Mesud'un aleyhine karar verdiği olayı bir kez daha zikretmek oldukça faydalı olacaktır.

Nizâmü'l-Mülk kadılıkla ilgili olarak altıncı fasılda; muhakemeyi bizzat padişahın yapması gerektiği, Padişah bir Türk veya bir İranlı ve yahut da Arapça bilmeyen, Şeriat ahkâmını okumamış olan bir kimse olursa muhakkat onun işini ona niyabeten yürütmek için bir naibe ihtiyacının olduğu, zaten bütün kadıların padişahın naipleri olduğu, kadıları desteklemenin padişaha vacip olduğu, halifenin naipleri oldukları ve sembolünü taşıdıkları padişahların halifesi ve memuru oldukları için onlara saygı ve itibarın mükemmel olması gerektiğini önemle vurgulamıştır.

Asayiş ve Muhtesiplik: Gazneliler toplumsal düzene de oldukça önem vermişler ve toprakları içerisinde huzur ile asayişin varlığına, çarşı pazarlarda canlılığa oldukça dikkat etmişlerdir. Sebüktegin oğluna yolları emin tutmasını, çölde çalınan her malın onun hazinesinden götürüldüğünü söylemiştir. Hırsızları öldürüp malı sahibine ulaştırıncaya kadar da uyumaması gerektiğini tembihlemiştir.⁴⁰¹ Buradan Gaznelilerin toplumsal anlayışı hakkında şunu anlamaktayız ki; devletin ekonomik anlamda güçlü tutulması ve ülkede asayiş ortamının sağlanması arasında bir paralellik görmektedirler. Bunun için de ticareti canlı tutmak amacıyla bir taraftan esenlik ve güvenliği sağlamaya çalışırken bir taraftan da haksız rekabet ile kaliteyi kontrol etmek amacıyla da muhtesipler ile ekonomiyi denetim altına almaktadırlar.

Muhtesipler Türk devletlerinde çarşı ve pazarlarda fiyat ve kalite kontrolünü sağlayan meslek mensuplarıdır. Siyâsetnâme de önemi vurgulanan mesleklerden biri de muhtesipler olmuşlardır. Nizâmü'l-Mülk bu meslek ile ilgili olarak; "Terazileri ve fiyatları doğru tutması, alışverişlerin ve etraftan getirilen ve pazarlarda atılan herşeyin doğru olup olmadığını bilmesi, hile ve hıyanet yapmamaları, tartıları doğru tutmaları, emr-i maruf ve nehy-i münkeri yerine getirmeleri için her şehre bir muhtesip memur edilmelidir. Padişah ve padişahın memur ettikleri muhtesibi desteklemelidirler. Zira memleket temellerinden ve adaletin neticelerinden biri budur. Eğer bundan başka türlü yaparlarsa, fakirler sıkıntıya düşerler. Pazarıcılar istedikleri gibi alırlar satarlar; halka hâkim olurlar. O zaman doğru yoldan çıkma aşîkar olur; şeriat işi ravnaksız kalır. Daima bu işi has adamlardan birine veya bir hadime veya hiç kimseye müsamaha etmeyen bir Türk'e buyururlar"⁴⁰² bilgilerini vermektedir. Sultan Mahmud'un has adamlarından Ali Nuş Tegin'in sarhoş bir vaziyette

⁴⁰¹ Şebankareî, 1975, 230.

⁴⁰² Nizâmü'l-Mülk, 2013, 31.

gece sokağa çıkararak pazarda muhtesiple karşılaştığı olayda muhtesibin ona 40 kamçı vurması⁴⁰³ ve sultanın has adamı olmasına rağmen Ali Nuş Tegin'in de cezayı kabul etmek zorunda kalması muhtesiplik mesleğinin Gazneliler devletinde ne kadar önemli bir yer teşkil ettiğini göstermektedir.

Pendnâme'de de Muhtesiplik mesleğinden ve öneminden bahsedildiği görülmektedir. Sebüktegin oğlu Mahmud'a, muamelattan, pazar, narhlar ve alışverişten haberdar olmasını, pazarda doğru adam ününü kazanmış güvenilir adamları (muhtesip olarak) tayin etmesi gerektiğini⁴⁰⁴ aktartmıştır.

İstihbaratçı: Nizâmü'l-Mülk bir memleketin huzur ve refahını, memleketin en ücra köşesinde olsa dahi buralarda olup bitenlerin devlet tarafından tam olarak bilinmesiyle ve eğer bir bela gelecekse devletin bu durumu önceden öğrenerek önlemler almasıyla gerçekleşebileceğini ortaya koymaktadır. Hükümdar memleketinin neresinde olursa olsun meydana gelen adaletsizliği ve devlete karşı olan hareketleri öğrenebileceği bir teşkilata sahip olmalıdır. Siyâsetnâmede bu durum ile ilgili; "ister uzak ister yakın ordu ve raiyyet ahvalini arayıp sormak gerektiği ve olup biteni bilmenin padişahların vazifesi olduğu aksi takdirde böyle yapılmazsa, halkın tembellik ve zulme meyledeceğini dile getirmektedir. Padişah ülkede olup biten fesatı ve zulmü biliyorsa meselenin çaresine bakmıyorsa, tıpkı zulmedenler gibi o da zalimdir ve zulme rıza göstermiştir ve eğer bilmiyorsa tembel ve cahildir. Bu her iki husus da iyi değildir. Mutlaka haberci (sahib-i haber) ye ihtiyaç vardır"⁴⁰⁵ bilgilerini vermektedir.. Nizâmü'l-Mülk'ün bu düşüncesini desteklemek amacıyla eserinde bahsettiği Gazneli Mahmud'un, Irak'ı aldığı zaman huzuruna çıkararak koyunlarının çalınmasından dolayı hırsızlardan şikâyetçi olan kadının olayını çözmek amacıyla bu bölgeye ve Kirman valisi Ebu İlyas'a haberciler gönderdiği⁴⁰⁶ anlaşılmaktadır. Sultan Mahmud daha yeni devletine katmış olduğu bu toprakların selametini göz ardı etmemiş ve olup bitenden haberdar olmak amacıyla bu topraklara sahib-i haberciler göndermiştir. Nitekim Siyâsetnâme'de geçen bu hikâyeye göre; Sultan Mahmud bu haberciler ile birlikte Kirman'a bir kervan göndermiş, Kirman valisi Ebu Ali'ye de bir zehir vererek kervanın taşıdığı elmaların içine bu zehri bir çuvaldız ile koymasını emretmiş, kervana saldıran Küçü Beluç hırsızları ise bu elmalardan yedikten sonra büyük çoğunluğu telef olarak can vermişlerdir. Nizâmü'l-Mülk'ün aktardığı bu hikâye Gazneli

⁴⁰³ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 32.

⁴⁰⁴ Şebankareî, 1975, 230.

⁴⁰⁵ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 45.

⁴⁰⁶ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 46-48.

Devleti içerisinde istihbarat işleri ile ilgili işleri üstlenen oldukça önemli bir sınıfın olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu hikâyeye şunu da göstermektedir ki kılıç ile oldukça meşakkatli bir şekilde halledilebilecek bir mesele sahib-i haberciler vasıtasıyla oldukça kolay bir şekilde halledilebilmiştir. Bu durum da bir devlet içerisinde istihbarat faaliyetlerinin önemini ortaya koymaktadır. Pendnâmede de bu durum şu cümlelerle dile getirilmiştir.

“Memleketin her tarafına casuslar ve haberciler tayin etmelisin, ta ki, gece ve gündüz durumdan seni haberdar etsinler. Zira padişahların başına gelen her bozukluk gaflet ve ihmalden gelir. Ülkenin gelir ve giderine vakıf olmalısın. Katipler ve vezirlerin durumundan gafil olma. Çünkü zaman gelir; katipler hain olurlar ve amil ile işbirliği ederler ve mal çalarlar, vakit vakit onları kontrol etmelisin”⁴⁰⁷

Onun bu cümleleri istihbarat faaliyetlerinin yalnızca dışarıdan gelecek düşmanlıklar için değil devletin kendi içerisinde çıkabilecek hainler için de ne kadar büyük önem arz ettiğini ortaya koymaktadır.

Gulamlık Sistemi: Siyâsetnâme’de ayrıntılı bir şekilde bilgi verilen idari konulardan biri de Gazneli Devleti’nde de uygulanan Gulamlık Sistemidir. Bu sisteme göre köle olarak alınan bu kişiler kabiliyetlerine göre en üst derecedeki devlet memurluklarına kadar yükselebilmekteydiler. Nizâmü’l-Mülk bu sistem içerisinde kişilerin yıl yıl ne şekilde yükseldikleri hakkında oldukça teferruatlı bir şekilde bilgi vermektedir. Ayrıca biz Gazneli Devleti’ni kuranların da Samaniler içerisinde bulunan gulamlar olduğunu biliyoruz. Sebüktegin Pendnâme’de bu durumu bizzat; Semerkand’ın Şaş şehrinde olup, adı Nasr-ı Çaçi olan Müslüman bir tüccar beni diğer on gulam ile satın aldı ve bizi Nahşeb şehrinde Buhara’ya götürmeye niyet etti⁴⁰⁸ diyerek dile getirmiştir. Bu nedenle de Gaznelilerin bu sisteme büyük önem vermelerini de garipsememek gerekir. Siyâsetnâme’de bu sistem ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır;

“İmdi, bu düzen Samaniler zamanında yürürlükte idi. Tedricen, gulamın hizmeti, maharet ve liyakati nispetinde derecesi artıyordu. Öyle ki, gulamı satın alırlardı; onu bir yıl yaya olarak alay (rikap)da; zendeneci⁴⁰⁹ kaftan ve hafif bir çizme ile hizmet ederdi Bu gulamın bu bir yıl içinde gizli veya açık ata binmesine emir yoktu. Bindiği öğrenilirse kendisini iyice cezalandırırlardı.

⁴⁰⁷ Şebankareî, 1975, 232.

⁴⁰⁸ Şebankareî, 1975, 228.

⁴⁰⁹ Zendene Buhara’da bulunan bir köy olmakla birlikte burada üretilen ve oldukça güzel olan kumaşa da Zendeneci kumaşı adı verilir. Bu kumaştan Buhara’nın köylerinde oldukça fazla bulunur. Ebu bekr Muhammed b. Ca’fer En’Narşahi. (2013). *Tarihi Buhara*. (Arapçadan Tercüme Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubavi, Farsçadan Tercüme ve Notlar Erkan Göksu) (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih kurumu, 24.

Gulam bir yıl çizme ile hizmet edince, visak başı hacibe söylerdi; hacib de padişaha bildirirdi. O zaman ona ham deri kaplı eyerciği, sade deri yuları olan küçük bir Türk atı verirlerdi; bir yıl at ve kamçı ile hizmet edince, ikinci yıl ona, beline bağladığı bir kılıç (Karaçur) verirlerdi; üçüncü yıl ise, atlanma vaktinde bağladığı yay kabı (kırban) ve okluk (kiş) verirlerdi; dördüncü yıl, daha iyi bir eyer, yılsızlı (kevkeb) bir gem, bir kaftan, üstüne bir halka asmış olduğu bir çomak; beşinci yıl bir saki ve beline bir kadeh asmış olan bir ab-dar olurdu; altıncı came-darlık yapardı; yedinci yıl, ona tek tepeli ve 16 kazıklı bir çadırılık verirlerdi; 3 yeni satın alınmış gulamlığı, onun kıtas (hayl) yaparlardı; kendisine de visak başı lakabı verirlerdi. Gümüş iplik çekilmiş siyah külahçık ile gence kaftanı giydirelerdi; mevkiini, haşmetini, atlı maiyet (hayl)ini, rütbesini artırırlardı ki, nihayet hayl-baş olurlardı. Sonra, böylece liyakatleri, hüverleri, şecaatleri bütün herkese malum olurdu; elinden büyük işler gelirdi; insan (merdum) tutucu ve Hüdavendigar sevici idi. O vakit,30, 35 ve 40 yaşına varmadıkça, kendisine emirlik ve valilik rütbesi vermezler ve hiçbir işe tayin etmezlerde.”⁴¹⁰

Verilen bu bilgilerden anlaşılıyor ki; bir gulamın en üst mertebeye yükselebilmesi için her yıl mertebesi artacak şekilde en az yedi yıl hizmet etmesi gerekmektedir. Ancak yine Nizâmü’l-Mülk bu verdiği bilgilerin ardından Sebüktegin’in visak-baş olması ile ilgili aktardığı hikâyede onun daha gulam alımalı üç günden fazla olmadan Alp Tegin tarafından farkedildiği ve ona bu rütbenin ihsan edildiği ortaya konulmaktadır. Nitekim kısa zamanda ona da ab-darlık verildiği, 18 yaşına geldiğinde ise 200 merdane gulam kıtasının olduğu⁴¹¹ Siyâsetnâmede aktarılan bir diğer malumdur. Pendnâme’de Sebüktegin’in kendisi ile ilgili verdiği bilgiler de onun Alptegin’e gulam olarak verilmesi hakkında Nizâmü’l-Mülk ile paralel bilgiler arz etmektedir. Sebüktegin kendisinin Nasr isimli tüccar tarafından satın alındıktan sonra üç yıl kadar hasta yattığını, bir yaşlı kadının bakımıyla iyileştikten sonra da onun oğlu ile birlikte silahşörlük öğrendiğini, Nasr’ın, iyileşmesinden sonra onu Buhara’ya götürerek diğer dokuz gulam ile birlikte Emir Alp Tegin’e sattığını, Alp Tegin’in verdiği her işte muzaffer olarak onun gözüne girdiğini ve nihayetinde de emirlik makamına kadar ulaştığını⁴¹² aktarmaktadır.

Devlet Hazinesi: Bir devletin sağlıklı bir şekilde varlığını devam ettirmesinin en mühim yolu ekonomisini sağlam temeller üzerine kurması ve bunun için de hazinesini her daim doldurarak halkının ihtiyacı olan para ve mal sirkülasyonunu sağlamaktır. Siyâsetnâmeler devlet hazinesinin nasıl idare edilmesi gerektiği ve onun idaresinin ne kadar önemli bir mevzu olduğunu da sık sık dile getirmişlerdir. Pendnâme bu konuda, “Bil

⁴¹⁰ Nizâmü’l-Mülk, 2013, 74.

⁴¹¹ Nizâmü’l-Mülk, 2013, 75.

⁴¹² Şebankareî, 1975, 229.

ki, hükmetmek en çok hazinenin dolu olmasıyla mümkündür”⁴¹³ demektedir. Çünkü fakir olan tebaanın devlete olan bağlılığı da fakirleşir. Bu nedenle Sebüktegin oğluna halkını kendisine söz ve mal ile müşfik kılması gerektiğini öğütlemektedir.

Siyâsetnâme'nin kırk dokuzuncu faslında Nizâmü'l-Mülk devlet hazinesinden ve onun ne şekilde idare edilmesi gerektiğinden bahisle Gaznelilerin hazine anlayışını yansıtmak için onlarla ilgili oldukça ilgi çekici bir hikâye aktarmıştır; Nizâmü'l-Mülk'e göre padişahların her zaman iki hazinesi olurdu. Biri asıl hazine, diğeri ise sarfiyat hazinesiydi. Onlar toplanan paranın çoğunu asıl hazineye; daha azını da sarfiyat hazinesine götürürlerdi. Bir zaruret olmadıkça asıl hazineden sarf buyurmazlardı. Eğer bu hazineden bir şey alınırsa borç yolu ile alınır ve daha sonra tekrar yerine konulurdu. Eğer bu düşünce hâkim olmazsa devletin kazandığı ne varsa hepsi sarf edilirdi. Ansızın paraya ihtiyaç olursa da devlet zor duruma düşerdi. Vilayet gelirlerinden hazine için tahsis edilmiş olan her parayı asla değıştirmezler ve başka yere havale etmezlerdi; böylece sarfiyat kendi usulünce karşılanmış olurdu. Hediyelerde, maaşlar ve hilatlarda noksanlık ve gecikme olmazdı. Hazineler daima dolu olurdu.⁴¹⁴ Onun anlayışına göre devletin gelir ve giderleri her zaman bir düzen içerisinde olmalı, hazine gelirleri ve giderleri asla karışmamalı ve hazine her zaman merkezden yönetilmeliydi. Nitekim bu durum ile ilgili Sultan Mahmud'un Emir-i Hâcibi Buzurg'u olan Emir Altun Taş'ın Harzem'e gittiği zaman ondan Harezm'in vergisi olan 60.000 altun dinar istendiğinde o ordusunun maaşının daha fazla olması dolayısıyla bu 60.000 dinarın ordusunun maaşına yazılmasını istediğinde sultanın o zamanki veziri Şemsü'l-Küfat Ahmed b. Hasan Meymendi onu sert bir şekilde azarlayarak Altun Taş'a “Altun Taş bilsin ki, o hiçbir zaman Mahmud olamaz. Taahhüd ve kabul ettiğin parayı topla, sultanın hazinesine getirip, para ayarını kontrol eden nakidin ve tartıcının huzurunda teslim et; teslim ettiğine dair vesika (hüccet) al; o zaman kendi maaşını (camegi) iste ki, senin ve askerinin için Bust'e ve Sistan'a ödeme emri yazsınlar; o zaman oraya git ve al. Böylece Mahmud ve Altuntaş arasındaki, köle (bende) efendi (hâce) arasında fark olsun. Çünkü padişah işlerinin düzeni, ordu işlerinin çapı açık ve birbirinden farklıdır...”⁴¹⁵ demiştir. Vezirin bu sözleri Gazneli devletinin hazineye ve gelir gider dengesine ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Nitekim hazineye girecek olan para çıkacak olan paradan az dahi olsa bunun devletin himayesinde ve kontrolünde olması gerektiği gibi merkezi anlayış benimsemişlerdir.

⁴¹³ Şebankareî, 1975, 229.

⁴¹⁴ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 154.

⁴¹⁵ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 155.

Askeri İdare: Gazneliler hakkında oldukça zengin bilgiler veren Nizamü'l-Mülk onların ordu anlayışları hakkında da bilgiler aktarmaktadır. Siyâsetnâmede asker toplama ile ilgili olarak; ordunun tek bir soydan olmasının bu orduyu yönetmek açısından sıkıntılar doğuracağını savunmaktadır. Gaznelilerin de bu anlayışı benimsediklerini yirmi dördüncü fasılda bahsettiği şu sözler ile ortaya koymaktadır;

“Türk, Horasanlı, Arap, Hindu, Gurlu, Deylemlî gibi her soydan askere sahip olmak Sultan Mahmud’un adeti idi. Seferde her gece her grup gürühtan kaç kişinin muhafız nöbetçi olarak gideceğini belli ederlerdi ve grubun nöbet yerini gösterirlerdi. Hiçbir grup birbirinin korkusundan kendi yerlerinden kımıldamaya cesaret edemezdi. Birbirlerini gözlerlerdi ve uyumazlardı. Eğer savaş günü idi ise, her soy mensubu, kendi ad ve şerefini korumak için çalışırlardı, ne kadar şiddetli olursa olsun savaşırlardı, öyle ki, kimse, “filan soy mensupları savaşta gevşeklik gösterdiler” diyemezdi ve hepsi de birbirinden iyi olduklarını göstermeye çalışırlardı. Savaş adamlarının prensibi böyle olduğundan hepsi sıkı çalışırlardı; şöhret peşinde koşarlardı. Netice olarak silahı ellerine aldıkları zaman, düşman ordusunu mutlaka mağlup edinceye kadar, geri ayak basmazlardı. Bir ordu, iki defa veya bir defa yiğitlik gösterip, düşmana zafer kazandıktan sonra, 100 atlı; düşmanın 1000 atlısını yener. Artık hiç kimse, bu galip orduya mukavemet edemez. Bütün etraf oduları bu galip padişahın korkarlar ve itaatli ve emre amade olurlar.”⁴¹⁶

Nizâmü'l-Mülk burada ordunun hem soy olarak hem de teşkilat olarak birçok kısımdan meydana gelmesini bunların hem idare ve sevk edilmelerini kolaylaştırması hem de bir araya gelerek muhalefet etmelerini zorlaştırması açısından gerekli görmektedir. Böylece bu kısımlar arasında oluşabilecek bir düzensizlik önlenmiş hem de aralarındaki rekabetten dolayı daha güçlü ve şevkli bir ordu vücuda getirilmiş olacaktır.

Pendnâme’de de askerin idare edilmesi ile ilgili öğütler yer almıştır. Sebüktegin eserinde oğluna bu konu ile ilgili, şu nasihatleri vermiştir;

“Ordu ve askerin durumundan, silahlarından ve maaşlar ve işelerinden haberdar ol. Ordu listesi (Ceride-i Arz) “Kull huvAllahu” gibi mutlaka senin ezberinde olmalı, kendi ordunun insanların hepsini tanımalı ve ismini bilmelisin. Her asker durumu, soy ve şekil ile senin yanında olmalı. Her kavim huy ve yaratılışını öğrenmelisin. Yiğit kimselere iyi davran ve okşa ki, sana karşı müşfik olsunlar. Böyle davranırsan bir işin düştüğü vakit eğer sabah emredersen ordunun hepsi bütün silah ve teçhizatı ile kuşluk vakti ata binmiş olur. Beceriksiz ve kahramanca hareketler için cesareten yoksun olan insanları huzurunda tutma ve filan falanın oğludur deme ve babası hatırı için Allah’ın malını israf etme”⁴¹⁷

Hem Siyâsetnâmede hem de Pendnâmede askerin yönetilmesi ile ilgili öne çıkan bazı hususlar olmuştur. Burada her ikisinin de orduda yer alan farklı soylar konusunda

⁴¹⁶ Nizâmü'l-Mülk, 2013, 72.

⁴¹⁷ Şebankareî, 1975, 230.

hükümdarın, günümüzde sosyoloji olarak adlandırılan toplum psikolojisini iyi bilmesi gerektiğini ve orduyu ayrı ayrı kavimlerden meydana getirmesinin yararlı olacağını, onlara muamele ederken de her kavmin bu farklı huy ve özelliklerini göz önünde bulundurmasını tavsiye etmektedirler. Nitekim her insanın kendine has psikolojik özellikleri olduğu gibi her milletinde kendisine has yapısı vardır ve söz konusu silahlı bir topluluğu yönetmek olduğunda o toplumun psikolojik özelliklerinin onları yönetenler tarafından bilinmesi oldukça mühim bir mevzudur. Hem Sebüktegin'in hem de Nizâmü'l-Mülk'ün bu öğütleri verirken zamanının çok ötesine giderek toplum psikolojisi konusunda can alıcı tespitler yaptıkları görülmektedir. Ayrıca askerlik mevzusunda liyakate önem verilmesinin önemi adam kayırma ve iltimasın askerlik gibi gönüllülük ve şevk gerektiren meşakkatli bir mesleğe ne kadar zarar vereceği de Pendnâme'de üzerinde durulan önemli konulardan biri olmuştur.

Tabakat-ı Nasiri'de Gazneli Mahmud'un ordusu ile ilgili olarak; iki bin beş yüz fil ve bar gününde tahtın sağında ve solunda ayakta duran dört bin genç Türk gulam (gulam-i Türk-i vuşak) olduğu, bu gulamların iki bininin dört tüylü külahları ve altın gürzleri ile Sultan Mahmud'un sağ tarafında, iki bininin ise iki tüylü külahları ve gümüş gürzler ile sol tarafında durdukları ve onun zamanındaki hiçbir padişahın onunki kadar büyük ordulara sahip olmadığından⁴¹⁸ bahsedilmektedir.

4.2.4. Gaznelilerde Vergi ve Gider Hukuku Anlayışı

Vergi Hukuku ile ilgili anlayışa idare hukuku bölümünde de sık sık değinilmiştir. Ancak konunun ayrıca ele alınması bu anlayışın tam olarak ortaya konulabilmesi açısından da önemlidir. Sebüktegin, oğluna devlet gelir ve giderlerinin nasıl elde edilmesi ve nasıl harcanması gerektiği konusunda da öğütlerde bulunmuştur. Gazneliler Devleti'nin vergi hukuku anlayışı ile ilgili Pendnâmede önemli malumatlar bulunmaktadır. Bu hususta Sebüktegin memleket idaresinde amillik yapanların zulümle halktan para almalarına karşı uyanık olunması gerektiğini, halktan alınan verginin ve yapılan harcamaların hesabının sorulması gerektiğini, eğer haksız alınan bir para veya mal varsa bunun kesinlikle sahibine verilmesini ve haksız kazancı asla hazineye koymamasını⁴¹⁹ tavsiye etmiştir. Sebüktegin bir beyin en önemli işinin mal toplamak olduğunu, bunu ise iyi yollarla yapılması gerektiğini söylemiştir. Sebüktegin Pendnâmesi'nde Gaznelilerin vergi hukuku anlayışını yansıtan en önemli öğütlerden biri şu cümleler olmuştur; “*Ben sana halkın malını al veya*

⁴¹⁸ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, 2015, 34.

⁴¹⁹ Şebankareî, 1975, 229-230.

müsadere et demiyorum. Zulm ve haksızlıkla bir malı alır ve hazineye koyarsan dünya ve ahiret düşmanı sen olursun. Halkın vermesi gereken ve hükümdarın hakkı olan malı verdiklerinde alma da demiyorum. Divân'ın hakkı olduğunu bildiğin malı gönül hoşluğu ile almalısın ve hazineye koymalısın." Gazneliler Devleti özellikle devlet hazinesine haksız bir mal ve haram para girmemesi konusunda oldukça duyarlı bir anlayışa sahip olmuşlardır. Bu nedenle de makam mevki sahibi olmak isteyenlerin hazineye yapacakları yardım mahiyetindeki meblağların asla kabul edilmemesi belirtilmiştir. Çünkü o kişi o makama geldikten sonra verdiği o parayı halktan gasp edecek böylece de halk fakirleşecektir.⁴²⁰

Sebüktegin'in verdiği bilgiler göstermektedir ki Gazneliler verginin toplanması hususunda oldukça ihtiyatlı olmuşlardır. Mal toplanırken adil davranılması ve özellikle halka zulmedilmemesi onların vergi hukuku konusunda en hassas oldukları noktalarıdır. Gider hukuku konusunda da aynı ihtiyatı gösterdikleri yine Pendnâme'deki; "*babası hatırı için Allah'ın malını (halkın parasını) israf etme. Müstahak olanın hakkını ver*"⁴²¹ cümlelerinden anlaşılmaktadır. Bu tavsiyelerde de görülmektedir ki vergi ile elde edilen gelir Allah'ın malı olarak telakki edilmekte ve diğer Türk-İslam Devletlerinde olduğu gibi devlet bu malı ancak bir emanetçi olarak elinde tutmaktadır. Hazine ancak halka geri verilmek üzere doldurulmaktadır. Hazinesinin dolu olması devletin ayakta ve güçlü kalabilmesinin de en önemli amilidir.

Cömertlik siyâsetnâmelerde Türk hükümdarlarına en çok tavsiye edilen sıfatlardan oluşur. Pendnâme de bu anlamda Sultan Mahmud'a cömert olması, şöhret kazanmanın en önemli yolunun cömertlikten geçtiği ancak israftan da kaçınması gerektiği yolunu göstermiştir.⁴²² Gazneliler hakkında oldukça fazla bilgi veren Nizamü'l-Mülk'ün de vergi hukuku konusunda bir devletin hangi hususlara dikkat etmesi gerektiğini aktararak dönemin Türk Devletlerinin bu alandaki anlayışlarını anlamamızı sağlamaktadır;

"Vilayetlerin gelir hesaplarını yazsınlar ve yekûn ve sarfiyat belirsin. Bunun faydası şudur: sarfiyat yapılırken kâfi derecede dikkatle düşünülür. Ondan düşmeleri gerekeni ve vermemeleri uygun olanını kaleme almazlar. Yekûnu üzerinde söyleyecek sözü olan bulunur ve bir tasarruf teklif ederse, sözünü dinlesinler. Söyledikleri bir gerçeği ifade ettiği zaman, o parayı talep etsinler.

⁴²⁰ Şebankareî, 1975, 231.

⁴²¹ Şebankareî, 1975, 230.

⁴²² Şebankareî, 1975, 231.

Böylece karışıklık durumuna ve para kaybına bağlı ise, ortadan kalkar ve bundan sonra ahvalden hiçbir şey gizli kalmaz.”⁴²³

Nizâmü’l-Mülk bu ifadeler ile vergi gelirlerinin ve giderlerin kayıt altına alınmasının oldukça önemli olduğunu ve bunun da padişahın asli görevlerinden olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca yine Nizâmü’l-Mülk hükümdarın ne “*rüzgâr ellidir, para saçıyor*” denecek kadar açık elli olması ne de “*hasis*” denilecek kadar da cimri olması gerektiğini belirtmektedir. O devlet malını harcarken oldukça dikkatli olmalıdır. Hem Pendnâme hem de Siyâsetnâme göstermektedir ki vergi ve gider hukuku alanındaki anlayışlarında Gazneliler Devleti hükümdarları kendilerini bir emanetçi, bir muhasebeci ve hakkını haklıya verecek bir aracı olarak telakki etmektedirler. Halkın parasına gelebilecek bir zarara karşı kendilerini sorumlu tutmakta, özellikle helal haram kavramlarına oldukça özen göstermektedirler.

Nizâmü’l-Mülk ayrıca valilere haraç ve öşürleri toplarken halka iyi muamele etmeleri gerektiğini, bu işi yaparken nezaketle hareket etmelerini, ayrıca kazanç elde etmeden vergi talep etmemelerini tavsiye etmektedir. Aksi takdirde reayanın sıkıntı yaşayacağını, mahsulünden gelir elde edemeyeceğini böylece işsiz kalacaklarını bunun da devlete olumsuz etkilerinin olacağını dile getirmektedir. Bu nedenle de devlet gerekirse zor duruma düşen reayaya borç vermeli ve onun elini rahatlatarak üretimin devamını sağlamalıdır.⁴²⁴

4.2.5. Gaznelilerde Medeni Hukuk ve Sosyal Hayat

Ortaçağ Türk İslam devletlerinde miras hukukundaki anlayışın nasıl olduğundan da kısaca söz etmek gerekirse; mal ve toprak Tanrı adına hükümdara bahşedilmiş addedilmekte ve hükümdar o malın tasarruf hakkını halkın yararına olarak istediği kişiye devredebilmekteydi. Bununla beraber işlenen toprak ıktâ olarak babadan oğula da aktarılabilmekteydi. Aynı Karahanlılarda olduğu gibi Gaznelilerde de soy bağı oldukça önemlidir. Gazneliler bir işe veya bir mala malik olmak için soy bağına öncelik vermektedirler. Bunun nedenini ise asil soydan gelen kimselerin o soyun karakterini taşıması olarak görmektedirler. Bu nedenle de bir iş veya bir mal bir kişiye tevdi edilirken öncelikle soy bağına önem verilmelidir. Pendnâmede bu durum “*Bak soylu kişi hünerli olduğu zaman ona daha öncelik tanı. Çünkü onlarda hem soy ve hem de hüner olur. Eğer*

⁴²³ Nizâmü’l-Mülk, 2013, 158.

⁴²⁴ Nizâmü’l-Mülk, 2013, 16.

*birisi hünerli ama asil değilse onu yetiştir ki, derece derece asil olsun.*⁴²⁵ Cümleleri ile ifade edilmektedir. Ancak bu durum sırf asaleti dolayısıyla her işin onlara tevdi edileceği anlamına da gelmemektedir. Pendaname’de Gaznelilerin miras hukuku ile ilgili anlayışını tam olarak anlayabilmemiz bağlamında Sebüktegin tarafından şu cümleler de dile getirilmektedir; “Bir kimsenin bir ıktai varsa ve hayırsız bir evlad bırakarak ölür veya kendisi zenginse, sultanın ıktaina muhtaç değildir. Bu ıktaya ihtiyacı olanlar varken sen o ıktai babasının şahsiyeti uğruna hayırsız evlada verirsen Tanrı’nın malını israf etmiş olursun. Malı, senin ülkenin menfaati için iş görene bağışla.”⁴²⁶ Aslında bu tarz bir miras anlayışı üretimin ve ekonominin canlılığını devam ettirmeye çalışmaktan başka bir şey değildir. Mutlak bir mülkiyet anlayışı yerine sürekli üreten ve devlet kontrolü olan bir mülkiyet anlayışının benimsendiği bu cümleden anlaşılmaktadır.

4.3. Dîvânü Lügati’t-Türk’te Geçen Hukuk Kavram ve Terimleri ile Eserin Yansıttığı Hukuk Anlayışı

Dîvânü Lügati’t-Türk bir siyâsetnâme olmamakla birlikte Karahanlı Devlet yapısı ile Ortaçağ Türk devlet yapısının neredeyse her alanıyla ilgili bilgiler veren oldukça önemli bir sözlüktür. Kaşgarlı Mahmud, ağırlıklı olarak Karahanlı toplumunu oluşturan Türk boylarının kullandığı kelimeler ile diğer coğrafyalardaki Türk boylarının kullandığı kavram ve terimleri de kitabına alarak kültürel açıdan döneminin tüm Türk topluluklarını içeren bir eser ortaya çıkarmıştır. Kaşgarlı, sosyal, kültürel, bilimsel ve siyasi alanlarda olduğu gibi hukuk alanında da Türklerin döneminde kullandığı terimleri oldukça ayrıntılı açıklamalarla zikretmiştir. Bu nedenle Ortaçağ Türk toplumunun hukuk anlayışını tam anlamıyla kavrayabilmek için Dîvânü Lügati’t-Türk’ten faydalanmamak konunun oldukça eksik kalmasına sebep olacaktır. Çünkü Türklerin geçmişten günümüze bir bütün halinde ortaya çıkardığı toplumsal yapının kökenlerinden kopmadan kendimize ait kural ve kanunlar yaratmak, ancak Dîvânü Lügati’t-Türk ve onun muadili öz kaynaklarımız taşıdığı değer nispetinde irdelenerek olacaktır.

Kaşgarlı, dönemin Türk toplumunda, meydana gelen suç ve bunların karşılığı olan cezalar, devlet idaresinde kullanılan hukuki terimler, aile ilişkileri ile miras anlayışını yansıtan kelimeler, yargılama usullerinin hâkim olduğu ilkeler ve toplumun iş hukuku anlayışını ortaya koyan kavramları oldukça tafsilatlı bir şekilde aktarmıştır. Bu nedenle Dîvânü Lügati’t-Türk hem dönemin hukuk anlayışını anlamamızı sağlamakta hem de bu

⁴²⁵ Şebankareî, 1975, 231.

⁴²⁶ Şebankareî, 1975, 230.

özelliği ile günümüz Türk hukukuna kaynaklık teşkil etmektedir. Nitekim modern Türk hukukunun Avrupa temelli hukuk sistemlerinden intibak ettirilerek oluşturulması⁴²⁷ Türk hukukunun kendi kavramlarına ne kadar büyük ihtiyaç duyduğunun da önemli bir kanıtıdır. Bu bağlamda Kaşgarlı'nın eseri Türk hukuk literatürünün ihtiyacı olan dilsel malzeme için adeta bir hazine konumundadır. Bunların bazılarında kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

4.3.1. Ceza Hukukunu İlgilendiren Kelimeler ve DLT'de Ceza Hukuku

*“(alsık-) ol tawarı.n alsıktı adamın malı alındı ve gasp edildi. Alsıka.r, alsıkma.k.”*⁴²⁸

*“(ar- ~ ar-), ol (anı) ardı denir; “o onu kandırdı” demektir. Ara.r, arma.k.”*⁴²⁹

*“(a.s-), ol et a.sdı o, et vb. şeyleri ipe astı. Adam asıldığı zamanda aynıdır. A.sa.r, asma.k.”*⁴³⁰

*“(artla-), ol anı aryla.dı o, onu tokatladı. Artla.r, artla.ma.k.”*⁴³¹

*“(astur-) ol er asturdu o, adam vb.nin asılması için emir verdi. Ol et asturdu etin çengele asılması için emir verdi. Bir şeyin bir şeye asılması için de aynı. Asturur, asturma.k.”*⁴³²

*“(axsun) axsun er sarhoşken kavga eden adam. Axsum şekli de vardır.”*⁴³³

“Balıg, yaralı. Şiir:

Urmış ajun busu.gın kılmış anı balıg

Em sem anar tile.nip sizde bulur yakıg

*Durumunu tasvir ederek diyor ki: Zaman beni mihnet tuzağına düşürdü ve beni yaraladı. Onun için (gönlüm) ilaç istedi ve devayı sende buldu.”*⁴³⁴

*“(beklet-), beg ogri.nı bekletti bey, hırsınız bağlanıp hapsedilmesi için emir verdi.”*⁴³⁵

⁴²⁷ Erbay, H. (2018). Eski Hukuk Sisteminden Yeni Hukuk Sistemine Geçiş Süreci Nedenleri ve Türk Hukuk Devrimi. Sinop: *Sinop Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 213.

⁴²⁸ Kaşgarlı Mahmud, 2014, 112.

⁴²⁹ Kaşgarlı Mahmud, 2014, 89.

⁴³⁰ Kaşgarlı Mahmud, 2014, 89.

⁴³¹ Kaşgarlı Mahmud, 2014, 531.

⁴³² Kaşgarlı Mahmud, 2014, 106.

⁴³³ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 57.

⁴³⁴ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 175.

“**Berge**, hırsız dövmeğe ve eşek dürtmeğe kullanılan kamçı ve değnek.”⁴³⁶

“(biçekle-), ol anı biçekle.di o, onu bıçakladı. **Biçekle.r, biçekle.me.k.**”⁴³⁷

“**Buka.gu**, hırsızlara takılan kelepçe (bukağı).”⁴³⁸

“(çapıt-), beg anın boynın çapıttı bey onun boynunu vurdurmak için emir verdi. Uyğur lehçesidir. **Çapıtu.r, çapıtma.k.**”⁴³⁹

“(çaptur-), ol anın boynın çapturdı o, onun boynunu vurdurmak için emir verdi. Uyğur lehçesinde.”⁴⁴⁰

“**Çatpa**, köy çavuşunun ark ve pınar kazmaya çıkmayanlardan ceza olarak aldığı bedelin adı. Çigilcedir.”⁴⁴¹

“(çürlet-) ol andın nen çürletti o, birisini onun malından bir şey aşırmağa yönlendirdi. **Çürletü.r, çürletme.k.**”⁴⁴²

“**Ekeklik**, kadının utanmazlığı.”⁴⁴³

“**Eriçü**, suç, günah.”⁴⁴⁴

“**Esrük**, sarhoş.”⁴⁴⁵

“(-it), ol anı itti, o, ona çarparak eliyle veya ayağıyla yere düşürünceye kadar itti. **İte.r, itme.k.**”⁴⁴⁶

“(kapıl-), er ewde kapıldı adam evde hapsedildi.”⁴⁴⁷

“**Kapış**, yağmalama.”⁴⁴⁸

“**Karma**, yağma. Nen karma.la.dı bir şey yağmaladı.”⁴⁴⁹

“(kına-), beg anı kına.dı bey ona işkence etti.”⁴⁵⁰

⁴³⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 339.

⁴³⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 185.

⁴³⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 485.

⁴³⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 194.

⁴³⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 325.

⁴⁴⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 284.

⁴⁴¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 180.

⁴⁴² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 340.

⁴⁴³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 78.

⁴⁴⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 67.

⁴⁴⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 51.

⁴⁴⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 88.

⁴⁴⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 267.

⁴⁴⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 158.

⁴⁴⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 187.

“**Kısıg**, hapis, baskı. **Ol beg kısığında kaldı** o bir iş yüzünden beyin baskısı ve nezareti altında kaldı.”⁴⁵¹

“**Kızgut**, ibret olsun diye cezalandırılan. Adam suçundan dolayı insanlar arasında rezil olur ve insanlar gözleriyle görüp ibret alsınlar diye cezalandırılır.”⁴⁵²

“(kızıl-), er yazuktın kızıldı adam cezalandırıldı; (cezayı) tattı ve (artık) özen gösterdi. **Kızılır, kızılma.k.** İşlediği suçu bir daha işlemedi.”⁴⁵³

“(kunuş-), ola.r ikki tawa.r kunuşdı o ikisi birbirlerinin malını çaldı. Yarış ve yardımda da aynıdır. **Kunuşu.r, kunuşma.k.**”⁴⁵⁴

“(küçe-), oğlanı.g küçe.di oğlan ve cariyeye ile zorla seks yaptı. Şiir:

Üdig meni küçe.yür

Tün kün turup yığılayu

Kördi közüm tawrakın

Yurtı kalıp ağılayu

Diyor ki: Şevk beni, gece gündüz ağlamaya zorluyor; çünkü gözüm kısacık gelişinin boşluğunu ve bulunduğun yeri aniden terk edişini gördü.”⁴⁵⁵

“(küçen-), ol anın tawa.rın küçendi o, onun malını gaspetti. **Küçe.nü.r, küçenme.k.**”⁴⁵⁶

“(küçet-), ol anın tawa.rın küçetti o onu, onun malını çalmaya zorladı. **Küçetü.r, küçetme.k.**”⁴⁵⁷

“**Ogri, hırsız.**”⁴⁵⁸

“(ogurla-), er tava.r ogurla.dı adam malı çaldı, çünkü onun zamanını ve fırsatını kolladı. **Ogurla.ma.k.** Bunun başka bir izahı daha vardır. O da “hırsız” için **ogri** kelimesinin ad olması ve bu fiilin (ogurla:-) ondan yapılmasıdır. Hafifletme maksadıyla

⁴⁵⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 465.

⁴⁵¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 161.

⁴⁵² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 197.

⁴⁵³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 271.

⁴⁵⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 264.

⁴⁵⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 460.

⁴⁵⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 278.

⁴⁵⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 326.

⁴⁵⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 63.

ogru kelimesindeki “y” düşürülmüştür. Ben bunu (bu izahı) daha çok beğeniyorum. Aslında ikisi de güzeldir. Şiir:

Begim özin ogurla.dı

Yarag bi.lip uğurla.dı

Ulug Tenri ağurla.dı

Anın kut kıw togdı

Tangut beyinin düşman için pusuya yattığını tasvir ederek diyor ki: Beyim kendisini askerlerden çalıp (saklanıp) gizlendi. Fırsat ve imkân kolladı. Yüce Allah ona zafer ihsan etti. Bundan dolayı devletin ve bahtın tozu doğdu.⁴⁵⁹

“(oktat-) *beg anı oktattı* bey onu oklattı, okla vurdurdu. ***Oktatur, oklatma.k.***”⁴⁶⁰

“(o.lit-), *ol anın boynın o.littı* o, onun boynunu vb. burdurdu. Her şeyde aynı fiil. ***O.litur, olıtma.k.***”⁴⁶¹

“***Oyna.ş***, -haram olarak- başkasıyla sevişen kadın.”⁴⁶²

“(öt-) *ok keyikten ötti*, ok geyik ve benzerini delip geçti. Herhangi bir şey bir şeyi delip geçerse aynı fiil kullanılır.”⁴⁶³

“(soyuk-), *er soyuktı* adamın malı soyuldu. ***Soyuka.r, soyukma.k.***”⁴⁶⁴

“(sök-), *ol anı sökdı* o, ona sövdü. ***Söke.r, sökme.k.***”⁴⁶⁵

“***Tılda.g*** insana atılan iftira. ***Ol anar tılda.g kılı.r*** denir; “O ona iftira eder” demektir. Farsça “*baha:ne*” dir.”⁴⁶⁶

“(tikü.le-), *ol begke nen tikü.le.di* o, beye bir şeyi rüşvet verdi. ***Tikü.le.r, tikü.le.me.k.***”⁴⁶⁷

“(tokı-), *ol kulın tokı.dı* o, kölesini dövdü. Oğuzca. Türkler bunu ikilemeyle kullanarak “*dövdü*” anlamında ***urdu tokı.dı*** derler.”⁴⁶⁸

⁴⁵⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 132.

⁴⁶⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 117.

⁴⁶¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 103.

⁴⁶² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 59.

⁴⁶³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 88.

⁴⁶⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 429.

⁴⁶⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 427.

⁴⁶⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 202.

⁴⁶⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 481.

“(tokıt-), ol anın boynun tokıttı o, onun boynunu vurdurdu. Tokıtu.r, tokıtma.k.”⁴⁶⁹

“Tögü.n, dövme ve dağlama.”⁴⁷⁰

“Tutuđ, rehin.”⁴⁷¹

“Tüne.k, hapishane. Barsgan lehçesinde.”⁴⁷²

“(tütüş-), ola.r ikki tütüşd.le.r o ikisi kavga etti. Tütüşü.r, tütüşme.k. Birinci (tutuş-) asıldır.”⁴⁷³

“(urul-), er uruldu adam vb. dövüldü. Urulu.r, urulma.k.”⁴⁷⁴

“Urunç, rüşvet.”⁴⁷⁵

“(uruş-) anın birle uruşdı iki kişi birbiriyle kavga etti. İki bey vb. savaşınca da aynı fiil kullanılır. Uruşu.r., uruşma.k. Şu atasözünde geçer: **alplar. Birle uruşma begle.r birle turuşma.** Anlamı şudur:kahramanlarla savaş etme; beylere karşı direnme. Şöyle derler:

Eren alrı okıştıla.r

Kınır kö.zü.n bakıştıla.r

Kamug tulmun tokıştıla.r

Kılıç kınka küçün sığdı

Anlamı şudur: Kahramanlar birbirlerini davet ettiler. Kızgın gözle bakıştılar. Bütün silahlarla savaştılar. O kadar ki silahlar, üzerinde kuruyan kanlardan dolayı kınlarına sığmadılar.”⁴⁷⁶

“Uyadsılık, uyadsılık er, utanca boğulmuş adam.”⁴⁷⁷

“(üplen-), anın tawa.rı üplendi onun malı yağmalandı ve kendisine saldırıldı. Üplenür, üplenme.k.”⁴⁷⁸

⁴⁶⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 463.

⁴⁶⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 329.

⁴⁷⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 179.

⁴⁷¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 160.

⁴⁷² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 176.

⁴⁷³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 257.

⁴⁷⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 96.

⁴⁷⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 66, 533.

⁴⁷⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 93.

⁴⁷⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 82.

⁴⁷⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 116.

“(utruş-) *ol anar utruşdı o, ona bir işte mukavemet gösterdi. Ol mana utruşdı o yüzünü bana çevirdi. Utruşu.r, utruşmak.*”⁴⁷⁹

“(utrün-), *ol mana utrundi o bana mukavemet etti. Yil yığa.çka utrundi rüzgar ağacı karşıladı. Utrunur, utrunma.k.*”⁴⁸⁰

“(üplet-) *ol anın tawarı.n üpletti o, onun malını yağma ettirdi. Üpletür, üpletme.k.*”⁴⁸¹

“*Yanıg, tehdit. Beg yanığında tüşme bey ve vb.nin tehdidine düşme.*”⁴⁸²

“*Yazuk suç. Atasözü: Öt tütünsüz bolma.s yiğit yazuksuz bolma.s. Anlamı: Ateş ancak dumanla olur. Bu sebeple gencin de mutlaka bir suçu vardır. Suç işleyen genç bunun için özür diler ve başına kakılır.*”⁴⁸³

“(yunçıt-) *ol anı yunçıttı o, ona kötülük yapıp eziyet etti. Yunçıtu.r, yunçıtma.k.*”⁴⁸⁴

Dîvânü Lügati't-Türk Karahanlı Devletinin Ceza hukukunu ilgilendiren birçok kavramın tanımını yapmıştır. Biz bu tanımlar ile Karahanlı toplumunda nelerin suç olarak nitelendirildiği ve bu suçların karşılığı olarak hangi cezaların uygulandığı ile ilgili önemli bilgiler elde edebilmekteyiz. Bu kelimeler arasında en çok zikredilen suçlar ve cezalardan bahsetmek hem dönemin toplum yapısını hem de ceza anlayışını kavrayabilmek bağlamında oldukça önemli olacaktır.

Cezanın genel karşılığı olarak Kaşgarlı “Kızgut”, suç kelimesi için ise “eriçü” kelimelerini kullanmıştır. Kızgut kelimesi ile suç işleyen ve direkt bu suç nedeniyle toplum tarafından ibret alınması için cezalandırılan kişi nitelendirilmektedir. Buradan Karahanlı toplumu tarafından ceza kavramına oldukça büyük önem verildiği ve “ceza”nın toplum düzenini sağlama anlamında ne kadar önemli bir kurum olduğunun Karahanlılar tarafından kavrandığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde cezalandırma anlamında “kızıl” kelimesinin de Kaşgarlı tarafından kullanıldığı görülmektedir. Bey tarafından verilen cezalar genellikle;

⁴⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 109.

⁴⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 115.

⁴⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 119.

⁴⁸² Kaşgarlı Mahmud, 2018, 354.

⁴⁸³ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 354.

⁴⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 343.

uzaklaştırma, sürme, işkence, bir kişinin malına el koyma şeklindeki müsadere⁴⁸⁵ gibi cezalar olmuştur.

Dîvânü Lügati't-Türk'te bahsedilen suçlardan kısaca bahsetmek gerekirse eserde belki de en çok ismi geçen suç hırsızlık suçu olmuştur. Bu suçu işleyen kişi "Ogn" (hırsız) olarak nitelendirilmiş, çalma suçunun karşılığı ise "ogurla", "küçet" ve "kunuş" filleri ile karşılık bulmuştur. Bu fillerin hepsinin anlamı eserde "çalmak" olarak verilmiştir. Ayrıca Dîvânü Lügati't-Türk'ün hırsızlık suçu ile günümüzdeki halk arasındaki kap-kaç veya kanunda yağma olarak nitelendirilen malı kişinin üzerinden alma suçunu ayırdığı ve bu suçu da "çürlet" (aşırma) şeklinde isimlendirdiği görülmektedir. Bu hırsızlara ise "buka.gu" adı verilen bir kelepçenin takıldığı ve onlara daha çok "beklet" denilen hapis cezasının uygulandığı anlaşılmaktadır.

Hırsızlık suçunun yanında eserde en çok bahsedilen suçlardan bir diğeri de gasp ve yağma suçu olmuştur. Yağma Kaşgarlı tarafından hem savaşta askerin yaptığı ganimet toplama anlamında hem de mala yönelik olarak şiddet kullanılarak işlenen suç anlamında kullanılmıştır. Eserde bu suç "gücen" veya "küçen" (gasp etmek), üplen-üplet (yağmalanma-yağma ettirme) terimleri ile nitelendirilmiştir. Bu isimler tabii ki günümüzdeki anlamlarından biraz daha farklı olarak kullanılmaktadır. Yağma suçunu Kaşgarlı Mahmud daha çok toplu olarak işlenen bir suç olarak, gasp suçunu ise bireysel işlenen bir suç olarak nitelendirmiştir. Yağma sadece bir suç olarak değil bir topluluğa bey tarafından verilen bir ceza olarak da uygulanabilmiştir. Hatta beyin büyük bir boyu dahi ceza olarak yağmalattığı bilinmektedir.⁴⁸⁶ Günümüz Ceza hukukunda ise "gasp" ve "yağma" suçları aynı anlamda kullanılmaktadır.⁴⁸⁷ DLT'te gasp ve yağma suçunun bir karşılığı olarak "soyuk" soyulma suçundan da bahsedilmekte ve bu suç gasp suçunun bir benzeri olarak tanımlanmaktadır. Bu suçların yanında ayrıca; iftira suçu "tılda", rüşvet suçu "tikü.le" ve "urunç", zina "oyna.ş", sövme ve hakaret "sök", rehin alma "tutug", dövme veya darp suçu "urul" ve "münret", yine darp suçu anlamında kavga etme "uruş", tehdit etme "yanıg", eziyet suçu "yunçıt", işkence suçu "kına", tecavüz "küçe", bıçakla yaralama "biçekle", sarhoşken kavga etme "axsun", tokatlamak anlamında darp "artla" suçları da eserde tanımları verilen suçlardan bazıları olmuştur.

⁴⁸⁵ Köymen, 2016, 3, 326.

⁴⁸⁶ Köymen, 2016, 3, 326.

⁴⁸⁷ Yalvaç, G. (2012). *Ceza ve Yargılama Hukuku Yasaları TCK CMK CGTİK ve Askeri Ceza Mevzuatı*. (On ikinci Baskı). Ankara: Adalet Yayınevi, 295-296.

Suçların yanında bu suçlara verilen cezalara gelindiğinde ise DLT’de yine birçok tarzda cezanın uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu cezalar kısaca; okla vurdurma “oktat”, boyun vurdurma “o.lıt” veya “çaptur”, hapis etme, baskı veya nezarete alma anlamında “kısıg”, evde hapis cezası “kapıl”, köy çavuşunun aldığı para cezası “çatpa”, hırsızın bağlanıp hapsedilmesi “beklet” ve bu hırsızlara kelepçe takılması olan “buka.gu” cezaları Kaşgarlı Mahmud tarafından tanımları ile birlikte verilen cezalardan bazılarıdır. Buradan anlaşılan şudur ki; Karahanlı devleti toplum düzenini sağlamak için suç ve cezaların üzerine oldukça eğilmiş ve insanlar arasında adaletin sağlanması için oldukça büyük çaba sarf etmiştir. Nitekim daha Ortaçağlarda bu kavramların ortaya çıkmış olması Türk toplumunun hukuk anlamında oldukça ileri bir düzeye ulaştığını ispatlamaktadır.

4.3.2. İdare Hukuku ve İdare Teşkilatı ile İlgili Kelimeler ve DLT’de İdare Hukuku

“Agi.çı, ipek kumaşları muhafaza eden görevli.”⁴⁸⁸

“Artut, bey ve benzerlerine verilen at vb. hediyeler. Sonra da her türlü hediyeye artut adı verildi.”⁴⁸⁹

*“At, unvan. “Bey ona unvan verdi” anlamında **beg ana.r at birdi** denir. (atlıg) buradan kavmin büyüğüne de **atlıg** denir.”⁴⁹⁰*

“Ata sa.gu.n, doktor.”⁴⁹¹

*“Aya.s, kölelere, yüzlerinin temizliği göğşe benzetilerek **Aya.s** adı verilir.”⁴⁹²*

*“(bekeç), tiginlerin ünvanı. **Bekeç arşla.n tigi.n** denir.”⁴⁹³*

*“**Bıçığ**, anlaşma, sözleşme. **Ol menin birle bıçığ kaldı o benimle sözleşme yaptı.**”⁴⁹⁴*

*“**Bodun**, raiyyet, avam tabakası. **Çiğil** Lehçesinde.”⁴⁹⁵*

*“**Erk**, otorite, emrin geçerli olması.”⁴⁹⁶*

*“**Esik yi.r**, uzayıp giden bozkır arazi.”⁴⁹⁷*

⁴⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 69.

⁴⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 54.

⁴⁹⁰ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 37.

⁴⁹¹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 42.

⁴⁹² Kaşgarlı Mahmud, 2018, 61.

⁴⁹³ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 153.

⁴⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 160.

⁴⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 172.

⁴⁹⁶ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 20.

⁴⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 34.

“**Eşkinici**, hızlı posta götüren atlıya denir.”⁴⁹⁸

“**İlimga**, hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan katip.”⁴⁹⁹

“**İmga**, malları korumak ve onları toplamakla görevli hazinedâr.”⁵⁰⁰

“(içger-), **ol anıbegke içgerdi** o, onu gizlice beye şikâyet etti. Benzeri durumlar da aynı.”⁵⁰¹

“**İdi**, sahip, efendi. “Efendim ne der?” anlamında **idim ne tir** denir.”⁵⁰²

“**İl**, eyalet. “Beyin hâkimiyetindeki bölge” anlamında **beg ili** denir.”⁵⁰³

“(İl başı) bu kelimedenden seyise **il başı** adı verilmiştir. Anlamı “eyaletin başı”dır ki onunla “seyis” kastedilir.”⁵⁰⁴

“(ilen-), **ol anar ilendi** işinde ona güvendiği halde güvendiği gibi çıkmadığı için onu ayıpladı. Bu kelimedenden “kınama” ya “**ilenç**” denir. **İle.nür, ilenme.k.**”⁵⁰⁵

“**Kend**, şehir.”⁵⁰⁶

“**Kend**, Oğuzlarca ve onlara uyanlarca köy. Türklerin büyük bir kısmında ise kasaba.”⁵⁰⁷

“**Keneş**, istişare ve işlerde tedbir.”⁵⁰⁸

“(köl irkin) bundan, Karluk büyüklerine **köl irkin** lakabı verilir; “onun akli birikmiş bir göle benzer” demektir.”⁵⁰⁹

“**Oba**, Oğuzca kabile.”⁵¹⁰

“**Oguş**, aşiret”⁵¹¹

“**Okut**, yemeğe veya saltanata davet.”⁵¹²

⁴⁹⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 53.

⁴⁹⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 74.

⁵⁰⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 64.

⁵⁰¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 107.

⁵⁰² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 42.

⁵⁰³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 23.

⁵⁰⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 23.

⁵⁰⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 100.

⁵⁰⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 149.

⁵⁰⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 149.

⁵⁰⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 495.

⁵⁰⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 53.

⁵¹⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 42.

⁵¹¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 29.

“**Ordu**, beyin oturduğu şehir. (**ordu kend**) bundan, Kaşgar’a **Ordu Kend** adı verildi ki beylerin ikamet ettiği şehir demektir. (**Ku.z Ordu**) buradan hareketle Balasagun’a **Ku. Ordu** denir.”⁵¹³

“(ordu.lan-) **beg bir yi.rig oldu.landı** bey, bir yeri kendine şehir edindi: **ordu.lanur, ordu.lanma.k.**”⁵¹⁴

“**Ordu başı**, hakanlara ait teriş işlerini gören kimsenin adı.”⁵¹⁵

“(ordu kend), Kaşgar için **Ordu Kend** denir; ikame edilen şehir demektir; çünkü Afrasiyab, güzel havasından dolayı orada otururdu. Burası Aşağı Çin’dir. Şiir:

Kelnizleyü aktımız

Kendler üze çıktımız

Furxan ewin yıktımız

Burxan üze sıçtımız

Uygurlara karşı yapılan gazayı tasvir ederek diyor ki: *Sel gibi onların üzerine yürüdük. Şehirlerine girdik. Puthanelerini yıktık. Putlarının başına pisledik. Bu bir adettir. Müslümanlar kafirlerin ülkelerini aldıkları zaman, onları küçük düşürmek için putlarının başına pislerler.*”⁵¹⁶

“**Öge**, akıllı, yaşlı, işlerde denenmiş, halktan insanların unvanı. **Tigi.n**’den bir derece aşağıdır. Bunun aslı şudur: İskender Çin’e ulaştığı zaman Türk hakanı, onunla savaşmak üzere tamamen gençlerden oluşan bir birlik gönderdi. Vezir ona (58) “ona hep gençleri gönderdin; onların yanında savaşta tecrübeli ve yaşlı birisi de olmalıydı” dedi. Hakan “yaşlı mı?” anlamında **öge** der. Vezir de “evet” diye cevap verir. Bunun üzerine yaşlı bir adam gönderir. İskender’in öncülerine gece baskını yaparlar ve onları yenerler. Türk askerlerinden biri, İskender’in askerlerinden birisini kılıçla göbeğine dek yarar. Öldürülen adam, beline, içinde altınlar bulunan bir kemer bağlamıştı. Kemer yarılr ve altınlar kana bulanarak yere saçılır. Sabah olunca, Türk birliğindeki askerler, kana bulanmış altınları görürler ve birbirlerine “bu nedir?” diye sorarlar. Sonra **altun kan** derler; “altın ve kan” demektir. Bundan dolayı oradaki ulu bir dağ, bu isimle adlandırılır.

⁵¹² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 24.

⁵¹³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 62.

⁵¹⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 130.

⁵¹⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 62

⁵¹⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 149.

Etrafında çok göçebe bulunan, Uygur yakınlarında bir dağdır. Daha sonra İskender onunla barış yapmıştır.”⁵¹⁷

“**Ögreyük**, adet. Afrasiyab Han ’ın mersiyesinde zamanı vasfederek diyorki:

Ögreyüki mundag ok

Munda adın tildag ok

Atsa ajun ugrap ok

Taglar başı kertilü.r

Diyor ki: Zamanın adeti böyledir. Bu öldürücü sebeplerden gayrisi bahanedir. Devran dağların başına doğru bir ok atsa (dağların başı) aşınır.”⁵¹⁸

“**Ögüz**, akan her ırmak. Ceyhun ve Fırat gibi. Oğuzlarda bu kelime kullanıldığı zaman Benegit (Seyhun?) ırmağı kastedilir. Şehirleri onun üzerindedir. Göçebe olanlar da bu ırmağın iki yakasına konarlar. Türk diyarındaki birçok nehir de bu isimle adlandırılır. Aynı şekilde uçtaki bir şehre **İki Ö.gü.z** adı verilmiştir. Bu şehir **ıla** ile **Yawınç** ırmakları arasındadır.”⁵¹⁹

“**Ötüg**, sultana arz edilen şey, arz. Aslı bir şeyi hikâye etmek, anlatmaktır. (Dîvânü Lügati’t-Türk’teki bir diğer anlamı ise kusmadır. Onun kusması tuttu anlamında ana.r ötü.g tuttu denir)”⁵²⁰

“**Ötüglük**, **ötüglük kişi** hakana arz edeceği şeyi olan kimse.”⁵²¹

“(**Öz kend**) buradan Fergana kasabasına **Öz Kend** denir; “kendi şehrimiz” demektir.”⁵²²

“(**Semiz kend**) aynı şekilde **Semizkend** denir; anlamı “semiz şehir” dir. Büyüklüğünden dolayı böyle denir. Bu şehir Frsçada “Semerkand” tır.”⁵²³

“**Tapış**, iki adam vb.nin birbirine vekalet etmesi.”⁵²⁴

“**Tirne.k**, halkın karar vermek için toplanması.”⁵²⁵

⁵¹⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 44.

⁵¹⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 82.

⁵¹⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 28.

⁵²⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 32.

⁵²¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 78.

⁵²² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 149.

⁵²³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 149.

⁵²⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 158.

“**Tügsi.n**, halktan olup hakandan sonra üçüncü derecede bulunan kişinin ünvanı.”⁵²⁶

“**Uluş**, Çiğil lehçesinde köy. Balasagun halkı ve Argu ülkesinden onlara tabi olanlarda şehir demektir. Bundan dolayı Balasagun **Ku.z Ülu.ş** diye adlandırılır.”⁵²⁷

“(urul-), **tu.g uruldu** nevbet yani davul vuruldu.”⁵²⁸

“**Uruş**, dövüş ve savaş.”⁵²⁹

“(uruş-) **anın birle uruşdı** iki kişi birbiriyle kavga etti. İki bey vb. savaşınca da aynı fiil kullanılır. **Uruşu.r.**, **uruşma.k.** Şu atasözünde geçer: **alplar. Birle uruşma begle.r birle turuşma.** Anlamı şudur: kahramanlarla savaş etme; beylere karşı direnme. Şöyle derler:

Eren alpi okıştıla.r

Kınır kö.zü.n bakıştıla.r

Kamug tulmun tokıştıla.r

Kılıç kınka küçün sığdı

Anlamı şudur: Kahramanlar birbirlerini davet ettiler. Kızgın gözle bakiştılar. Bütün silahlarla savaştılar. O kadar ki silahlar, üzerinde kuruyan kanlardan dolayı kınlarına sığmadılar.”⁵³⁰

“**Ula.g**, beyin emriyle hızlı posta için alınan ve diğerine ulaşınca kadar binilen at.”⁵³¹

“(ület-), **ol çığa.yka yarma.k ületti** o, paraların yoksullara dağıtılıp üleştirilmesi için emir verdi. **Ületür, ületme.k.**”⁵³²

“**yugruş**, Türklerde avamdan olup vezirlik mertebesine yükselen kişi. Farslar ve başkaları, ne kadar muhteşem, ne kadar çevresi geniş ve güçlü olursa olsun bu ünvanı

⁵²⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 208.

⁵²⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 189.

⁵²⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 29.

⁵²⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 97.

⁵²⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 29.

⁵³⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 93.

⁵³¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 60.

⁵³² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 103.

almaz. O, hakandan bir derece aşağıdadır; ona ipekten siyah bir otağ verilir; yağmurda, karda ve sıcakta o otağı kurarlar."⁵³³

Dîvânü Lügati't-Türk'ün bilgi verdiği önemli hukuk dallarından biri de İdare hukukudur. Karahanlı Devlet Teşkilatı hem İslamiyet öncesi Türk devletlerinden aldığı miras ile hem de İslamiyet'in kendisine kazandırdığı taze kan ile o güne kadar gelmiş Türk devletleri içerisinde en köklü ve en güçlü devlet teşkilatlarından birini meydana getirmiştir. Kaşgarlı Mahmud da Karahanlı Devleti'nin bu güçlü yapısı hakkında oldukça önemli bilgiler aktarmaktadır. Başta devlet görevlileri ile meslek erbabının isimleri olmak üzere, merkez teşkilatı, taşra teşkilatı, devletin coğrafi yapılanması ve bu coğrafyaların isimleri ile toplumsal yapı hakkında önemli kavram ve terimlerin açıklamaları söz konusu eserde yer almaktadır.

Merkez teşkilatı ile ilgili olarak; Dîvânü Lügat'it-Türk Karahanlı Devleti'nin başkentine "beyin oturduğu şehir" anlamında "Ordu" denildiğini, bu nedenle de devletin merkezi olan Kaşgar'a "ordu kend" adının verildiğini aktarmaktadır. İktidarı "erk" olarak nitelendiren DLT bu kelimenin anlamını ise otorite ve emrin geçerli olması olarak tanımlamaktadır. Erkin gerçek sahibi ise devletin başında bulunan hakandır. Nitekim onun iktidarının bir göstergesi olarak belirli zamanlarda vurulan nevbete "urul" dendiği eserde ifade edilmektedir. Kaşgarlı Mahmud devletin başında bulunan Kaşgar'daki bu hakandan sonra ise "bekeç" unvanı verilen tiginlerin devlet protokolünde ikinci sırada yer aldıklarını söylemektedir. Yine "Yugruş" adı verilen ve daha önce avamdan olup liyakat ve yeteneğiyle vezirlik makamına kadar yükselen kişiler hakandan sonra devlet içerisindeki en kıdemli makam sahipleriydi. Kaşgarlı'nın verdiği bu bilgidan anlaşılmaktadır ki devlet yönetiminde liyakati olan bu kişiler tebaadan kişiler olmalarına rağmen yetenekleri sayesinde devlet protokolünde en üst mertebeye kadar yükselebilmekteydiler. Kaşgarlı Yugruş ve Bekeçten sonra "Öge" olarak tanımladığı halk arasından tecrübe edinmiş ve denenmiş kişilerin, devlet protokolünde üçüncü sırada yer aldıklarını da aktarmaktadır. Ayrıca bu derecede yine "tügsi.n" adını verdiği ancak görev ve yetkisini açıklamadığı kişinin bulunduğunu da zikretmektedir. Ayrıca bu üst mevkilerin yanında merkez teşkilatı içerisinde yer alan; hakanlara ait teriş işlerini gören "ordu başı", hazineden sorumlu olan "ımgı", ipek kumaşları muhafaza eden "ağı.çı", beyin posta işlerini gören "ula.g" Dîvânü Lügati't-Türk'te bahsedilen devlet görevlilerinden bazılarıdır.

⁵³³ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 366.

Merkez teşkilatı ile ilgili olarak eserin aktardığı bilgilerden bir diğeri de Türk devlet geleneğinde var olan hükümdarın halkın sorunlarını dinlediği meclislerin Karahanlı Devletinde de varlığını sürdürmesidir. Dîvânü Lûgat'it-Türk sultana arz edilen şikâyeti “ötüg” olarak aktarmış, şikâyeti olan kişiye ise “ötüglük” dendiğini söylemiştir. Bu bilgi yine Karahanlı hakanlarının kendilerini adaleti sağlamakla görevli en yetkili kişi olarak gördükleri sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Karahanlılar için devlet idaresinde danışma ve istişarenin oldukça önemli olduğu da eserde aktarılmaktadır Buna da “keneş” adının verildiği Kaşgarlı Mahmud tarafından açıklanmaktadır. Ayrıca yine halk arasından seçilen “öge” adı verilmiş tecrübeli kişilerin devlet protokolünden üst sıralarda yer alması da Karahanlı hükümdarlarının istişareye verdikleri önemin diğeri bir kanıtıdır. İstişare ve danışmadan daha önemlisi Kaşgarlı Mahmud'un “tirne.k” adını verdiği halk meclisleridir. Bu meclislerin varlığından anlaşılan odur ki önemli kararların alınmasında halk oldukça önemli bir rol üstlenmektedir. Bu durum da Karahanlı idari teşkilatında demokratik uygulamaların varlığının bir kanıtıdır.

Taşra teşkilatı ile ilgili olarak ise Dîvânü Lûgati't Türk “il” adı verilen yapılanmadan bahsetmekte ve bunları eyaletler olarak tanımlamaktadır. Buradan Karahanlı ülkesinin belirli bölgelere ayrılmış eyaletler halinde idare edildiği anlaşılmaktadır. Kaşgarlı bu eyaletlerin başında da “il başı” adı verilen yöneticilerin bulunduğunu zikretmektedir. Ayrıca “kend” olarak adlandırdığı şehirlerin de eyaletlerin bir parçası olduğu görülmektedir. Şehirlerde “ulus” olarak isimlendirilen köyler bulunmaktadır. Buradan Karahanlı ülkesinin önce eyaletlere ardından şehirlere ve köylere ayrılarak idare edildiği sonucu çıkmaktadır. Ancak Oğuzlar tarafından “Kend” kavramının “köy” hatta Türk boylarının büyük bir kısmı tarafından “kasaba” manasında kullanıldığı, “ulus” kelimesinin de Argu lehçesinde şehir olarak nitelendirildiğinden bahsetmesi de oldukça dikkat çekicidir. Yani aynı kelimeler farklı Türk boyları tarafından farklı anlamlarda kullanılabilir. İdari yapılanmanın yanında toplumsal yapının ise Bodun, Boy, Oba (kabile), oğuş (aşiret) gibi parçalardan meydana geldiği eserde görülmektedir.

Kaşgarlı'nın aktardığı bu bilgiler göstermektedir ki Karahanlı devlet teşkilatı yapılanması ile hem merkezde hem de taşrada oldukça güçlü ve köklü bir oluşum arz etmektedir. Devlet piramidinin en tepesinden en alt tabakalarına ve tebaanın toplumsal yaşayışına kadar her şey bir düzen içerisinde idare edilmektedir.

4.3.3. Medeni Hukuku İlgilendiren Kelimeler

“**Aba**, Töpüt dilinde baba. Onlarında dilinde Sabitoğullarının Arapçasından kalmış gibidir. Yemen’den bir adam (Sabit) Türk ülkesine kaçtı ve onları türetti.”⁵³⁴

“**Ana**, anne.”⁵³⁵

“**Arkuçi**, iki adam arasındaki aracı. Evlenme sırasında düünürler arasındaki elçi.”⁵³⁶

“**(aştal) aştal oğul**, adamın en son çocuğu.”⁵³⁷

“**Ata**, baba.”⁵³⁸

“**Baldır oğul**, üvey oğul.”⁵³⁹

“**Baldır kız**, üvey kız.”⁵⁴⁰

“**Birgü**, borç. **Anın mana bir a.t birgüsü ba.r** onun bana bir at borcu var.”⁵⁴¹

“**(boşan-)**, **ura.gut boşandı** kadın boşandı. Argu lehçesindedir; fasih değildir. **Boşanu.r**, **boşanma.k**.”⁵⁴²

“**(boşat-)**, **ol ura.gut boşattı o**, kadını boşadı. Bu, Argu lehçesidir.”⁵⁴³

“**(boşu-)**, **er ura.gutın boşu.dı** adam karısını boşadı. Argu lehçesi. Bu kelime hem geçişsiz hem geçişlidir. **Boşu.r**, **boşu.ma.k**.”⁵⁴⁴

“**Çıkan**, teyze oğlu.”⁵⁴⁵

“**Dede**, baba. Oğuzca.”⁵⁴⁶

“**Ebe**, Oğuzcada anne. Karluk Türkmenlerinde sert b (p) ile yazılır.”⁵⁴⁷

⁵³⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 41.

⁵³⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 45.

⁵³⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 73.

⁵³⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 52.

⁵³⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 42.

⁵³⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 199.

⁵⁴⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 199.

⁵⁴¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 185.

⁵⁴² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 273.

⁵⁴³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 328.

⁵⁴⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 463.

⁵⁴⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 173.

⁵⁴⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 443.

⁵⁴⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 41.

“Eçe “eke” anlamındadır; “büyük kız kardeş” demektir. Cim, kef’ten dönüşmüştür; germ’in cerm ve günbed’in cünbed olması gibi.”⁵⁴⁸

“**Egetlik**, “gelin” ise **egetlik**’dir. Bu genel bir kuraldır. İsimlerin sonuna sert kef (k) eklendiği zaman, “o isimle kastedilen şeyin yeri” veya “o ismin bir şey için ayrılması (tahsis edilmesi)” yahut da mastar anlamını verir. Eğer bu üç anlamdan hiç biri yoksa ve “o isimle kastedilen şeyin sahibi” anlamı verilmek isteniyorsa yumuşak kef (g) kullanılır. Sert kef (k) ile “egetlik” denildiği zaman “gelinle gönderilmek için ayrılan hizmetçi” anlamına gelir. Kef’i yumuşatırsak “hizmetçisi olan veya hizmetçiye sahip olan gelin” anlamını verir. Bütün benzeri durumlarda aynı anlam söz konusudur.”⁵⁴⁹

“**Eke**, abla. Oğuzlarda ona **eze** adını verirler.”⁵⁵⁰

“**Ekin**, Oğuzcada tarla.”⁵⁵¹

“(eret-), **oğlan eretti** çocuk adam sınıfına girdi. Aslı **eredti**’dir; benzeşme olmuştur. Nitekim Arapçada da zikr’den muzzekir olmuştur. **Eredü.r, erütme.k.**”⁵⁵²

“(erlen-) **ura.gut erlendi** kadın evlendi. **Erlenür, erlenme.k.**”⁵⁵³

“(erne.n) **erne.n er**, bekar adam. Şu ata sözünde geçer: **Erne.nke elig karı bö.zün üm tüke.me.s.** Anlamı şudur: Bekar adamın şalvarı için elli arşın kumaş yetmez. Çünkü ona yabancı, öğüt vermez. Evlenmesi istenen kişi için söylenir.”⁵⁵⁴

“**Eşle.r**, kadın. Aslı **eşi.le.r**’dir. Kadınlardan hanım olanlar demektir. Çok kullanıldığı için hafifletmek maksadıyla ye düşürülmüştür. Çokluktur, teklik yerine kullanılır. Bu adlandırmanın çok uzun bir hikâyesi vardır.”⁵⁵⁵

“**Ina.l**, annesi hatun (asil kadın), babası halktan olan delikanlıya verilen ad. Bu asıl anlamdır.”⁵⁵⁶

“**İçi**, yaşça büyük erkek kardeş.”⁵⁵⁷

“(igdil-), **ogul igdildi** çocuk vb. yetiştirildi. **İgdilür, igdilme.k.**”⁵⁵⁸

⁵⁴⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 42.

⁵⁴⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 78.

⁵⁵⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 44.

⁵⁵¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 37.

⁵⁵² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 101.

⁵⁵³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 116.

⁵⁵⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 57.

⁵⁵⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 58.

⁵⁵⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 61.

⁵⁵⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 42.

“**İni**, küçük erkek kardeş.”⁵⁵⁹

“(itil-), **ogla.n itildi** çocuk gelişip serpildi ve kendi kendine bırakıldı. **İtilü.r, itilme.k.**”⁵⁶⁰

“**Kadaşlık**, kardeşlik ve akrabalık.”⁵⁶¹

“**Kadın**, sıhri akrabalık. Kıpçak lehçesinde z iledir (kazın). Atasözü: **kadaş timi.ş kaymaduk kadın timi.ş kaymış**. Kardeş ve akraba denmiş, yüz vermemişler; kayın denince iltifat etmişler. Akrabalarda kayın tarafına hürmet için söylenir.”⁵⁶²

“(kandaş) **kandaş kadaş** babaları bir, anaları ayrı çocuklar. Atasözü: **kandaş kama uru.r öğdaş örü tarta.r**. Anlamı: Aralarında nefret olduğu için baba bir kardeşler birbirlerini acımasızca döverler. Ana bir kardeşler ise aralarındaki sevgiden dolayı birbirlerine yardım ederler.”⁵⁶³

“(kansık), **kansık ata üvey baba.**”⁵⁶⁴

“**Kansık oğul** evlatlık.”⁵⁶⁵

“**Kelin** gelin.”⁵⁶⁶

“**Kis**, zevce. **Anın kisi** onun zevcesi. Bazıları bunu izafetle (iyelik eki ile) kullanır. **Ol kişi aldı o, bir kadın aldı** (evlendi).”⁵⁶⁷

“**Kişi**, zevce. Yağmalarda “o (erkek) evlendi mi?” anlamında **ol kişi aldı mu** denildiğini işittim.”⁵⁶⁸

“**Koduz**, dul kadın.”⁵⁶⁹

“(koduzlan-), **er koduzlandı** adam dul kadınla evlendi. Argu lehçesinde. **Koduzlanu.r, koduzlanma.k.**”⁵⁷⁰

“**Küden düğün yemeği.**”⁵⁷¹

⁵⁵⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 113.

⁵⁵⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 45.

⁵⁶⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 96.

⁵⁶¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 221.

⁵⁶² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 173.

⁵⁶³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 504.

⁵⁶⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 504.

⁵⁶⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 504.

⁵⁶⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 174.

⁵⁶⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 143.

⁵⁶⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 445.

⁵⁶⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 157.

⁵⁷⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 311.

“**Kükü**, teyze. **Kükü.y** de denebilir; bu daha doğrudur. Bundan **kükü.yüm keldi** denir; “teyzem geldi” demektir.”⁵⁷²

“**Ogul**, oğul. Evlat olmayan çocuklara da **ogul** denir. “Bu çocuk ne diyor? Anlamında **bu ogul ne tir** denilir. Bu gelime kuralsız olarak **ogla.n** şeklinde çokluk yapılır. Aslında **oğulla.r** şeklinde çokluk yapılması gerekirdi. Bu, “adamlar” için **eren** denmesi gibidir; ikisi de mevcuttur.”⁵⁷³

“**o.k**, mirastan isabet eden hisse. “Ona mirastan bir hisse kaldı” anlamında **ana.r** bir **o.k tegdi** denir.”⁵⁷⁴

“**Öge.y**, **öge.y** ata üvey baba. “Besleme oğul” a **öge.y ogul**, “besleme kız” a da **öge.y kı.z** denir.”⁵⁷⁵

“**Öz kişi**, **akraba**, Bu bizim akrabalarımızdandır anlamında **bu biznin öz kişi ol** denir.”⁵⁷⁶

“**Sawçı**, kayınlar arasında haber getirip götüreren adam. O, daha önce anlattığım gibi birinin sözünü ona, onun sözünü de ötekine anlatır. Şiir:

Bilge eren sawların algıl öğüt

Edgü sawıg edlese özke sine.r

Diyor ki: Akıllıların sözlerini öğüt olarak al; çünkü insan güzel sözü yetiştirip büyütürse hikmet kalbine siner.”⁵⁷⁷

“**Sini.l**, erkeğin küçük kız kardeşi.”⁵⁷⁸

“**Şü.t**, soy. Hotan lehçesinde.”⁵⁷⁹

“(tok tok), er kişi birle tok tok boldı adam ile kadın arasında sertlik (geçimsizlik) oldu.”⁵⁸⁰

⁵⁷¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 174.

⁵⁷² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 447.

⁵⁷³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 35.

⁵⁷⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 22.

⁵⁷⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 61.

⁵⁷⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 21.

⁵⁷⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 411.

⁵⁷⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 496.

⁵⁷⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 396.

⁵⁸⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 144.

“**Uri**, erkek evlat. “Erkek çocuklar” anlamında **uri o.gla.n** denir.”⁵⁸¹

“**Ulugluk**, yaşça büyüklük.”⁵⁸²

“**Uma**, Töpüt (Tibet) dilinde anne. Arapçadan kalmış gibidir.”⁵⁸³

“**Uya**, kardeş ve akraba, şu şiirde geçer:

Tawar üçün Tenrini edlemedip

Uya kadaş oğlını çınla boga.r

Kardeşler arasındaki merhametsizliği vafediyor. Diyor ki: Adam malını görünce, Allah’a aldırmadan kardeşi oğlunu bile bu mal yüzünden boğabilir.”⁵⁸⁴

“(**üleş-**), **olar ikki tawa.rın üleşdi** o ikisi, mallarını ayırıp hisselerini aldılar. **Üleşü.r, üleşme.k.**”⁵⁸⁵

“**Ülüg**, -Elif’te dudakları daraltarak- pay, hisse.”⁵⁸⁶

“**Ülüş**, pay, hisse. Şın’ın aslı Kef’tir aslında. Aslında **ülüg** hisse demektir. Bu da Arapçada dişilik ifade eden kef’in şın’a dönüştürülmesine benzer. Mecnun’un fe-‘ayna:i, ‘ayna:ha we ci:duşi ci:duha (Senin gözlerin onun gözleridir, senin gerdanın onun gerdanıdır.) dediği gibi. Burada ‘ayna:ki we ci:duki demek istiyor.”⁵⁸⁷

“**Taga.y**, dayı.”⁵⁸⁸

“**Tuğsa.k**, dul kadın. Çoğunlukla **tu.l tuğsa.k** biçiminde ikili kullanılır.”⁵⁸⁹

“(**tutun-**), **beg mini ogul tutundı** beg beni evlatlık alıp oğul edindi. Başkası da (evlat edinirse) aynıdır.”⁵⁹⁰

“(**tutunçu**) **tutunçu oğul** adamın evlat edindiği oğul.”⁵⁹¹

⁵⁸¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 43.

⁵⁸² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 77.

⁵⁸³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 44.

⁵⁸⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 41.

⁵⁸⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 95.

⁵⁸⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 34.

⁵⁸⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 29.

⁵⁸⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 450.

⁵⁸⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 205.

⁵⁹⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 274.

⁵⁹¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 500.

“(Tün) **tün ogul** kadının ilki (ilk çocuğu, eşi). Bu da ister erkek ister kız olsun doğurduğu ilk çocuktur. Dişye **tün kız** denir; “ilk kız” demektir. Kadının ilk eşine de **tün beg** denir.”⁵⁹²

“**Tünür**, kadının yakınları. Bunlar da kardeşler, baba ve annedir.”⁵⁹³

“**Xuma.ru**, mirasın ta kendisi. “**Bunu atamdan xuma.ru buldum**” denir; “ben bunu babamdan miras olarak buldum” demektir.”⁵⁹⁴

“**Xuma.ru**, mallardan hatıra olanı. Türklerin adetine göre onların büyüklerinden biri öldüğü zaman malından değerli bir parça hükümdar için ayrılır; o mala **xuma.ru** denir; yani “ondan hatıra” demektir. Bu kelime erkek ve kadınlara ad olarak da konur. Sefere çıkan kişi de akrabalarına kendisini hatırlamaları için bir şey bırakır; bu da **xuma.ru**’dur.”⁵⁹⁵

“**Yezne**, büyük kız kardeşin kocası.”⁵⁹⁶

“(yulun-) **ura.gut yulundu** kadın ücretini vererek boşandı. **Yulnu.r**, **yulunma.k**.”⁵⁹⁷

“**Yurç**, kadının küçük erkek kardeşi. Erkeğin kardeşi ile kadının kardeşi farklıdır; erkeğin kendisinden küçük erkek kardeşine **ini**, kendisinden büyük erkek kardeşine **içi** denir. Erkeğin, kendisinden küçük kız kardeşine **sinil**, kendinden büyük kız kardeşine **eke** denir. Kadının en küçük kız kardeşine **baldız**, büyüğüne **eke** denir.”⁵⁹⁸

“**Yuvga** evlatlık.”⁵⁹⁹

Türk toplumunda aile kavramının oldukça büyük bir önemi bulunmaktadır. Nitekim bir kişinin devletin başına geçmesi için öncelikle iyi bir aile reisi olması gerekmektedir. Ayrıca Türkler sağlıklı bir toplumun oluşabilmesi için öncelikle sağlıklı bir aile ve toplum yapısının mevcut olması gerekliliğinin de farkında olmuşlardır. Bu nedenle de tarihin her döneminde hem birey-devlet hem de aile ilişkilerinin belirli bir düzen içerisinde devam ettirilmesine itina gösterilmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak Türkçede aile ilişkilerini karşılayan birçok kavram ve terim bulunmaktadır. Dîvânü Lügati't-Türk'te Kaşgarlı bu kavramlara sık sık yer vermiştir.

⁵⁹² Kaşgarlı Mahmud, 2018, 403.

⁵⁹³ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 494.

⁵⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 193.

⁵⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 193.

⁵⁹⁶ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 363.

⁵⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 384.

⁵⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 151.

⁵⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 362.

Kaşgarlı'nın eserinde medeni hukuk ile ilgili en dikkat çekici durumlardan biri kadına verilen önemdir. Nitekim Dîvânü Lügati't-Türk'te kişi-devlet arasındaki ve akrabalık ilişkilerinde erkeklerden çok kadınları niteleyen kelimelerin ağırlıklı olarak yer alması aslında Türk toplumunda kadına verilen değer ortaya çıkmasından başka bir şey değildir. Bununla birlikte Türk toplumuna egemen olan ataerkil aile yapısı da eserin yansıttığı belirgin Türk yaşam tarzlarından biridir. Nitekim ailenin reisi olan erkek emire benzetildiği için ona “beg” denilmiştir.⁶⁰⁰ Aile bireylerini niteleyen isimlerin yanında evlenme-boşanma ile ilgili terimler, miras ile ilgili kavramlar, özlük ve üveylik ilişkileri, soy bağı gibi terimler Dîvânü Lügati't-Türk'te Medeni hukuk ile ilintili olan kelimelerden bazılarıdır.

Aile ile ilgili olarak ismi geçen kelimelerden bahsetmek gerekirse; baba kelimesini karşılayan “aba” ve “dede” kelimelerinin olduğu görülmektedir. Ayrıca üvey babayı da “öge.t ata” ve “kansık ata” karşılamaktadır. Anne kelimesini ise Kaşgarlı; günümüzde de kullanılan “ana” veya daha çok Oğuzların kullandığı “ebe” ile nitelendirildiğini, Karluk Türkmenlerinde ise “epe” kelimesinin karşıladığını söylemektedir. Büyük kız kardeşi “eçe” veya “eke”, büyük erkek kardeşi “içi”, küçük erkek kardeşi “ini” kelimeleri tanımlamaktadır. Erkeğin küçük kız kardeşine “sini.l”, kadının küçük erkek kardeşine “yurç”, erkek evlada genel olarak “urı”, kız çocuğuna ise günümüzdeki gibi “kız” denildiğinden bahsedilmektedir. Dönemin Karahanlı ve diğer Türk topluluklarının aile bireylerini niteleyen tabiri caiz ise günümüzden dahi zengin bu dil yapısı onların aile ilişkilerine verdiği önemin bir kanıtından başka bir şey olmasa gerek. Bununla birlikte üvey oğula “baldır oğul” veya “kansık oğul”, üvey kıza ise “baldır kız” denildiği de görülmektedir. Babaları bir anaları ayrı çocuklara ise “kandaş” dendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca eşler de zevce manasında “kis” veya “kişi” isimleriyle nitelendirilmektedir.

Birinci ve ikinci derece akrabalar ile birlikte üçüncü derece ve daha alt derece akrabalıklar da eserde yer almıştır; teyze anlamında “kükü”, dayı anlamında “taga. y”, büyük kız kardeşin eşi, enişte manasında “yezne” ve teyze oğlu olarak da “çıkan” kelimeleri eserde tanımlanmıştır. Geline ise “egetlik” adının verildiği zikredilmiştir. Bu gelinin yani kadının yakınlarına da tünür denilmiştir. Akrabalık ise genel manada “kadın” veya “kazın” ile kardeş manasında da kullanılan “kadaşlık” kelimeleriyle açıklanmıştır.

⁶⁰⁰ Köymen, 2016, 3, 304.

Evlenme ve boşanma Dîvânü Lügati't-Türk'te geçen en önemli müesseselerden biridir. Evlenirken özellikle “arkuçı” veya “sawçı” adı verilen araçların iki aile arasında akrabalık bağı kurulmasında oldukça önemli bir görev üstlendikleri anlaşılmaktadır. Onlar dünürler arasında gidip gelerek iki aile arasındaki bağı güçlendirmekte ve evlilikle ilgili işleri çözmektedirler. Ayrıca evlenirken hem kız tarafının hem de erkek tarafının yükümlülükleri bulunmaktadır. Küden adı verilen düğün yemeği düğün sahiplerinin bu yükümlülüklerinden biriydi. Erkek tarafının kız tarafına yetiştirme hakkı olarak “başlık” adı altında bir at, süt hakkı olarak “südlük” adı altında bir elbise vermesi de erkek tarafının yükümlülüklerinden bir diğeri idi.⁶⁰¹ Evlenirken hem kadın hem erkek bu gün olduğu gibi çeyiz biriktirmekteydi. Hatta kadının getirdiği çeyiz üzerinde erkeğin herhangi bir hakkı bulunmamakta, eşler boşandığı zaman bu çeyiz kadının malı sayılmaktaydı.⁶⁰² Bu durum zamanın Türk toplumunun mülkiyet anlayışı hakkında da önemli ipuçları vermektedir. Sadece erkeğin değil kadının da mal mülk biriktirebildiği görülmektedir.

Eserde anlaşılmaktadır ki sadece erkeğin değil kadının da boşanma hakkı bulunmaktadır. Bu boşanma karşılığında kadının belirli bir ücret verdiği, bu ücrete ise “yulun” dendiği anlaşılmaktadır. Karı ve koca arasındaki geçimsizliği ve sertliği ise geçimsizlik oldu anlamında “tok tok boldı” kavramıyla ifade etmektedir. Ayrıca dul kadın manasında da “tuğsa.k” ve “koduuz” kelimeleri açıklanmıştır. Dul kadınla evlenen erkeğe de bu nedenle “koduuzlandı” denilmektedir. Boşanma ile ilgili kavramların Kaşgarlı tarafından sıkça aktarılması Karahanlı medeni hukukunda bu müessenin oldukça yerleşmiş olduğunu göstermektedir. Kaşgarlı'nın kocası öldüğü için dul kalan kadınlardan çok boşandığı için dul kalan kadınlardan bahsetmesi de bu durumun önemli bir göstergesidir. Konu ile ilgili olarak eserde geçen “yalnız başına dul yaşama, kötü dilli kocadan daha iyidir”⁶⁰³ deyimini dönemin toplumunun boşanma kavramına bakışını oldukça açık bir şekilde yansıtmaktadır. Aile önemli olduğu kadar bireylerin özgür tercihleri de toplum içerisinde her zaman saygı görmüştür.

Kaşgarlı Miras kavramını Dîvânü Lügati't-Türk'te “xuma. ru” kavramıyla açıklamış ve kişi öldükten sonra her kişiye düşen hisseyi ise “o.k” kelimesiyle tanımlamıştır. Bu hissenin genel adını ise “üleş” fiilinden türeyen “ülüg” veya “ülüş” isimleriyle adlandırmıştır.

⁶⁰¹ Köymen, 2016, 3, 308.

⁶⁰² Köymen, 2016, 3, 310.

⁶⁰³ Köymen, 2016, 3, 306.

Kaşgarlı'nın eserinden Türk aile yapısında “Yuvga”, “tutunçu”, “baldır” isimleriyle nitelenen evlatlık anlayışının da oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim eserde üvey çocuk ve evlatlık durumlarını karşılayan kelimelerin çokluğu göze çarpmaktadır. Bu da Türk toplumsal yaşayış tarzında, hem boşanmalardan dolayı üveylik durumunun yaygın olduğunu hem de aile dışında kalmış çocukların asla toplum dışında bırakılmadığını ve aile yaşantısına kazandırılarak sağlıklı bir şekilde hayatlarına devam etmelerinin sağlandığını göstermektedir. Sadece erkek çocukların değil kız çocuklarının da evlatlık olarak edinildiği eserde geçen “o onu kız edindi” cümlesinden anlaşılmaktadır. Ayrıca sadece yetim veya öksüz kalmış çocuklar değil kimsesiz kalmış büyükler de sahiplenilebiliyordu. Kaşgarlı Mahmud bununla ilgili olarak bir oğlanın bir kadına ana dediğinin de olduğunu ve onu sahiplendiğini dile getirmiştir.⁶⁰⁴ Tüm bu durumlar göstermektedir ki dönemin Türk toplumu medeni hayatta gerçekleştirdiği bu uygulamalar ile en küçüğünden en büyüğüne kadar bir arada yaşayan, toplumdan dışlanmış bireylerin olmadığı sağlıklı bir milletin oluşmasını ve idamesini amaçlanmıştır.

4.3.4. Ticaret ve İş Hukukunu İlgilendiren Kelimeler

*“Agruk, malın ağırlığı. Buradan, ağır agruk kayu.da kaldı denir ki “ağırlık ve yük nerede kaldı?” demektir.”*⁶⁰⁵

*“(ağış-), ol menin birle bir altu.nda ağışdı o fiyatı bir dinar artırdı.”*⁶⁰⁶

*“(alışa-), ol at alışa.dı o, at vb. şeyleri satın almak istedi. Alısar, alışa.ma.k.”*⁶⁰⁷

*“Alış, alacak Alış biri.ş denir ki “alacak verecek” demektir.”*⁶⁰⁸

*“Arkış, kervan. Şu atasözünde geçer: Yıra.k yi.r sawın arkış keldürü.r. Anlamı şudur: Uzak yerin haberini yolculuk (kervan) getirir. Bu, Arapların we ye'ti.ke bi'l-axba:ri men lem tüzwwidü (yardım etmediğin, ikmalde bulunmadığın kimse sana haberleri getirir.) sözündeki gibidir.”*⁶⁰⁹

*“Arkun, gelecek yılın adı, (arkun izi), bundan arkun izi denir; “gelecek yıl ve onu takip eden yıl” demektir.”*⁶¹⁰

⁶⁰⁴ Köymen, 2016, 3, 313.

⁶⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 49.

⁶⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 95.

⁶⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 124.

⁶⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 29.

⁶⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 47.

⁶¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 53.

“(bekleş-), *olmenin birle bekleşdi o benimle sözleşme yaptı.*”⁶¹¹

“*Birgü, borç. Anun mana bir a.t birgüsü ba.r onun bana bir at borcu var.*”⁶¹²

“*Birim, borç. Atasözü: alımcı arşla.n birimci sıçga.n anlamı şudur: Alacaklı borçluya karşı gücü bakımından aslan gibidir. Borçlu ise alacaklıya karşı korkusu yüzünden sıçan gibidir.*”⁶¹³

“*Ersü, Oğuzcada değersiz, aşağı olan şey.*”⁶¹⁴

“*Ewürge.n tewürge.n, bu er ol ışg ewürge.n tewürge.n denir; “bu işleri evirip çeviren adamdır” anlamına gelir.*”⁶¹⁵

“*(irkin-), ol özine nen irkindi o kendisi için mal vb. şeyler biriktirdi. İrkinür, irkinme.k.*”⁶¹⁶

“*İtilge.n sapılga.n, bu er ol itilge.n sapılga.n denir; “bu, işlere girip çıkan adamdır” anlamına gelir.*”⁶¹⁷

“*(kızı-), tawar kızu.dı malın fiyatı pahalılaştı. Kızu.r, kızu.ma.k.*”⁶¹⁸

“*Kiriş, bir insanın akarlarından gelen gelir.*”⁶¹⁹

“*Nen, mal. Şiir:*

Bulmuş nenig sewer sen

Akrun anar sewingil

Barmış nenig sakınma

Azra.k anar öküngil

Diyor ki: Elde olan malı seviyorsun. Ona yavaş yavaş sevin! Onunla gururlanma! Ola ki senden uzaklaşır. Giden malı umursama ve ona az hayıflan! Çünkü hayıflanmak, onu sana geri döndürmez.”⁶²⁰

⁶¹¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 291.

⁶¹² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 185.

⁶¹³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 176.

⁶¹⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 64.

⁶¹⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 80.

⁶¹⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 116.

⁶¹⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 81.

⁶¹⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 462.

⁶¹⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 159.

⁶²⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 493-494.

“(sürüş-), ol anda alımın sürüşdi o alacağını ondan zorla aldı. **Sürüşü.r, sürüşme.k.**⁶²¹ **Ötki**, Çiğilcede bedel, karşılık. “Bu atın bedelini verdim” anlamında **bu atka ötki birdim** denir.”⁶²²

“**Ötnü**, borçlanmada kullanılan bir edat. “ben parayı ödünç verdim” anlamında **me.n yarmak ötnü birdim** denir.”⁶²³

“**Ötünç**, ödünç. **Men ana.r yarma.k ötünç birdim**. Denir; “ben ona ödünç para verdim” demektir.”⁶²⁴

“**Sart**, tüccar. Atasözü: **Sart azukı arıg bolsa yolda yir.**”⁶²⁵

“(satgaş-), **ola.r alım birim bile satgaştı** onlar, alacak ve vereceklerini birbirleriyle takas ettiler. Oğuz lehçesi. **Satgaşu.r, satgaşma.k.**”⁶²⁶

“**Su.n altun**, altından (altın karşılığı) kağıt para. Bu, bir parmak uzunluğundan bir arşına kadar olabilir.”⁶²⁷

“**Taşu.g**, taşınabilen mal vb. şeyler.”⁶²⁸

“**Tawar**, canlı veya cansız mal. Oğzular ve diğerleri vav ile **tavar** derler. Şiir:

Tawar kimnin üklise beglik anar kergeyü.r

Tawarsızın kalp beg erensizin emgeyü.r

Anlamı: Kimin malı çoksa beylikte o tercih edilir. Eli boş kalırsa, bey adam toplamakta zorluk çeker. Çünkü onlar (adamlar) mala tamah ettikleri için onun yanında bulunurlar.”⁶²⁹

“**Tegsüt**, bir şeyin karşılığı, bedeli olarak verilen şey. Ayarı düşük para verip sağlamını almak gibi.”⁶³⁰

“**Te.r**, parayla çalıştırılan kişinin ücreti.”⁶³¹

“(terci) bundan ücretle çalıştırılana **terci** denir.”⁶³²

⁶²¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 259.

⁶²² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 64.

⁶²³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 66.

⁶²⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 66.

⁶²⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 148.

⁶²⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 295.

⁶²⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 404.

⁶²⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 177.

⁶²⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 155.

⁶³⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 196.

⁶³¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 408.

“(**tut-**) *ol mana elig tuttu o bana kefil oldu. Atasözü: Elig tutgınça ot tut. Anlamı: Ateş tutmak kefil olmaktan iyidir; çünkü o, sonunda pişman olur. Tuta.r, tutma.k.*”⁶³³

“**Ucuzluk**, fiyatlarda ucuzluk (zillet ve küçüklük).”⁶³⁴

“**Urunçak**, emanet, tevdi edilen şey. **Urunçak** denmesi de caizdir. Şöyle derler:

Urunçak alıp yermesi

Alımlık körü armadı.”⁶³⁵

(**utuş-**) *ol anın birle yarma.k utuşdı o onunla kumar oynadı; para ve benzeri şeyleri ütüştüler. Utuşur. Utuşma.k.*”⁶³⁶

“**Uzaklı**, işi yavaşlatma, yavaş yapma.”⁶³⁷

“**Uzatga.n**, *bu er ol ışık uzatga.n* denir; “bu, işi hep uzatan adamdır” anlamına gelir.”⁶³⁸

“(**üg-**) *ol yarma.k ügdi o paraları ve bazı şeyleri küme haline getirdi. Üge.r, ügme.k.*”⁶³⁹

“**Ügürlük er**, koyun vb. hayvan sürüsünün sahibi olan adam. Kısrakları bulunan aygıra **ügürlük adgır** denir.”⁶⁴⁰

“**Ülgü**, ölçü.”⁶⁴¹

“**Üzütlük**, cimrilik.”⁶⁴²

“**Yanu.t** hem karşılık hem fiyat.”⁶⁴³

“**Yarış** iki adam arasında mal bölüşümü.”⁶⁴⁴

“**Yarmak** dirhem (para).”⁶⁴⁵

⁶³² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 408.

⁶³³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 323.

⁶³⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 77.

⁶³⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 76.

⁶³⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 92.

⁶³⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 77.

⁶³⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 79.

⁶³⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 87.

⁶⁴⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 78.

⁶⁴¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 65.

⁶⁴² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 78.

⁶⁴³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 359.

⁶⁴⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 353.

⁶⁴⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 367.

Türk toplumunda ekonomik yaşantının devam ettirilebilmesi için tarım ve hayvancılık başta olmak üzere birçok zanaat de yapılmıştır. Dîvânü Lügati't-Türk dönemin Türk toplumunun meşgul olduğu bu işler ile ilgili kavramların tanımlarını da vermiştir. Özellikle ticaret ile ilgili terimler eserde bolca yer almıştır. Bu terimlerden de anlaşılacağı üzere Karahanlı Devleti ekonomik anlamda oldukça müreffeh bir devlet olmuş bu nedenle de ticaret ve iş hukuku oldukça ilerleme göstermiştir. Nitekim “su.n altun” adı verilen altın madeninin kullanıldığı paraların var olması onların bu anlamda oldukça gelişmiş olduklarını ortaya koymaktadır. Kullandıkları paraya da genel olarak “yarmak” adını vermişlerdir.

Kişiler arasındaki alış-verişe hâkim olan birçok terimin eserde sıkça zikredilmesi de dönemin Türk toplumunda ticaretin oldukça canlı olduğunun göstergelerinden biridir. Borçlanma, kefillik, ödünç alma, taşınır ve taşınmaz malların alım satımı gibi kavramları karşılayan birçok terimin tanımı Kaşgarlı Mahmud tarafından esere alınmıştır.

4.3.5. Savaş Hukukunu İlgilendiren Kelimeler

“(akıncı) geceleyin hücum eden ordu birliği için mecazen akıncı keldi dinilir; “saldıran birlik sel gibi akararak geldi” demektir.”⁶⁴⁶

“Al, hile ve aldatmaca. Şu atasözünde geçer. **Al.n arşla.n tuta.r küçün oyuk tutma.s.** anlamı şudur: Hile ile aslan tutulabilir; fakat kuvvetle bostan korkuluğu bile tutulamaz. Bir işi kuvvet vasıtasıyla yapamayana hile kullanması tavsiye edildiği zaman bu söz söylenir.”⁶⁴⁷

“(atım) atım er, usta atıcı, nişancı.”⁶⁴⁸

“Ay bitiği, Askerin isimlerinin ve erzakının kaydedildiği defterin adı.”⁶⁴⁹

“**Basıg**, gece baskınının yapıldığı yer. Ansızın yapılır. **Ol anı basgı.da tuttu** o onu gece baskını sırasında yakaladı.”⁶⁵⁰

“(bulnat-), **ol anı bulnattı** o, onu esir ettirdi ve esir oldu. **Bulnatu.r, bulnatma.k.**”⁶⁵¹

⁶⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 36.

⁶⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 39.

⁶⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 35.

⁶⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 18.

⁶⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 160.

⁶⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 342.

“Bulun, tutsak, esir. Şiir:

Apan kolsam udu ba.rıp

Tutam erdim süsin tarıp

Bulun kı.lıp başı yarıp

Yulug barça mana yığdı

Mağlup olanı tasvir ederek diyor ki: Eğer isteseydim onu takip edip yakalar, ordusunu dağıtır, kendisini esir alır ve başını yarardım. Ancak bana fidye topladı; ben de onu serbest bırakarak minnet altına soktum.”⁶⁵²

“Busug, pusu.”⁶⁵³

“Çawuş, savaşta safları tanzim eden ve askeri zulüm yapmaktan uzak tutan kimse.”⁶⁵⁴

“(çergeş-), ikki sü çergeşti iki savaş birliği saf tuttu. Şiir:

Kelse apın terkenim

İtilge met törkünüm

Tarılmagay törkünüm

Emdi çerig çergeşü.r

Diyor ki: Han gelip bize yardım ederse topluluğumuzun hali düzeler. Aşiretim başkalarının eline esi düşerek dağılmaz. Şimdi savaşan iki birlik saf tutmada. Çergeşü.r, çergeşme.k.”⁶⁵⁵

“çerig, savaş düzenindeki saf, sıra. Atasözü: Alp çerigde bilge tirigde. Anlamı şudur: Yiğit savaşın şiddetlendiği günde denenir; bilge kişi ise mecliste denenir.”⁶⁵⁶

“(egir-), beg kend egirdi bey, şehri kuşattı. Ura.gut yı.p egirdi denir; “kadın iğ egirdi” demektir. Suw kemi.ni egirdi denir; “su gemiyi çevirdi” demektir. Eğire.r, eğirme.k. Ol meni ı.şka egirdi denir; “o beni işe sürdü” demektir.”⁶⁵⁷

“(eğril-), kend eğrildi şehir kuşatıldı.”⁶⁵⁸

⁶⁵² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 172.

⁶⁵³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 160.

⁶⁵⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 158.

⁶⁵⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 293.

⁶⁵⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 167.

⁶⁵⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 91.

“(içik-), er içikti adam savaşta teslim oldu ve karşı taraftaki düşman ordusuna katıldı. **İçike.r, içikme.k.**”⁶⁵⁹

“**İçkin, içkin** er düşmanlardan gelip teslim olan ve emniyet altına alınan adam.”⁶⁶⁰

“**İl**, iki hakan arasındaki barış. **İ.ki beh bi.rle il boldı** denir; “İki hakan arasında barış oldu” demektir.”⁶⁶¹

“(ilin-), er yagıka ilindi adam düşmana esir düştü.”⁶⁶²

“**Kaçut**, kısa mızrak, harbe.”⁶⁶³

“**Keriş**, mücadelede direniş, mukavemet.”⁶⁶⁴

“**Kezik**, çalışmada nöbet, sıra. **Senin kezi.ki.n keldi** senin nöbetin geldi.”⁶⁶⁵

“(man-) er tulum mandı adam silah kuşandı.”⁶⁶⁶

“(özne-), ogul ata.ka özne.di oğul babasına isyan etti, emrine uymadı. Diğerleri için de aynı. **Özne.r, özne.me.k.**”⁶⁶⁷

“**Sak sak**, kaleleri, surları ve atları düşmana karşı korurken, askerlerin uyanık ve tetikte bulunmaları için nöbetçinin kullandığı edat. **Sak sak:** uyanık olun.”⁶⁶⁸

“(sançık-), düşman yenildi. Adama (hançer, bıçak vb.) saplanırsa da ayındır. **Sançika.r, sançıkma.k.**”⁶⁶⁹

“**Sü**, askerler, ordu. Atasözü: **Otakga öpkele.p süke sö.zle.me.dük.** Anlamı: Çadırında akranlarına kızdı; sonra da askerle konuşmadı. Bu, bir insanın yaptığı bir işe kızan ve bu sebepten dostlarından nefret edip onlarla konuşmayan için söylenir. Şiir:

Sü keldi yi.r yapa

Kaza.r kar (tuyag) tepe

Kaçtı anar Alp Apa

⁶⁵⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 114.

⁶⁵⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 96.

⁶⁶⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 53.

⁶⁶¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 23.

⁶⁶² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 100.

⁶⁶³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 153.

⁶⁶⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 158.

⁶⁶⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 169.

⁶⁶⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 242.

⁶⁶⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 127.

⁶⁶⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 145.

⁶⁶⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 299.

Uwut bolup ol yaşa.r

Diyor ki: Ordu geldi; yerin ufkunu, atın toynağından kalkan kardan dağ ile kapattı. Alp Apa –bu bir adamın adıdır- bundan kaçtı. Bozgundan dolayı utandı ve utancından da saklanmaktadır.”⁶⁷⁰

“**Tezgi**, düşman gelmesinden dolayı kavim arasına kargaşa düşerse ve herkes düşmandan kaçışırsa **tezgi boldı** denir.”⁶⁷¹

“**Tıl**, düşmandan ele geçirilen adam. **Tıl tuttu.m** düşmandan bir adam ele geçirdim. Düşmanın durumunu ondan öğrenmek için.”⁶⁷²

“**Tokış**, savaş. Şiir:

Tokış içre urıştım

Ulug birle karıştım

Töküz atın yarıştım

Aydım emdi al Uta.r

Diyor ki: Savaşta kavmin büyüğü ile vuruştum. Onu okla vuruncaya kadar alını akıtmalı ayımla savaştım ve ona “al benden ey Utar” dedim. Bu da (Utar) bir adamın adıdır.”⁶⁷³

“**Tulum**, silah. Genel bir isim.”⁶⁷⁴

“**Uruş**, dövüş ve savaş.”⁶⁷⁵

“(uruş-) anın birle uruşdı iki kişi birbiriyle kavga etti. İki bey vb. savaşınca da aynı fiil kullanılır. **Uruşu.r.**, **uruşma.k.** Şu atasözünde geçer: **alplar. Birle uruşma begle.r birle turuşma.** Anlamı şudur:kahramanlarla savaş etme; beylere karşı direnme. Şöyle derler:

Eren alptı okıştıla.r

Kınır kö.zü.n bakiştıla.r

Kamug tulumun tokıştıla.r

⁶⁷⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 438.

⁶⁷¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 186.

⁶⁷² Kâşgarlı Mahmud, 2018, 146.

⁶⁷³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 158.

⁶⁷⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 171.

⁶⁷⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 29.

Kılıç kınka küçün sığdı

*Anlamı şudur: Kahramanlar birbirlerini davet ettiler. Kızgın gözle bakiştılar. Bütün silahlarla savaştılar. O kadar ki silahlar, üzerinde kuruyan kanlardan dolayı kınlarına sığmadılar.*⁶⁷⁶

*“(ülker çerig), savaşta ülker çerig adı verilen bir oyun vardır. Bu oyunda askerler bölükler halinde ayrılır. İlk bölük hücum ettikten sonra diğer bölükler sırayla onu takip ederler. Bu hileyi yapan çok nadir yenilir.”*⁶⁷⁷

*“Ükek, şehrin burçlarında savaş için hazırlanan burç.”*⁶⁷⁸

*“(üplet-) ol anın tawarı.n üpletti o, onun malını yağma ettirdi. Üpletür, üpletme.k.”*⁶⁷⁹

*“Yagı düşman.”*⁶⁸⁰

*“Yize.k askerlerin öncüsü.”*⁶⁸¹

*“Yetüt, orduda yardım (lojistik) işi. “ilk saçtan sonra biten saç” anlamındaki yetüt saç sözünden alınmıştır.”*⁶⁸²

Savaşçı göçebe bir toplum olan Türklerin dillerinde savaş hukuku ile ilgili oldukça fazla kelime bulunması şaşılacak bir durum değildir. Bu anlamda Kaşgarlı da bu terimlerin bazılarını Dîvânü Lügati't-Türk'te açıklamıştır. Bu kelimeler bize başta Türk ordu yapısı ile ilgili bilgiler vermekle birlikte, savaş taktikleri, savaşta esir düşenlerin durumu, savaşta kullanılan araç ve gereçler, taraflar arasında yapılan anlaşmalar, savaşın halk üzerindeki etkisi bu alanda eserin bizlere vermiş olduğu önemli bilgilerden bazılarıdır.

Eser savaşa “tokış” düşmana “yagı” askere de “sü” ismini vermektedir. Askerin arasında bu meslekte ustalaşmış “atım er” adı verilen usta nişancıların olduğu da görülmektedir. Ayrıca savaşta askerlerin başına buyruk bir şekilde değil “çerig” denilen bir düzen ve intizam içerisinde hareket etmekte oldukları anlaşılmaktadır. Savaşta da; “kaçut” ve “tulum” olarak adlandırılan silahlar kullanılmaktadır. Savaşın sonunda veya savaş

⁶⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 93.

⁶⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 46.

⁶⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 37.

⁶⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 119.

⁶⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 357.

⁶⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 355.

⁶⁸² Kaşgarlı Mahmud, 2018, 320.

sırasında da yine belirli kurallar içerisinde hareket edildiği tarafların birbirleriyle “il” adı verilen anlaşmalar yaptıkları Kaşgarlı tarafından aktarılmaktadır.

4.3.6. Ceza Muhakemelerini İlgilendiren Kelimeler

“(bilin-), er yazukın bilindi adam suçunu itiraf etti.”⁶⁸³

“(bitiş-), o.lar ikki bitişile.r o ikisi birbirlerinin dediklerini karşılıklı ikrar ettiler. Bitişü.rle.r, bitişme.k.”⁶⁸⁴

“(boşat-), ol bulunug boşattı o, tutsağı serbest bıraktı. Biri, bir başkasını bağından ve kösteğinden çözerse yine aynıdır. Boşatu.r, boşatma.k.”⁶⁸⁵

“(bütrüş-), ola.r ikki bütrüşdi onlar her biri birbirlerini sorguladılar ve iddialarını ispata çalıştılar. Bütrüşü.r, bütrüşme.k.”⁶⁸⁶

“(bütür-), anın üze alımın bütürdi delilini kabul ettirdi, iddiasını ispat etti ve bu delil vasıtasıyla ona borcunu ödemeyi kabul ettirdi. Borç dışında da aynıdır. Bütürür, bütürme.k.”⁶⁸⁷

“(ıdul-), tutgu.n idildi esir, bağlı vb. kimseler serbest bırakıldı. Idlur, idulma.k.”⁶⁸⁸

“(keçrüş-), ola.r birbirinin yazu.kın keçrüşdi onlar birbirlerinin suçunu affettiler. Irmağı geçerken biri diğerine yardım ederse yine aynıdır. Keçrüşü.r, keçrüşme.k.”⁶⁸⁹

“(keçür-), beg anın yazukın keçürdi bey onun günahını affetti. Keçürür, keçürme.k.”⁶⁹⁰

“(kön-), ogri köndi hırsız, hırsızlığını ikrar etti. Herhangi bir malı inkar eden de sonradan ikrar ederse aynıdır.”⁶⁹¹

“(könger-), beg ogri.ni köngerdi bey hırsız itiraf etmek zorunda bıraktı. Köngerür, köngerme.k.”⁶⁹²

⁶⁸³ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 274.

⁶⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 257.

⁶⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 328.

⁶⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 291.

⁶⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 252.

⁶⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 96.

⁶⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 297.

⁶⁹⁰ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 253.

⁶⁹¹ Kaşgarlı Mahmud, 2018, 242.

⁶⁹² Kaşgarlı Mahmud, 2018, 290, 523.

“(oxsın-), ol kılmış ışına oxsındı o yaptığına pişman oldu. **Oxsınu.r, oxsınma.k.**”⁶⁹³

“(ökün-), ol yazukına öküdü o, işlediği suçtan dolayı pişman oldu. Bütün pişmanlıklarda da aynıdır. **Ökünür, ökünme.k.**”⁶⁹⁴

“(tüpger-), ol ışığ tüpgerdi o, işin aslını araştırdı ve izini sürdü. **Tüpgerür, tüpgerme.k.**”⁶⁹⁵

“(yala-), ol anar ogri yala.dı o, onu hırsızlık vb. şeyle suçladı. **Yala.r, yalama.k.**”⁶⁹⁶

“(yalal-), anar kurug yala yalaldı o, yalan bir ithamla suçlandı. **Yalalu.r, yalalma.k.**”⁶⁹⁷

“(yazukla-), beg anı yazukla.dı vali, onu bir suçla suçladı. **Yazukla.r, yazukla.ma.k.**”⁶⁹⁸

“**Yazukluk suçlu.**”⁶⁹⁹

“(yonat-), ol anı begke yonattı o, onun sırrını beye vb.lerine ifşa etti. **Yona.tu.r, yona.tma.k.**”⁷⁰⁰

“**Yudug, bir kişinin başkası tarafından işlenen suçtan dolayı suçlanması. Anın yudugı tokındı başkasının işlediği suçun sonucu (ceremesi) ona dokundu.**”⁷⁰¹

Herhangi bir suçun işlenmesi ile birlikte başlayan soruşturma ve kovuşturma aşamalarının nasıl olması gerektiğini belirten hukuk dalı ceza muhakemeleri hukuku olarak nitelendirilir. Maddi gerçeğin ortaya çıkarılması, suçlunun yakalanması, mahkeme önüne çıkarılması, yargılanması ve hükmün verilmesi aşamaları bu alan içerisinde yer alır. Bu anlamda Dîvânü Lügati't-Türk muhakeme ile ilgili birçok sözcüğü tanımlamıştır; “sorgu” anlamında “bütrüş”, itham etmek anlamında “yalal” veya “yazukla”, soruşturma olarak nitelendirebileceğimiz gerçeğin ortaya çıkarılması anlamında “tüpger”, delilin kabul ettirilmesi “bütür”, suçun ikrar edilmesi anlamında “kön”, suçtan sonra etkin pişmanlık

⁶⁹³ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 115.

⁶⁹⁴ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 99.

⁶⁹⁵ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 284.

⁶⁹⁶ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 385.

⁶⁹⁷ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 383.

⁶⁹⁸ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 486.

⁶⁹⁹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 370.

⁷⁰⁰ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 334.

⁷⁰¹ Kâşgarlı Mahmud, 2018, 353.

anlamında “ökün” veya “oxın”, af anlamında “keçür” ve “keçrüş”, serbest bırakılmak anlamında “boşat” ve “ıdıl” gibi birçok ceza muhakemelerini ilgilendirecek kelimeler Dîvânü Lügati’t-Türk’te açıklanmıştır.

5. SONUÇ

Tarih ve Hukuk bir milletin sosyolojik yapısının şekillenmesinde payı olan en önemli sosyal bilimlerdenidir. Türk hukuk tarihi ile ilgili hukukçular tarafından ortaya çıkarılmış birçok çalışma bulunmasına rağmen bu sosyolojik yapıyı hukuk anlayışı ile bütünleştirebilecek bir tarihçi bakış açısı çoğu zaman eksik kalmıştır. Sosyolojik ve tarihsel açıdan bu alan tam anlamıyla irdelenmemiş ve bu nedenle de hukuk-tarih ilişkisinin günümüz toplumuna yapabileceği katkılar göz ardı edilmiştir. Belki de bu nedenle günümüzde hala başka toplumların hukuk yapıları oturmayan bir kalıp gibi Türk milletinin üzerine giydirilmek istenmekte ve yine bu nedenle de tüm toplumu bir düzen içerisinde tutması gereken bu hukuk kuralları büyük ve köklü milletimiz üzerinde kötürüm bir izlenim yaratmaktadır. Baskın küresel yapının dayattığı tarihi gelişmeler diğer toplumların yaşantılarını ve kültürlerini görmeyi engellemekte ve böylece güçlünün sahip olduğu yapı diğer toplumlara da dikte edilmeye çalışılmaktadır. Daha Göktürk Devleti döneminden itibaren töre ve hukuk kavramlarının önemini kavrayan Türkler tarihin her döneminde hukukun korunmasına itina göstermişlerdir. Nitekim Göktürklerin 630 yılında Çinliler karşısında aldığı ağır yenilginin ardından “il gider töre kalır” şiarıyla hareket eden İl-Teriş Kağan milletinin sahip olduğu töreyi kaybetmemesi için öncelikliği Türk örf ve hukukunun yeniden kurulmasına vermiştir.⁷⁰² Yine Bilge Kağan da yazıtında devletin başına geçtiğinde milletinin kötü durumda olduğunu bu nedenle de ilk yaptığı işin ağır töreleri ve dağınık milleti düzene koymak olduğunu aktarmıştır.⁷⁰³

Türk toplumu uzun ve köklü tarihi yapısı içerisinde hemen hemen her alanla ilgili önemli müesseseler yarattığı gibi hukuk alanında da dünya medeniyetine omuz verecek büyük eserler ortaya koymuştur. Karahanlılar ve Gazneliler devletleri ise bu eserler içerisinde bizlere örnek olabilecek; Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık, Siyâsetnâme, Pendnâme gibi başlıca eserlerin yazılmasını sağlamışlar, bu nedenle de Türk tarihi için adeta önemli bir dönemeç olarak tabir edilecek bu dönem bu çalışmanın temelini teşkil etmiştir. Nitekim Türk tarihinin bahsi geçen bu eserlerden başka hukuk ve kanun hususlarını ele alan sayısız çalışmalara sahip olması aslında bu alanda Türk toplumunun ne kadar köklü bir geçmişe sahip olduğunun da bir göstergesidir. Ancak çalışmanın belirli bir çerçeve içerisinde ilerleyebilmesi için yalnızca Karahanlılar ve Gazneliler Devletleri merkezinde konu ele alınmıştır.

⁷⁰² Taneri, 2015, 79.

⁷⁰³ Ögel, 2017, 281.

Kutadgu Bilig'in daha 11.yy'da bahsettiği yukarıdaki anlayış çalışmada ortaya konan düşüncenin doğruluğunun en büyük kanıtı olmuştur. Yusuf Has Hâcib bu anlamda Türk tarihinin en önemli eserlerinin içerisinde ilk sıralarda sayılabilecek bir eser meydana getirmiştir. O daha hukuk üstünlüğü kavramının ortaya çıkmadığı dönemlerde kanunun iktidardan ve siyasi güçten çok daha iyi bir müessese olduğuna ve hukukun devlet yönetimindeki değerine vurgu yapmıştır. Özellikle vurguladığı konu yöneticilerin sahip oldukları sorumluluğun ağırlığı ve onların bu görevlerini yerine getirirken uymak zorunda oldukları kanunlar olmuştur. Bu nedenle de yöneticinin sevincinin az, kaygısının çok öveninin az söğenin çok olduğunu⁷⁰⁴ aktarmıştır. İşte bu anlayış, Türk toplumunda devlet yönetiminin bir lütuf olarak değil belirli kanun ve kurallara bağlı ağır bir sorumluluk olarak telakki edildiğinin bir göstergesidir. Ayrıca sadece yönetenler değil yönetilenlerin de birçok yükümlülüğü vardır. Toplum birbirine karşı kollektif bir sorumluluk ile bağlıdır. Aslında bu durum Jean Jacques Rousseau'nun toplum sözleşmesine oldukça benzemektedir. Yani hem Yusuf hem Rousseau toplumun sağlıklı yaşamının devamlılığını hem yöneten hem de yönetilenlerin birbirleriyle yapacakları sözleşmeye bağlı kılmışlardır. Yine Kutadgu Bilig'in liyakate, cezanın önemine, aile yaşantısı ile birey devlet ilişkisinin önemine yaptığı vurgu hukuk anlayışının ne kadar ileri bir noktaya geldiğinin kanıtlarından bir diğeridir.

Dîvânü Lügati't-Türk'te bahsi geçen hukuk terimleri ise toplumun sahip olduğu zengin dil yapısı içerisinde hukuk literatürüne birçok terim kazandırdığını ortaya koymaktadır. Suç ve bunlara uygulanan cezalar, iş ve ticaret hayatında kullanılan kelimeler, idari alanda hayata geçirilen uygulamalar ve teşkilatlanmanın yapısı, medeni hayat ve daha birçok alan ile ilgili oldukça köklü müesseselerin varlığı eserdeki terimlerin zenginliğinden anlaşılmaktadır. Türk toplumu Örfî hukuk ile olduğu kadar sahip olduğu dini yapı sebebiyle İslam hukuk alanında da oldukça önemli eserler ortaya koymuştur. Bu anlamda Edib Ahmed b. Mahmud Yüknêkî'nin eseri olan Atabetü'l-Hakayık ve dönemin daha birçok eseri İslam hukukuna Türk kültürünün yapmış olduğu önemli katkılardandır.

Sebüktegin Pendnâmesi ve Nizamü'l-Mülk'ün Siyâsetnâmesi ise Gaznelilerin hukuk yapısı hakkında bizlere önemli bilgiler vermiş ve başta Sultan Mahmud dönemi olmak üzere Gaznelilerin hukuk alanında oldukça dikkate değer gelişmeler yaşadıkları ortaya koyulmuştur. Nitekim Siyâsetnâmede bahsedilen Gazneli Mesud'un dahi kadı

⁷⁰⁴ Yusuf Has Hâcib, 1998, 161.

karşısına çıktığı olay onların kanun anlayışında ve adalette ne kadar ileri gittiklerini göstermektedir. Yine idare hukuku, ceza hukuku, medeni hukuk alanında da dikkate değer gelişmeler gösterdikleri bahsi geçen eserlerden anlaşılmaktadır.

Hem Karahanlılar hem de Gazneliler dönemine ait eserler ispatlamaktadır ki hukuk, Türk toplumunun her döneminde önem verdiği bir alan olmuştur. Devletin en üst mertebesinden tebaaya kadar herkes bu kurallara uymuş ve bu alan mütemadiyen gelişme göstermiştir. Türk hukuk anlayışı dönemi için kendine has ve zamanının oldukça ilerisine giden bir anlayış ortaya koymuştur. Başta siyasetnâmeler olmak üzere Türk eserleri kanun üstünlüğü, sosyal devlet, sosyal adalet gibi başka coğrafyalarda yüzyıllar sonra ortaya çıkan anlayışları kaleme almış ve bu anlayışların hâkim olduğu bir devlet modeli yaratma çabası içerisine girmişlerdir. Nitekim çoğu zaman bu amaçlarında da muvaffak olmuşlardır. Ortaçağ Türk toplumlarının maddi ve manevi anlamdaki müreffeh yaşamları bu muvaffakiyetin sonucundan başka bir şey olmasa gerektir.

Siyasetname geleneği yalnızca bu dönem ile sınırlı kalmamış Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de bu gelenek devam etmiştir. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletleri döneminde bu çalışmaya da kaynaklık eden Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnamesi başta olmak üzere, Keykavus b. İskender'in oğlu Gilanşah'a ithaf ettiği Kabusnamesi, Gazzâlî'nin Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar veya Sencer'e takdim ettiği düşünülen Nasihatü'l-Mülûk'u, Ahmed b. Sa'd b. Mehdî ez-Zencani'nin Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubat'a ithaf ettiği el-Letâ'ifü'l-Alâiyye fi'l-fezâ'ili's-seniyye'si, Kübrevî şeyhi Necmeddîn-i Dâye'nin yine I. Alâeddin Keykubat'a takdim ettiği Mirşadü'l-ibâd mine'l-me'bde' ile'l-me'ad adlı eseri Selçuklu dönemi siyasetnamelerinin en önemlilerindendir. Osmanlı siyasetname geleneğinin ilk örneklerini ise tercüme eserler oluşturmuştur. Bu tercüme eserlerin ilki I. Murat'a sunulan Beydeba tarafından yazılmış ve birçok hikâyeden oluşan Kelîle ve Dimne'dir.⁷⁰⁵ Çeviri eserlerin yanısıra II. Murad'ın hocası olan Ahmedî, Ahmed Dai, Âşık Paşazade, Oruç Beğ, Tursun Beğ gibi Osmanlı yazarları da siyasetnâme türünden etkilenecek eserler meydana getirmişlerdir.⁷⁰⁶

⁷⁰⁵ Adalıoğlu, 1946, 305-306.

⁷⁰⁶ Altay, A. (2011). Klasik Dönem Osmanlı Siyasetname Geleneğine Genel Bir Bakış. *Turkish Studies*, 6(3), 1797.

KAYNAKÇA

- Adal, E. (1985). *Hukukun Temel İlkeleri*. (Birinci Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Adalıoğlu, H. H. (1946). *Siyasetname*. İslam Ansiklopedisi, (XXXVII. 304-308), Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Adalıoğlu, H. H. (2016). Bir Siyâsetnâme Olarak Kutadgu Bilig, Konya, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, 237-253.
- Adalıoğlu, H. H. (2017). Siyaset Kültürü ve Sebüktegin'in Pendnâmesi Üzerine Değerlendirmeler (Evaluations of Sebüktegin's Pandname and Political Culture). Eskişehir: *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 377-385.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. (1. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ali b. Salih el-Muheymid. (2001). Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları. (çvr. Ali Aksu), Sivas: *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 281-310.
- Alinge, C. (1967). *Moğol Kanunları*. (Birinci Baskı). Ankara: Sevinç Matbaası.
- Altan, Ö. Z., Gerek, N. Aydın, U. Baybora, D., Gökçek Karaca, N. Oral, İ. (2004). *İş ve Sosyal Güvenli Hukuku*. (İkinci Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Altay, A. (2011). Klasik Dönem Osmanlı Siyasetname Geleneğine Genel Bir Bakış. *Turkish Studies*, 6(3), 1795-1809.
- Ansay, S. Ş. (1954). *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*. (İkinci Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Arsal, S. M. (1943). Hukuk İlmi ve Sosyoloji I: Hukuk Kavaidi ve Hukuk İlmi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(1), 20-34
- Arsal, S. M. (1947). *Cengizin Yasası*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 13, 167-177.
- Arsal, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. (Birinci Baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arslan, M. (1986). Kutadgu Biligteki Ahlak ve Siyaset Felsefesi. *Sosyoloji Konferansları (journal of Economy Culture and Society)*, 21, 23-49.
- Arslan, M. (1989). Eski İran Devlet Geleneği ve Siyâsetnâmeler. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(1), 231-262.
- Aydın, M. A. (1946). *Anayasa*. İslam Ansiklopedisi. (III. 153-194). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Aydın, M. A. (2015). *Türk Hukuk Tarihi*. (On Üçüncü Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.

- Ayiter, M. K. (1983). Roma Hukuku ve Bugünkü Hukuk. *Ege Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2, XIII-XIX.
- Baltacı, C. (2013). *İslam Medeniyeti Tarihi*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Canatan, K. (2009). Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak Siyâsetnâme-Büyük Devlet Adamı Nizamülmülk'ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine. *Turkish Studies*, 4(7), 194-220
- Carpini, Johan de Plano. (1999). *Moğol Tarihi ve Seyahatname*. (Beşinci Baskı). Trabzon: Esen Ofset Matbaacılık.
- Ceylan, S. G. (2004). Roma Hukukunun Günümüz Hukuk Düzenlerine Etkisi. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(1-2), 75-93
- Cicero. (2016). *Yasalar Üzerine*. (Birinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cin, H., Akgündüz A. (2011). *Türk Hukuk Tarihi*. (İkinci Baskı). İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Çakmak, C. (2014). *Uluslararası Hukuk: Giriş, Teori ve Uygulama Bir Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı*. (Birinci Baskı). Bursa: Ekin Basım Yayın ve Dağıtım.
- Çakmak, M. A., Tezcan, R. (2016). Kutadgu Bilig'e Göre Türklerde Adalet Anlayışı, *Akademik Hassasiyetler*, 3(5), 177-183.
- Çeçen, A. (1975). Hukukta Norm ve Adalet, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 32(1), 71-115.
- Çelebihan, Ö. K. (2004). *Roma Hukuku*. (Birinci Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Çığ, M. İ. (2012). *Ortadoğu Uygarlık Mirası-1*. (Sekizinci Baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Demir, N. (2018). *Satuk Buğra Han Destanı*. (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Divitçioğlu, S. (1992). *Nasıl Bir Tarih? (Kök Türkler, Karahanlılar)*. (Birinci Baskı). Ankara: Bağlam Yayınları.
- Durak, N. (1999). *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*. Yayımlanmış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Duran, Ahmet. (2015). İslam Hukukunda Olağanüstü Yetkili Bir Mahkeme Olarak Velayetü'l-Mezâlim, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 13(25), 251-273.
- Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer En'Narşahi. (2013). *Tarihi Buhara*. (Arapçadan Tercüme Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubavi, Farsçadan Tercüme ve Notlar Erkan Göksu), (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Edip Ahmed bin Mahmud Yükneki. (2013). *Günümüz Diliyle Atabetü'l-Hakayık Gerçeklerin Eşiği*. (Hrz. Yaşar Çağbayır). (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Edip Ahmed bin Mahmud Yükneki. (2015). *Günümüz Diliyle Atabetü'l-Hakayık Gerçeklerin Eşiği*. (Hrz. Yaşar Çağbayır). (Üçüncü Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ekinci, B. E. (2006). *İslam Hukuku*. (Birinci Baskı). İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Ekiz, O. N., Ergül, M., Karahasanoğlu, V., Nikbay, Z., Toker, Y., Yayım, A. (1984). *Kaşgarlı Mahmud ve Divân-ı Lügat-it Türk*. (Birinci Baskı). İstanbul: Toker Yayınları.
- Emet, E. (2002). *Karahanlılar ve Uygurlar*. Türkler Ansiklopedisi. (IV. 847-858). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Emiroğlu, H. (2002). Roma Hukuku'nun Bilgi Kaynaklarından Corpus Iuris Civilis ve Türkiye'de Hukuk Resepsiyonu, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51(3), 85-96.
- Erbay, H. (2018). Eski Hukuk Sisteminden Yeni Hukuk Sistemine Geçiş Süreci Nedenleri ve Türk Hukuk Devrimi. *Sinop Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 211-238.
- Ergin, M. (2003) *Orhun Abideleri*, Hisar (Elektronik).
- Ertem, H. (2004). Hattiler ve Hititler Dönemi'nden Eski Türkler'e Osmanlılar'a ve Günümüz Anadolu'suna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar. *Archivum Anatolicum*. 7(2), 49-63.
- Esener, T. (1978). *İş Hukuku*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Sevinç Matbaası.
- Firdevsi. (2010). *Şehname*. (çvr. Necati LUGAL, Kenan AKYÜZ). (Birinci Baskı). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Genç, R. (2002). *Karahanlılar*. Türkler Ansiklopedisi. (IV. 804-829). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. (Birinci Baskı). Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Göğer, E. (1970). Devletler Hususi Hukukunun Mahiyeti. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 27(3), 173-192.
- Gören, Z. (2007). Temel Hakların Sınırlanması – Sınırlamanın Sınırları. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:6(12), 39-61.
- Göksu, E. (2011). Alptekin: Köle Pazarından Gazne Tahtına. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 191, 97-116.
- Göktürk, N., Özgenç, İ., Üzülmez, İ. (2012). *Ceza Hukukuna Giriş*. (Birinci Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Gözler, K., Gürsel, K., (2012). *İdare Hukukuna Giriş*. (On Beşinci Baskı). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

- Gözler, K. (2008). Tabii Hukuk ve Hukuki Pozitivizme Göre Adalet Kavramı. Ankara: *Muhafazakâr Düşünce, Yıl: 4(15), 77-90.*
- Gözler, K. (2008). *Genel Hukuk Bilgisi.* (Yedinci Baskı). Bursa: Ekin Yayınları.
- Harman, C. (2016). *Halkların Dünya Tarihi.* (Beşinci Baskı). İstanbul: Yordam Kitap Basın ve Yayın.
- Hobbes, T. (2012). *Leviathan.* (On Beşinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Huncan, Ö. S. (2011). *Türk Hakanlığı (Karahanlılar).* (On Üçüncü Baskı). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- İplikçioğlu, B. (1990). *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları.* (Birinci Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri.* (Birinci Baskı). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Türk Milli Kültürü.* (Üçüncü Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1995). Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi. *Türkiyat Mecmuası, 12, 231-256.*
- Kapar, M. A. (2003), Hz. Peygamber'in Güvenilirliği. *İstem Dergisi, 1, 39-48.*
- Kara, M. (2013). Kur'an'da Adalet Kavramı ve Güncel Değeri. *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 34, 137-172.*
- Karaköse, H. (2012). *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı.* (Altıncı Baskı). Ankara: Nobel Yayınları.
- Karayağcı, Y. (1992). Hukukun Üstünlüğü (Kavram Bazı Problemler). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 47(3), 193-214.*
- Kaşgarlı Mahmud. (2018). *Dîvânü Lügati't Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin.* (Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu) (Üçüncü Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kazıcı, Ziya. (2014). *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi.* (On İkinci Baskı). İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Keykavus b. İskender. (1973). *Kabusname.* (çvr. İlyasoğlu Mercimek Ahmed hzr. Atilla Özkırımlı). (Birinci Baskı). İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Koca, S. (2002), *Eski Türk Devlet Geleneği ve Teşkilatı.* Türkler Ansiklopedisi, (II. 1448-1488). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Koca, S. (2012), Kutadgu Bilig'de "Hükümdar Vezir ve Sufi Tipleri"nin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü. Ankara: *Gazi Türkiyat Dergisi, 10, 63-79.*
- Korkmaz, Z. (1995). Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler. Ankara: *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, 1, 296-303.*

- Kozak, İ. E. (2015). *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*. (İkinci Baskı). Konya: Palet Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. (Haz. Orhan Fuad Köprülü-Nermin Pekin). (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1983). *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Köse, M. H. (1946). *Siyaset*. İslam Ansiklopedisi, (XXXVII. 294-298). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Köymen, Mehmet Altay. (2016). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, (Altıncı Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Merçil, E. (2012). *Afganistan ve Hindistanda Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Kültür, Teşkilat)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Bilge Kültür ve Sanat Yayınları.
- Merçil, E. (2002). *Gazneliler*. Türkler Ansiklopedisi, (IV. 859-908). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Merçil, Erdoğan. (1987). *Gazneli Mahmud*. (Birinci Baskı). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Merçil, Erdoğan. (2018). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. (On Üçüncü Baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Merçil, Erdoğan. (1946). *Mahmud-ı Gaznevi*. İslam Ansiklopedisi. (XXVII. 362-364). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî. (2015). *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*. (Terc. ve Notlar Erkan Göksu). (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Montesquieu. (2014). *Kanunların Ruhu Üzerine (De L'esprit Des Loi)*. (Çev. Şevki Özbilen). (Birinci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Muhammed bin Hâvendşah bin Mahmud Mîrhând. (2017). *Gazneliler Ravzatu's-Safa*. (Terc. ve Notlar Erkan Göksu). (Birinci Baskı). İstanbul: Kronik Kitap.
- Nizâmü'l-Mülk. (2003). *Siyâsetnâme*. (Hzr. Mehmet Altay Köymen). (İkinci Baskı). Ankara: TTK.
- Nizâmü'l-Mülk. (2009). *Siyâsetnâme*. (Çev. M. Taha AYAR.). (Beşinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nuhoğlu, G. (1995). *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gazneliler'de Devlet Teşkilatı ve Kültür*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ögel, B. (1988). *Dünden Bu Güne Türk Kültürünün Gelişim Çağları*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

- Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Öncel, M., Çağan, N., Kumrulu, A. (1985). *Vergi Hukuku*. (İkinci Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Özaydın, A. (2002). *Türklerin İslamiyeti Kabulü*. Türkler Ansiklopedisi. (IV. 239-262). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özaydın, A. (2018). Nizamü'l-Mülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 8, 1-31.
- Özkan, I. (2013), Uluslararası Hukuk-Ulusal Hukuk İlişkileri Relationships between the National Law and the International Law. *Journal of Yaşar University*, 8 (Özel), 2127-2175.
- Özyörük, M. (1959). *Hukuka Giriş*. (Birinci Baskı). Ankara: Ege Matbası.
- Palabıyık, H. (2002). *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilatı*. (Birinci Baskı). Ankara: Araştırma Yayınları.
- Palabıyık, H. (2002). *Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler*. Türkler Ansiklopedisi. (IV. 909-924). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Paul, J. (2002). *Karahanlılar*. Türkler Ansiklopedisi. (IV. 830-846). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Rasonyi, L. (1983). *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*. (Hrz., Ş. K. Seferoğlu, Adnan Müderrisoğlu). (Birinci Baskı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Rousseau, J. J. (2012). *Toplum Sözleşmesi (Du Contrat Social)*. (Fransızca Aslından Çeviren: Vedat GÜNYOL). (İkinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Savaş, A. (2011). Hitit, Roma, İslam ve Yahudi Hukukları üzerine Mukayeseli Bir Çalışma. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 9(18), 243-274.
- Sümer, F. (1946). Akkoyunlular. İslam Ansiklopedisi. (II. 270-274). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları-Destanları*. (İkinci Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Şebankareî. (2009). Gazneli Sultan Mahmud'un Karakteri (Çev. Ahmad HESAMİPOUR), İzmir: *Tarih Okulu*, 3, 133-137.
- Şebankareî. (1975). *Pendnâme*. (Hrz. Erdoğan Merçil). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 6, 203-233.
- Şenel, A. (1990). *Siyasal Düşünceler Tarihi, Tarih Öncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*. (Birinci Baskı). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Taneri, A. (2015). *Türk Devlet Geleneği Dün – Bugün*. (Birinci Baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

- Tahiroğlu, B., Erdoğmuş B. (2016). *Roma Hukuku Dersleri*. (On Birinci Baskı). İstanbul: Der Yayınları.
- Timur, Mujiburrahman. (2012). *Gazneli Devletinden Babürler Devletine Kadar Bölgede Kurulan Hanedanlıklar* (1206-1526). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Türkoğlu, G. H., (2009). Roma Cumhuriyet ve İlk İmparatorluk Dönemlerinin İdari Yapısı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(2), 251-289.
- Tüysüz, C. (2002). *Türkmenler*. Türkler Ansiklopedisi, (IV. 963-1008). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Uygur, G. (2004). Adalet ve Hukuk Devleti. Ankara: *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53(3), 29-38.
- Uzun, E., Atalay, H., Akkaya, T., Özkorkut, K., Akın, L., Gönenç, L. (2013). *Hukukun Temel Kavramları*. (İkinci Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Yalvaç, G. (2012). *Ceza ve Yargılama Hukuku Yasaları TCK CMK CGTİK ve Askeri Ceza Mevzautı*. (On İkinci Baskı). Ankara: Adalet Yayınevi.
- Yasin, Y. (2016). Karahanlılar Hükümdar Sülalesi Üzerine (On Emperor Family of Karakhanids). *Uluslar Arası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 7, 85-104.
- Yavuz, K. (2007). Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig. İstanbul: *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 37(37), 137-180.
- Yayla, Y. (1985). *Anayasa Hukuku Ders Notları*. (Birinci Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınlar.
- Yazıcı, N. (1992). *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*. (Birinci Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yılmaz, E. (2006). *Hukuk Sözlüğü*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Yinanç, R. (1946). *Dulkadıroğulları*. İslam Ansiklopedisi, (IX. 553-557). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Yusuf Has Hâcib. (1998). *Kutadgu Bilig*. (çev. Reşit Rahmeti Arat). (Yedinci Baskı). Ankara: TTK Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : ŞAHİN, Özgür
Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti
Doğum tarihi ve yeri : 01.06.1986 Bursa
Medeni hali : Evli
Telefon : 0544 738 23 39
e-mail : ozgursahin2198@hotmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Gazi Üniversitesi Tarih Öğretmenliği	08.02.2010
Lisans	Gazi Üniversitesi Tarih Bölümü	09.06.2008
Lise	Bursa Emirsultan Lisesi	13.06.2003

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2008 – 2011	Açı Eğitim Kurumları	Tarih Öğretmeni, Yayın Koordinatörü
2011- Devam	Emniyet Genel Müdürlüğü	Polis Memuru

Yabancı Dil

İngilizce

Yayınlar

ŞAHİN, Özgür. (2016). Ortaçağlardan Günümüze Gelişmiş Toplumların Gelişmemişler(!) Karşısındaki Çaresizliğine İbn Halduncu Bir Bakış. Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi III. Genç Akademisyenler Sempozyumu-Bildiriler, Ankara: Epamat Basım ve Yayım.

